

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 60/2010

I DETTA NUMMER: Om kvinnliga trädgårdsarkitekters författarskap •
Om källvärdet av kyrkplatssägner • Herrgårdsbyggandet i Mälardalen •
Stolpverket i logen på Maglö • Om kunskapsbildning och uppvärdering av
äldre stadsbebyggelse • Ett världsarv görs tillgängligt

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 60 • 2010

INGRID MARTINS HOLMBERG & ULRICH LANGE (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för ekonomi,
Sveriges lantbruksuniversitet, SLU
Box 7013 750 07 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org

e-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Bo Lundström

e-post:

bo.lundstrom@riksarkivet.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Swedish Science Press,
Box 118 751 04 Uppsala
Telefon 018-36 55 66
e-post: info@ssp.nu

PRENUMERATION för 2011 kan tecknas genom insättning av 300 kr på plusgiro 489 78 50-6 eller bankgiro 914-4601.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift på inbetalningskortet.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt, eller via tidskriftens hemsida på

www.ssp.nu.

Lösnummerpris 175 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR

Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

Roger och Kerstin Tanner

TRYCK

Exaktaprinting AB, Malmö, 2011

BINDNING

Kristianstads Boktryckeri AB

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art, Art & Architecture Index* samt *Art & Architecture Complete* (innehåller artiklarna i fullängd).

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Åsa Ahrlund, SLU, Uppsala, ordf.

Dag Avango, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm

Annika Björklund, Stockholms universitet

Victor Edman, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm

Christina Fredengren, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Ingrid Martins Holmberg, Göteborgs universitet

Ulf Jansson, Stockholms universitet

Per Lagerås, Riksantikvarieämbetet, Lund

Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm

Fredrika Mellander Rönn, NIRAS Sweden ab, Stockholm

Lena Palmqvist, Nordiska museet, Stockholm

Bo Persson, Stockholms universitet

Cristina Prytz, Uppsala universitet

Martin Rörby, Stockholm

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Ingrid Martins Holmberg & Ulrich Lange

Ingrid Martins Holmberg

Institutionen för kulturvård

Göteborgs universitet

Box 130 405 30 Göteborg

e-post: ingrid.holmberg@conservation.gu.se

Ulrich Lange

Institutionen för kulturvård

Göteborgs universitet

Box 130 405 30 Göteborg

e-post: ulrich.lange@conservation.gu.se

Innehåll

5	Inledning <i>av Ingrid Martins Holmberg & Ulrich Lange</i>
7	Publicering och professionalisering. Om kvinnliga trädgårdsarkitekters författarskap som en väg till etablering och legitimering <i>av Catharina Nolin</i>
22	Om källvärdet av kyrkplatssågner för studiet av nedlagda medeltidskyrkor <i>av Olof Holm</i>
38	Herrgårdsbyggandet i Mälardalen under 1700- och 1800-talet: när, var och av vem? <i>av Göran Ulväng</i>
58	Stolpverket i logen på Maglö <i>av Ulrik Hjort Lassen, Karl-Magnus Melin & Ulrich Lange</i>
78	Med bebyggelsehistoria som medel. Om relationer mellan kunskapsbildning och uppvärdering av äldre stadsbebyggelse <i>av Ingrid Martins Holmberg</i>
IDÉ & DEBATT	
94	Sveriges äldre geometriska kartor. Ett världsarv görs tillgängligt <i>av Clas Tollin & Olof Karsvall</i>
RECENSIONER	
104	Göran Gudmundsson, <i>Stora boken om byggnadsvård – inspiration, tradition, praktiska råd</i> <i>av Lena Palmqvist</i>
106	Gunvor Gustafson & Jan Lundell, <i>Lador, logar och längor. Om Hälsingeböndernas uthus</i> <i>av Marie Steinrud</i>
108	Ulrich Lange, <i>Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar. Idéhistoriska speglingar i lantbrukets arkitektur</i> <i>av Marie Steinrud</i>
109	Victor Edman, <i>Sjuttonhundratalet som svenskt ideal. Moderna rekonstruktioner av historiska miljöer</i> <i>av Merit Laine</i>
III	Gunilla Linde Bjur & Krister Engström, <i>Stationshus. Järnvägsarkitektur i Sverige</i> <i>av Bo Lundström</i>

Inledning

Föreliggande nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 60, innehåller fem artiklar med vitt skilda innehåll. Gemensamt för dem är emellertid att de på olika sätt utmanar forskningen genom sina olika och ibland annorlunda och kanske rent av kontroversiella metoder och synsätt på olika källmaterial.

Catharina Nolins inledande artikel *Publicering och professionalisering. Om kvinnliga trädgårdsarkitekters författarskap som en väg till etablering och legitimering*, uppmärksammar ett antal kvinnliga pionjärs publikationer inom trädgårdsområdet under första halvan av 1900-talet. I diskussionen utskiljs två kategorier skribenter, trädgårdsarkitekter respektive trädgårdsskribenter som inte titulerade sig trädgårdsarkitekter. Båda kategorierna behandlas var för sig och ur olika infallsvinklar. Utifrån ett antal av deras texter diskuteras frågor kring yrkesrollen och konstitueringen av en profession.

Den andra artikeln, *Om källvärdet av kyrksägner för studiet av nedlagda medeltidskyrkor*, är skriven av Olof Holm och handlar i konkret form om tidigt övergivna kyrkplatser i Sverige, men också om språk- eller namnforskningens betydelse för bebyggelsehistorisk forskning i en vidare bemärkelse. Författaren utgår från kyrksägner och kyrkplatssägnar, och de diskuteras i förhållande till hans egna studier. I författarens argumentation spelar framförallt ortnamnen en nyckelroll. Holms analys leder fram till att han anser sig kunna styrka respektive avfärda ortnamn och sägnar som källor.

Herrgårdsbyggandet i Mälardalen under 1700- och 1800-talet: när, var och av vem? av Göran Ulväng utgör ett försök att kartlägga olika konjunkturer i herrgårdsbyggandet under flera århundraden och utgår från de herrgårdstätaste landskapen i Sverige. Artikeln närmar sig frågan utifrån kvantitativa metoder som sällan nyttjats i bebyggelsehistoriska studier, genom att som i detta fall räkna antalet fönster och rum. Ett problem med metoden är naturligtvis att förutsättningar, traditioner och byggnadssätt också har förändrats över tiden. Metoden är emellertid användbar och kan behöva utvecklas genom att också ta hänsyn till andra kvantifierbara storheter som byggnadsvolym, våningsyta och antal våningar, för att tydligare spegla tidsprägel.

Ulrik Hjort Lassens, Karl-Magnus Melins och Ulrich Langes artikel, *Stolpverket i logen på Maglö*, behandlar en enda byggnad, en byggnadstyp och ett produktionssätt som det inte finns särskilt mycket skri-

vet material om i Sverige. Studien utgår från frågan hur logen i konkret bemärkelse uppfördes under 1700-talet och författarna besvarar frågan genom ingående analyser av timmermansarbetet, i form av verktygsspår, märkningar och sammansättningar av de olika delarna. Härmed utnyttjar de andra ingångar än de rent arkitektur- och byggnadshistoriska och visar på hantverkskunskapens betydelse i byggnadshistoriska sammanhang. Artikeln är också ett försök att på olika sätt förklara logens utseende utifrån såväl hantverkets som arkitekturens betydelse.

Den sista artikeln, *Med bebyggelsehistoria som medel. Om relationer mellan kunskapsbildning och uppvärdering av äldre stadsbebyggelse*, av Ingrid Martins Holmberg, handlar om hur äldre stadsmiljöer kan genomgå en värdemässig förändring genom opinionsbildning som stöder sig på ny bebyggelsehistorisk kunskap. Artikeln utgör en översikt över den forskning som ledde till en ökad förståelse för sammansatta stadsmiljöer. Författaren utgår från en studie av den under 1970-talet rivningshotade stadsdelen Haga i Göteborg, och visar hur denna stadsdel, trots sin socialt och fysiskt heterogena bebyggelse, men i linje med kunskapsbildningen, blev förstådd och bevarad som en arbetarstadsdel.

Under en egen rubrik *Idé ooch debatt* presenterar Claes Tollin och Olof Karsvall den stora samlingen geometriska kartor från 1600-talet som nyligen digitaliserats av Riksarkivet och ställts till förfogande för en bred krets. Kartorna är ett världsunikt källmaterial som skildrar kamerala och ekonomiska uppgifter liksom landskapets utseende på bynivå. Inget annat land i världen har en tillnärmelsevis så omfattande, enhetlig och systematisk kartering av det agrara landskapet från 1600-talets första hälft.

Tidskriftsnumret avslutas med en rad recensioner av nytutgiven litteratur inom det bebyggelsehistoriska området, denna gång med viss tonvikt på området hantverk och byggnadsvård.

Avslutningsvis vill redaktörerna för detta nummer tacka författarna för deras artiklar. Vi hoppas att artiklarna skall stimulera till en intressant och tankeväckande läsning, och eventuellt även till inlägg under rubriken *Idé & Debatt* i kommande nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*.

Ingrid Martins Holmberg & Ulrich Lange

Publicering och professionalisering

Om kvinnliga trädgårdsarkitekters författarskap som en väg till etablering och legitimering

av Catharina Nolin

Under 1900-talets första hälft etablerade sig en rad kvinnor som trädgårdsarkitekter i Sverige. Några av dessa har under de senaste decennierna kommit att uppmärksammas allt mer, som Ester Claesson, Ruth Brandberg och Ulla Bodorff, medan andra, som Helfrid Löfquist, Inger Wedborn och Agda Haglund ännu är tämligen okända.¹ Jämte sina gestaltungsuppdrag hade flertalet kvinnor – och män – även en omfattande publiceringsverksamhet. För många av dem var tidskriftsartiklar den självklara vägen att presentera nya arbeten, såväl för kolleger som för presumtiva beställare, liksom att debattera olika yrkesrelaterade frågor.² I denna artikel är det framförallt författarskapet som en väg till etablering och till legitimering som står i centrum – inte kvinnliga trädgårdsarkitekter i sig, eller de som förefaller ha varit mest kända eller mest tongivande under en speciell period.³

Med utgångspunkt i tre teman: utbildningsfrågan, relationen mellan olika yrkesgrupper och till allmänheten samt gestaltning som en fråga direkt kopplad till yrkespraktiken, diskuteras i denna artikel den skriftliga verksamheten som en del i etablerings- och legitimitetssträvandena. Dessa tre teman kan inte helt separeras, de går in i varandra och bildar varandras förutsättningar, men också utgångspunkter för offentliga debatter och konflikter. Det empiriska materialet består av ett urval texter av kvinnliga trädgårdsarkitekter i vilka denna tematik har kunnat urskiljas och som i flera fall kan ställas mot, eller utgör svar på, kanoniserade manliga kollegers mer kända artiklar. Det bör dock understrykas att det möjliga urvalet är begränsat, dels bero-

ende på att de verksamma kvinnorna vid ett och samma tillfälle endast har uppgått till en handfull personer, dels därför att artiklar inriktade på yrkesrelaterade frågor som utbildning, ekonomi och status endast är några av de teman de har behandlat. Ett av de vanligaste ämnena för publicerade artiklar torde vara presentationer av egna nya arbeten, men dessa ingår med något undantag inte i detta sammanhang, främst därför att texterna som sådana sällan argumenterar för den tematik som är i centrum här.

Genom en närläsning av dessa publicerade arbeten är det möjligt att diskutera hur utsagor i textmaterialet kan tolkas. Jag är alltså intresserad av hur yrkesrollen uttrycks som diskursiv praktik i olika typer av publikationer. Hur användes det publicerade ordet för att konstituera ett fält och en profession och i förlängningen ett yrke som även rymde professionellt verksamma kvinnor? Går det att utläsa några särskilda strategier och hur kunde kvinnor agera för att inte bara vinna etablering och legitimitet, utan också hävda tolkningsföreträde? En utgångspunkt för texttolkningen har varit Göran Bergströms och Kristina Boréus bidrag "Diskursanalys" i *Textens mening och makt* (2005), medan Rolf Torstendahls artikel "Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism" har bidragit till förståelsen för relationen mellan yrke, utbildning och profession.⁴

I denna artikel behandlas texter av endast några få kvinnliga trädgårdsarkitekter, det beror på att utgångspunkten har varit texternas tematik, inte författarna. Även om kännedomen

om några av de kvinnliga trädgårdsarkitekternas verksamhet, publikationer och status är god, är denna kunskap knappast allmänt spridd. Att utgå från den någorlunda vedertagna kanon är inte heller görligt då den framför allt visar upp män. Den första större moderna inventeringen av kvinnor inom trädgårdsområdet gjordes i *Utblick Landskaps* temanummer "Kvinnliga pionjärer" 1989. Här presenterades för första gången merparten av de kvinnor som etablerade sig inom yrket under 1900-talets första hälft, dock utan att de sattes in i ett större sammanhang och endast undantagsvis med utgångspunkt i deras publicistiska verksamhet. Detta specialnummer torde till viss del ha legat till grund för de minibiografier som ingår i *Svenska landskapsarkitekter. Glimtar från branschen 1920–1960* (1991).⁵ Att kvinnliga trädgårdsarkitekter ännu år 2000 inte helt räknades till kanon visas av att i generalmönstringen *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år* (2000) porträtteras 31 personer varav endast tre är kvinnor, trots att det då fanns kännedom om att betydligt fler hade varit verk-samma.⁶ *Signums svenska konsthistoria* är den första handbok i sitt slag i Sverige i vilken trädgårdskonst finns med som en självständig konst-art. I den volym som omfattar tiden 1915–1950, utgiven 2002, presenteras för första gången verk av kvinnliga och manliga trädgårdsarkitekter tillsammans.⁷

Inledningsvis finns det även skäl att säga något kort om benämningen trädgårdsarkitekt. Någon formell utbildning till trädgårdsarkitekt fanns inte i Sverige när de första kvinnorna etablerade sig. Titeln trädgårdsarkitekt däremot var etablerad, den hade börjat användas i mitten av 1800-talet som ett slags analogi till arkitekt för att betona det konstnärliga och gestaltande i yrkesutövningen och som en särskiljning från trädgårdsmästarna. Detta öppnade för en situation där det stod var och en fritt att själv avgöra om man besatt sådan kompetens att man kunde kalla sig trädgårdsarkitekt. Benämningen på personer verksamma inom yrket är en viktig del i de professionaliseringssträvanden som utmärker decennierna kring år 1900. Merparten av de kvinnor och män som under 1900-talets första hälft ritade och anlade trädgårdar använde ock-

så denna yrkesbenämning, även om det i Sverige alltså formellt inte fanns någon utbildning med denna inriktning.⁸ De första kvinnorna inom yrket manifesterade sålunda samma inställning till den egna verksamheten som deras manliga kolleger: de var inte bara professionella, de agerade också helt och hållet professionellt.

Föreställningar om kvinnors förutsättningar och uppgifter inom trädgårdsyrket

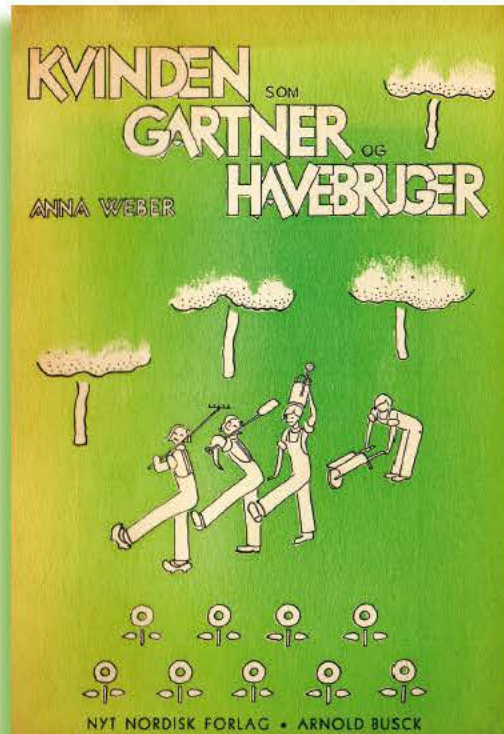
Föreställningarna om vad kvinnor borde ägna sig åt inom trädgårdsyrket har varierat. En vanlig föreställning är att de första kvinnorna inom yrket kom från välbeställda borgerliga familjer och att de inte var beroende av inkomsterna från den egna verksamheten, eftersom deras familjer var beredda att stötta dem ekonomiskt.⁹ Det antyds alltså att de av olika skäl inte kunde betraktas som helt och hållet professionella. Rudolf Abelin, som startade en av landets första trädgårdsutbildningar för kvinnor, hade sin bestämda uppfattning: kvinnans kön gjorde henne olämplig som arbetsledare.¹⁰ Ett sådant synsätt skulle göra det omöjligt för kvinnor att verka helt professionellt, och framför allt att avancera inom yrket.

Men vilka föreställningar hade då kvinnorna själva om sina möjligheter inom yrket? Ett för nordiska förhållanden helt unikt vittnesbörd om kvinnors syn på det egna arbetet i och med trädgårdar är Anna Webers bok *Kvinden som gartner og havebruger* utgiven 1933.¹¹ Weber var intresserad av att se vilka förutsättningar kvinnor hade att verka inom det då mansdominerade och mångfacetterade trädgårdsmästaryrket. Boken kan ses som en etnologisk undersökning baserad på ett stort antal svar på de frågor rörande kvinnans ställning inom trädgårdsyrket som hon hade skickat till de kvinnor som under de närmast föregående åren hade utbildat sig i Danmark.¹² Weber vände sig inte specifikt till trädgårdsarkitekter, det skulle ha gett ett alltför litet underlag, de tillfrågade var utbildade i och utförde alla typer av trädgårdsarbeten. En del frågor är allmänna till karaktären, som varför de hade valt trädgårdsyrket, vilket område inom

yrket som passade dem bäst eller hur deras position såg ut i förhållande till manliga kolleger.

Andra frågor var mer specifika, som om de föredrog att gå i lära med övervägande manliga elever, kvinnliga elever eller där de var den enda kvinnliga eleven, liksom "Har Kvinder Chancer som havearkitekter?" De flesta kvinnor föredrog en läroplats med övervägande manliga elever, bland annat för att arbetsgivaren då tog mindre hänsyn till "det svage Køn".¹³ En sådan plats gav alltså kvinnorna ett visst handlingsutrymme, men visar också att de ville bli bedömda utifrån samma kriterier som män och inte bli särbehandlade för att de var just kvinnor. På frågan om kvinnans möjligheter som trädgårdsarkitekt är svaren inte lika entydiga, men många menade att det var ett lämpligt val. Anna Weber själv ansåg att med tanke på att hemmet och trädgården var den plats där framför allt husmodern och barnen vistades var det inte på något sätt onaturligt att kvinnor valde att ägna sig åt att gestalta trädgårdar. Webers sätt att formulera sig kan ses som ett genmäle mot eventuell kritik riktad mot kvinnor som valde att utbilda sig till trädgårdsarkitekter. För Weber var det alltså självklart att kvinnor verkade professionellt inom trädgårdsområdets olika yrken, hon förde också fram Ester Claeson som ett bevis på att kvinnor hade lyckats etablera sig.¹⁴ Hon tar inte ställning till olika yrkesgruppers eventuella tolkningsföreträden eller möjliga arbetsuppgifter, men understryker däremot vikten av att de kvinnor som avsåg att verka professionellt, vilket alltid innebär tillsammans med män, med nödvändighet också behövde förvärva sin utbildning tillsammans med män. De skulle alltså inte välja en skola enbart för kvinnor, vilket inte alltid var helt enkelt. Förutsättningen för att kunna fungera som arbetsledare för män var att man redan under studietiden hade varit tillsammans med män.¹⁵

Även män, i första hand arbetsgivare, hade fått svara på frågor, som hur väl kvinnor klarade sina arbetsuppgifter och hur de såg på relationen mellan manliga och kvinnliga anställda. Svaren rör i första hand arbeten vid trädgårdsmästerier och liknande, inte en specialisering som trädgårdsarkitekt, vilket säkert grundar sig på

FIGUR 1. Omslaget till Anna Webers bok *Kvinden som gartner og havebruger* (1933) visar unga, kortklippta och praktiskt klädda kvinnor redo att gripa sig an trädgårdsarbetet.

att kontoren vid denna tid ännu var små, och att många trädgårdsarkitekter hade få eller inga anställda.¹⁶ Männens röster är dock i klar minoritet i *Kvinden som gartner og havebruger*. Boken blir därigenom ett helt unikt exempel på kvinnors syn på fältet, utbildningen och på yrkesrollen (i en bredare förståelse) uttryckt som diskursiv praktik.

Att Webers bok ansågs ha ett värde även utanför Danmarks gränser bevisas av att den recenserades av Inger Wedborn (1911–1969) i *Lustgården* samma år som den gavs ut. Wedborn tog också fasta just på föreställningar om kvinnans roll i trädgårdssammanhang:

Den vanliga föreställningen om trädgårdsarbete i allmänhet är antingen alltför poetisk eller också alltför prosaisk. Antingen tror man, att trädgårdsarbetet huvudsakligen består i att soliga sommardagar plocka rosor i en korg, eller också har man den uppfattningen, att trädgårdseven endast krattar grusgångar och rensar.

Inger Wedborn vände sig alltså mot föreställningen att trädgårdsarbete utövat av kvinnor enbart var ett oskyldigt nöje eller att kvinnors arbete skulle vara av ett annat slag än mäns. Det fanns förvisso enahanda arbetsuppgifter, men trädgårdsarbetet var framför allt intressant och omväxlande. Wedborn var när hon skrev sin recension relativt nytexaminerad från Horticultural College for Women i Swanley i England, det var också den kvinnliga trädgårdselevens situation hon koncentrerade sig på. Att Wedborn även underströk att boken gav en god bild av ”de svårigheter en i trädgårdsyrket arbetande kvinna får vara beredd på att övervinna” antyder att hon själv hade haft svårigheter att etablera sig. Hon kom dock genom sitt arbete för och i kompanjonskap med Sven A. Hermelin att bli en av de mest framgångsrika kvinnorna i landet.¹⁷ Viktigt i sammanhanget är dock att hon poängterade förutsättningen för att kvinnor skulle kunna hävda sig mot män, nämligen att de hade likvärdiga utbildningar: ”Den långa elevtiden, som för många synes besvärlig och ofta onödig, är *absolut ofrånkomlig*. För att bli konkurrenser och yrkeskamrater med männen måste kvinnorna ha samma utbildning som dessa.”¹⁸ Föreställningarna om den egna praktiken återspeglar sålunda yttre materiella föreställningar.¹⁹ Utbildningen är också en av de viktigaste punkterna i ett yrkesprofessionaliseringsprocess.²⁰

Det kan låta självklart att mäns och kvinnors utbildningar skulle vara likvärdiga, men det var just här skillnaderna mellan könen blev tydliga. De större trädgårdsskolorna i Sverige stod öppna för både män och kvinnor, men för att kunna bli antagen krävdes flera års praktik i en trädgård, och det var i att finna praktikplatsen som svårigheten ofta låg. Många kvinnor valde därför att söka sig till särskilda skolor för kvinnor, framför allt utomlands, men också i Sverige. Faktum är att flertalet av de svenska kvinnor som verkade professionellt inom yrket under 1900-talets första hälft var utbildade utomlands.

Wedborn är själv ett bra exempel på hur utbildningsgången och vägen mot en professionell yrkesidentitet kunde se ut. Den tvååriga engelska utbildningen, som alltså var enbart för kvinnor, men med manliga lärare, följdes under

1930-talets mitt av studier hos Heinrich Friedrich Wiepking-Jürgensmann vid det ansedda Institut für Gartengestaltung i Berlin-Dahlem och praktik hos Alwin Seiferts landskapsarkitektkontor i München med landskapsvårdsplaner för Reichsautobahn 1936. Detta arbete innefattade bland annat inspektionsresor tillsammans med Seifert på sträckan München-Salzburg vilken räknades som flaggskeppet bland motorvägarna, särskilt passagen vid Irschenberg.²¹ Den sammanlagda utbildningstiden sträckte sig över minst sju år och visar att Wedborn själv hade tagit sin utbildning på största allvar. Genom att betona utbildningen underströk Wedborn att de allra flesta kvinnor som sökte sig till trädgårdsområdet också avsåg att verka professionellt, och att de ämnade försörja sig på yrket. Betoningen på vikten av utbildningen skall alltså ses som ett betydelsefullt led i kvinnors strävan mot professionalisering.

Författarskapet som en väg till etablering och legitimering

Tveklöst är det så att författarskapet fungerade som en väg till etablering och legitimering, för att få nya uppdrag, men framför allt för att positionera och legitimera sig i yrkeskretsen. Detta mönster var också mycket tydligt inom motsvarande grupp av kvinnor i USA i början av 1900-talet. Thäisa Way visar i *Unbounded Practice. Women and Landscape Architecture in the Early Twentieth Century* (2009) att särskilt för kvinnor var publicering av texter, och annan verksamhet i offentligheten, ett accepterat medel både för att främja den egna praktiken och för att föra yrket som sådant framåt. Detta skedde i hög grad på eget initiativ, men yrkessammanslutningar som American Society of Landscape Architecture uppmanade också till sådan verksamhet.²² Även i Europa arbetade kvinnliga trädgårdsarkitekter med publicering som en väg till professionalisering och legitimering, ett uppenbart exempel är italiensk-brittiska Maria Teresa Parpagliolo Shephard, som under sin karriär skrev omkring 150 artiklar.²³ Genom att publicera sig kunde kvinnor som avsåg att verka professionellt aktivt konstruera sin egen

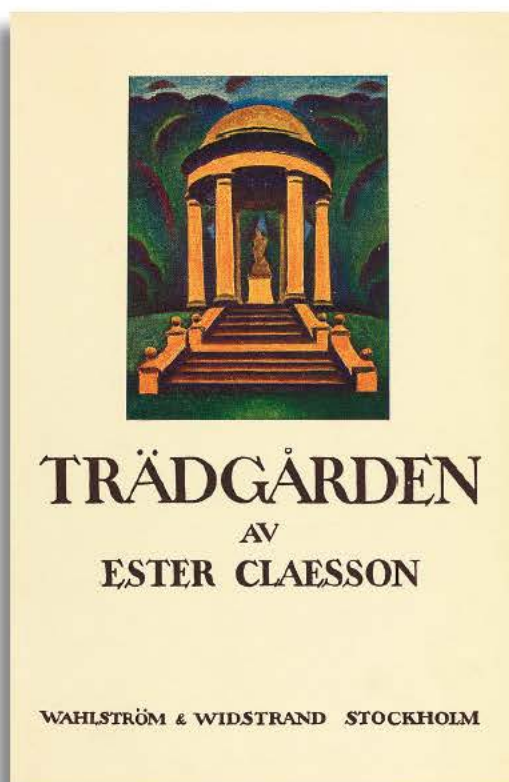
identitet – en identitet som också kunde representeras av en hel yrkeskår.

Vid 1900-talets början hade de flesta svenska tidskrifter en tonvikt på odling, som *Trädgården*. *Illustrerad tidskrift för trädgårdsskötsel* och *Allmän svensk trädgårdstidning*. Under 1920-talet ökade antalet publiceringsföretag i Norden, nu tillkom bland annat *Lustgården* och den nordiska tidskriften *Havekunst*, vilket skall betraktas som ett led i den pågående professionaliseringen. Titeln på den senare tidskriften visar också på en förskjutning från odling till konst, vilket också syns tydligt i det publicerade materialet.²⁴ Merparten av de kvinnor som verkade inom fältet var som ovan nämnts utbildade utomlands – inte sällan i helt kvinnliga miljöer – och hade därför till skillnad från manliga kolleger och merparten av arkitekterna som var utbildade vid svenska läroanstalter under studietiden inte haft möjlighet att upparbeta ett kontaktnät med lärare och studiekamrater som kunde leda till de första uppdragen. Å andra sidan kunde utlandsstudierna ge upphov till helt andra kontakter som kunde fungera som dörröppnare. Flera kvinnor började publicera sig redan under studietiden, och även om dessa artiklar vanligen är av ett enklare slag, som presentationer av utställningar eller konferenser, visar de kvinnornas seriositet inför yrkesvalet. Som exempel kan nämnas Ulla Bodorffs rapport "Från den internationella trädgårdsarkitektkonferensen i Bryssel" i *Havekunst* 1935 och Agda Haglunds artikel "Trädgårdsarkitekter på internationell kongress i Paris" i *Allmän svensk trädgårdstidning* 1935. Haglund ger bland annat en sammanfattning av utbildningsläget i Europa och Sverige, och konstaterar samtidigt att den svenska utbildningen inte kan anses hålla tillräckligt hög nivå.²⁵

För Ester Claesson (1884–1931), som var en av de allra första kvinnorna som verkade inom fältet, handlade skrivandet om att nå den så kallade bildade allmänheten, men det rörde sig också om en mycket medveten strategi för att föra ut sina åsikter och visa upp sig inför professionellt verksamma kolleger, kolleger som hon behövde upparbeta en relation till då hon hade tillbringat hela sin studietid och en lång följd av arbetsår utomlands, i Danmark, Österrike och

Tyskland under åren 1900 till 1913. Författarskapet var ett sätt för henne att positionera sig i fråga om estetiska ideal och förhållningssätt till trädgårdsgestaltning, att visa att hon behärskade sitt yrke och fullt ut betraktade sig som professionell. Detta framgår också genom valet av publikationsföretag. De första artiklarna är publicerade i den breda och huvudsakligen på odling inriktade *Trädgården*, i *Svenska Slöjdföreningens tidskrift* samt i kulturtidskriften *Ord och bild*. Därigenom hade hon täckt in en tämligen bred läsekrets av kolleger och tänkbara kunder.

Kanske hade Ester Claesson som kvinna ännu större behov av att synliggöra sig själv i fältet liksom att initiera en diskussion om olika förhållningssätt till gestaltungsfrågor, vilket var syftet med flera av hennes artiklar. Genom sina många år i Österrike och Tyskland besatt hon en

FIGUR 2. Omslaget till Ester Claessons bok *Trädgården* publicerad 1923 visar ett klassiskt rundtempel i en modernistisk färgskala vilket ger en antydning om den historiesyn författaren uttryckte i sina publicerade arbeten. Foto Kungl. biblioteket.

unik kunskap om just dessa länders utveckling på arkitekturens och trädgårdskonstens område, dessutom under en tid då konst och arkitektur härifrån rönt stor uppmärksamhet. Hon var en av de första att introducera arkitekterna Joseph Maria Olbrichs och Paul Schultze-Naumburgs trädgårdar i Sverige. Hon betonade deras stora inflytande över den tyska trädgårdskonstens utveckling och framhöll Tysklands betydelse som föregångsland för de skandinaviska länderna, ett inflytande som hon själv hade stått under då hon under flera år hade tillhört Olbrichs och Schultze-Naumburgs närmaste medarbetare. Claesson lanserade alltså sig själv som representant för en "modern trädgårdsarkitektur", vilket också framgår av artiklar som "Trädgårdsarkitektur II. Om den moderna trädgården" i *Trädgården* 1914 och "Om modern trädgårdskonst" i *Ord och bild* 1915.²⁶ Claesson uppehåller sig i dessa artiklar framför allt kring gestaltningsfrågor. Hon behandlar till exempel inte en eventuell gränsdragning mellan arkitektens och trädgårdsarkitektens arbetsområden, vilket blev ett återkommande tema ett par decennier senare (och vilket behandlas längre fram i artikeln). Hon lanserar arkitekten som gestaltare av trädgårdar, men ser uppenbarligen inget problematiskt i att denne/denna arbetar inom det många skulle betrakta som trädgårdsarkitektens fält. Det är möjligt att hon uppfattade denna relation som oproblematiske då hon själv hade arbetat vid flera arkitektkontor med arbetsuppgifter som kunde sägas tillhöra både arkitektens och trädgårdsarkitektens.

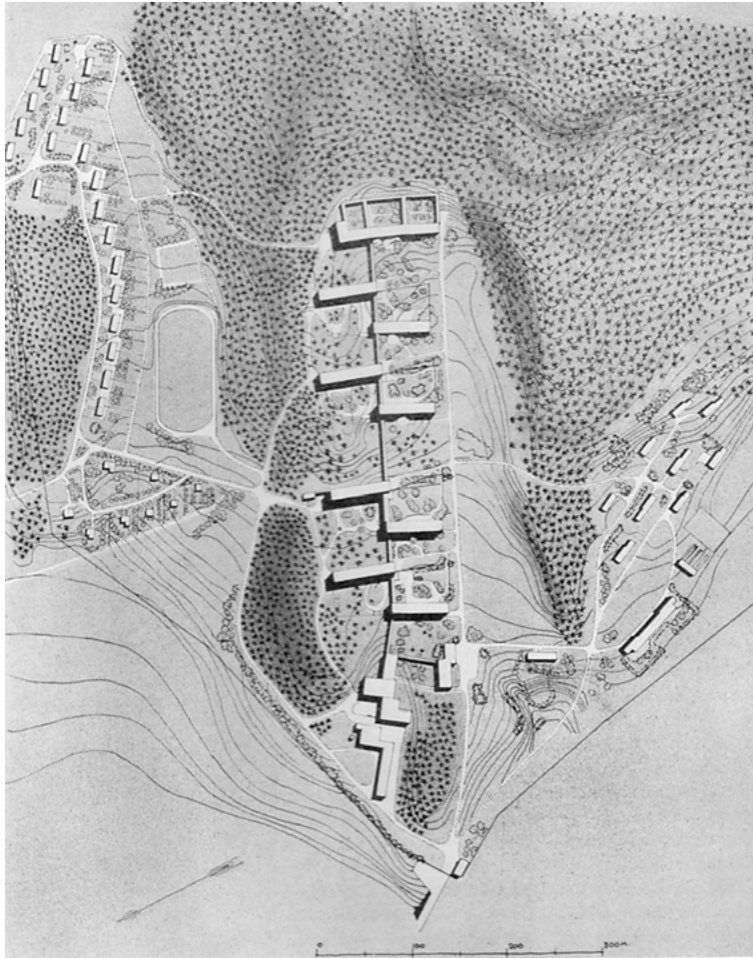
En del av Ester Claessons artiklar kan ses som förarbeten till boken *Trädgården* som kom 1923. Med denna vände hon sig till dem som ville anlägga en egen trädgård; hon använde den också i sin undervisning i trädgårdsanläggningskonst vid Kungl. Lantbruksakademiens trädgårdsskola på Experimentalfältet utanför Stockholm och tänkte att den även skulle kunna användas vid andra utbildningar i landet. Hon vände sig alltså till både professionella och amatörer, vilket var relativt vanligt då, men som knappast förekommer idag. Boken inleds med en "Kort översikt över trädgårdskonstens historia", därefter följer "Trädgårdens anläggning". Alltså först teori och

historik, därefter praktik. Med denna uppdelning anslöt sig Claesson till en nästan hundraårig tradition inom trädgårdslitteraturen.

I den trädgårdshistoriska översikten återger Ester Claesson den stora berättelsen, om tillkomsten av Europas trädgårdar, men i ett avseende skiljer hon sig från sina föregångare: hon avslutar inte med den egna tiden. För henne tog trädgårdskonstens historia slut med landskapsparken omkring år 1800. Claesson betraktade liksom många andra vid denna tid 1800-talet som en misslyckad period som gärna kunde utelämnas ur historieskrivningen. Detta kan också vara en förklaring till att hon inte skriver något om den offentliga parken, som fick så stor betydelse under 1800-talet. Mot bakgrund av hur välinsatt hon var i trädgårdskonstens utveckling under 1900-talets början, är det förvånande att hon inte lät 1800-talet bilda fond för detta nya ideal. I anläggningsdelen ägnar hon framför allt utrymme åt sådant som man kan tänka sig att en amatör behöver anlita en fackman för: ekonomiträdgården, terrasser, vägar, tennisbana, trädgårdspaviljonger, pergolor, möbler och andra dekorationer. Denna typ av inslag hade Claesson också stor erfarenhet av att rita, inte minst sedan tiden i Tyskland. Med *Trädgården* förstärkte Claesson ytterligare sin position som en av de ledande inom yrket. Skrev artiklar var det många som gjorde, men det var få förunnat att kunna ge ut hela böcker som dessutom vann spridning genom att användas i undervisningen. Med boken gav Claesson sig själv indirekt publicitet då ett stort antal av illustrationerna visar egna arbeten, fotografier och ritningar.

Makten över trädgården

Ett återkommande tema i de ledande trädgårdstidskrifterna under 1930- och 1940-talen var relationen mellan arkitekter, trädgårdsarkitekter och trädgårdsmästare och vilka av dessa yrkesgrupper som borde – eller inte borde – ägna sig åt att gestalta trädgårdar. En av dem som aktivt medverkade till att lyfta och diskutera denna relation offentligt och som dessutom kopplade den till utbildningsfrågan var Helfrid Löfquist (1895–1972). Upphovet till att hon offentliggjorde sina åsikter

FIGUR 3. Hakon Ahlbergs och Helfrid Löfquists generalplan för deras gemensamma verk Sidsjöns sjukhus vid Sundsvall från 1940-talets början. Reprofoto ur Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form.

i tryckt form var ett relativt välkänt föredrag av Hakon Ahlberg, "Landskapet, trädgården och byggnaden" publicerat i *Lustgården* 1932.²⁷ Större delen av artikeln handlade om byggnadens relation till landskapet, vilket var föga uppseendeväckande, detta förhållande diskuterades ofta vid denna tid. Det kontroversiella var Ahlbergs radikala förslag att avskaffa trädgårdsarkitekten. I hans värld var det tillräckligt med arkitekter och trädgårdsmästare. Den som först reagerade på detta angrepp på en hel yrkeskår var den danske trädgårdsarkitekten Erik Erstad-Jørgensen som i artikeln "Arkitekter og havearkitekter" i *Havekunst* 1933 ifrågasatte att det i Sverige inte skulle finnas en enda trädgårdsarkitekt värd namnet.²⁸

Han uppmanade andra att ge sig in i debatten, vilket Helfrid Löfquist gjorde med artikeln "Arkitekter, trädgårdsarkitekter och allmänheten" i *Allmän svensk trädgårdstidning* 1933. Med ett ironiskt anslag uttryckte hon det hoppfulla i att bristerna inom yrket stod klara för "tänkande och framsynta män".²⁹

Eftersom trädgårdsmästaryrket i sig innefattade så många olika arbetsområden var det enligt Löfquist nödvändigt med en yrkesbeteckning som trädgårdsarkitekt som visade att den person som på estetiska grunder skapade trädgårdar utförde arbeten som låg långt ifrån till exempel handelsträdgårdsmästarens, men å andra sidan var närstående arkitektens. Hon avvisade alltså

inte problemet, ”Men man kan inte råda bot på det onda genom att avskaffa trädgårdsarkitekterna”, tvärtom: det gällde att få fram en typ av trädgårdsarkitekter som var jämställda med byggnadsarkitekterna. Och bättre utbildning var vägen framåt. Det är värt att påpeka att medan arkitektutbildningen var akademisk, så var den svenska trädgårdsutbildningen icke-akademisk, och förblev så fram till inrättandet av landskapsarkitektutbildningen på 1960-talet. I detta låg en väsentlig statusskillnad, som arkitekter allt sedan 1900-talets början hade spelat på. Enligt Helfrid Löfquist fanns det flera skäl till att situationen hade utvecklats så som den hade gjort: en var arkitekternas avogast inställning till trädgårdsarkitekterna, en annan att de presumtiva beställarna inte förstod att trädgården likaväl som huset kostade pengar att anlägga, inte heller att trädgårdsarkitekten behövde sin lön.

Genom att åberopa annan litteratur, som G.N. Brandts välkända artikel ”Der kommende Garten” i *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1930, betonade hon sin kompetens och förtroget med yrket. Det Löfquist tog fasta på hos Brandt, och också återgav i ett långt citat var trädgårdsarkitektens relation till beställaren. Vilken trädgårdsarkitekt intog den mest moraliska hållningen? Den som förverkligade sina egna drömmar med hjälp av beställarens pengar, eller den som lojalt eftersträvade att genomföra uppdragsgivarens drömmar? Enligt Brandt – och alltså även Löfquist – kunde trädgårdsarkitekten inte likt flöjtspelaren i skogens ensamhet spela på själens djupa strängar, han (eller hon) var en tjänare som skulle omforma oklara drömmar till klara idéer.³⁰ Vi ser här hur Löfquist tar fasta på samspelet mellan beställare och trädgårdsarkitekt, och att det var upp till den professionellt verksamma att förbättra denna relation. Med tanke på grundtonen i hennes artikel hade hon också kunnat välja att citera Brandt på en annan punkt: ”Framtidens trädgårdsarkitekt måste vara psykolog i högre grad än byggnadsarkitekten, som tydligen är på väg att sjunka ner till enbart konstruktör.”, men kanske tyckte hon att detta skulle leda till en alltför stark polarisering.³¹ Löfquists syfte med artikeln står hur som helst klart: dels att legitimera sin egen verksamhet, dels att

visa att trädgårdsarkitekter var beredda att försvara sin profession och hävda sin rätt till tolkningsföreträde.

Hur Hakon Ahlberg tog emot Helfrid Löfquists kritik mot hans försök att avskaffa titeln trädgårdsarkitekt är svårt att veta. Man skulle kunna tro att deras radikalt motsatta inställningar till trädgårdsarkitektens respektive arkitektens uppdrag och potential skulle omöjliggöra framtida samarbeten, men meningsskiljaktigheterna var uppenbarligen inget hinder i hennes professionella verksamhet, ett av hennes största och mest genomarbetade projekt var nämligen markplaneringen vid Sidsjöns sjukhus utanför Sundsvall som Ahlberg ritade i början av 1940-talet. Snarare kan hennes offentliga debatter ha givit henne status, hon tog ju trots allt parti för en hel yrkesgrupp mitt i ett viktigt professionaliseringsskede.

Utbildningsfrågan och skiljelinjen mellan olika yrkeskategorier var också föremål för den danske trädgårdsarkitekten C. Th. Sørensens artikel ”Uddannelse af anlægsgartnere og havearkitekter” i *Havekunst* 1935. Sørensens argumentation påminde om Ahlbergs, det rörde sig i stora drag om det estetiska kontra det praktiska arbetet, eller trädgårdsarkitektens vara eller icke-vara. Enligt Sørensen kunde ingen skola utbilda konstnärer, och det var konstnär man behövde vara för att verka som trädgårdsarkitekt. Återigen var det efter en replik av Erik Erstad-Jørgensen som Löfquist gav sig in i debatten med artikeln ”Uddannelse af anlægsgartnere og havearkitekter (Ett diskussionsinlägg)” i *Havekunst* 1935 och det var utbildningen hon sköt in sig på: ”Så snart en trädgårdsanläggare nått en viss grad av erfarenhet och kunnighet, blir han trädgårdsarkitekt. Det är inget orätt i detta, så länge det icke finns någon vedertagen utbildning för någon av dessa yrkesklasser. En ordnad utbildning skulle i hög grad bidra att ge både trädgårdsarkitekter och trädgårdsanläggare en ekonomisk och socialt tryggad ställning.”

På en punkt var hon enig med Sørensen: ”Skolor skapa icke konstnärer, där inga förutsättningar finnas”, men fortsätter ”ingen konstnär har tagit obotlig skada av den undervisning han fått”. Hon frågar sig ”Är nu en trädgårdsar-

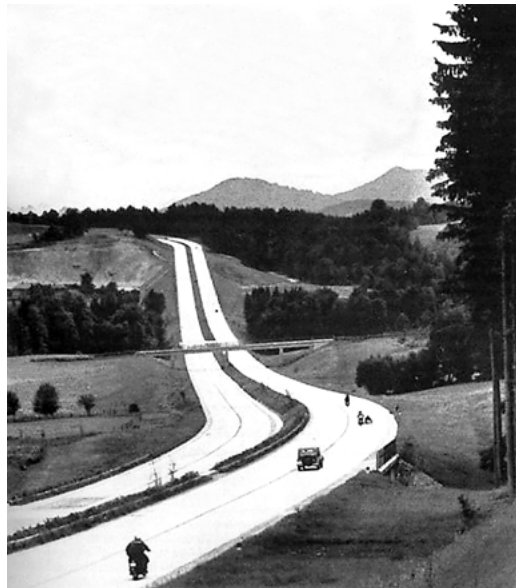
kitekt konstnär?” och svaret är givet för henne: ”Ja, i samma betydelse som en arkitekt är det. En trädgårdsarkitekts arbete består i att av det material, som står honom till buds, utarbeta ett helgjutet konstverk”.³² Kvinnliga trädgårdsarkitekters minoritetsposition inom yrket framkommer genom att hon trots att hon själv verkar inom yrket könsbestämmer trädgårdsarkitekten som en man, och antyder därigenom att kvinnor kunde ha svårare att etablera sig.

Som Rolf Torstendahl understryker i artikeln ”Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism” är benämningen av ett yrke och existensen av relevant utbildning en möjlig väg för att studera formaliseringen av en yrkesgrupp.³³ Och det var just detta förhållande Helfrid Löfquist tog fasta på, hon betonade behovet av en särskild yrkeskategori – trädgårdsarkitektens – samt vikten av att denna gavs möjligheter att verka genom att yrkesstatusen höjdes.³⁴ Utbildningsfrågan, den ekonomiska situationen och gränsdragningen till andra yrkesgrupper bildar alltså i Löfquists resonemang en tredelning som sammantaget bildar grunden för att kunna verka professionellt, vilket ligger helt i linje med Torstendahls diskussion av professionsbegreppet.³⁵

Att förhållandet mellan arkitekten och trädgårdsarkitekten fortsatt var ett hett ämne framgår av Inger Wedborns artikel ”Byggnaden och dess omgivning – en enhet” i *Havekunst* 1941. Hennes utgångspunkt var Helge Zimdals föreläsning ”Arkitektur och landskap” på KTH detta år i vilken även han uppehöll sig kring byggnadens inplacering och anpassning till landskapets karaktär.³⁶ Med ett ironiskt tonfall framför Wedborn sin kritik mot arkitekterna: ”Det var glädjande för oss att i denna byggnadskonstens högborg få höra en arkitekt framhålla synpunkter som ligga oss så varmt om hjärtat.” Hennes kommentar antyder att arkitekter – åtminstone enligt landskapsarkitekter – inte alltid såg det som självklart att arbeta med byggnaderna ”så att de harmoniskt kunna infogas i landskapsbildningen”, men också att arkitekterna hade det tolkningsföreträde som egentligen borde tillkomma trädgårdsarkitekterna. Alla kunde enligt Wed-

born ge exempel på olämpligt placerade byggnader, men det var inte alltid så självklart vem det berodde på: ”I många fall är det lekmannen eller byggmästaren, som bär skulden till eländet, men nog har också mången fackmann [sic!] varit upphovsman därtill”.³⁷ Wedborns argumentation erinrar om Löfquists, arkitekten var den som i kraft av en tydligare yrkesidentitet och därigenom en mera etablerad position också hade större möjligheter att göra sin röst hörd.

Flera av de texter som publicerades under 1930- och 1940-talen präglades alltså dels av en missämja mellan trädgårdsarkitekter och arkitekter, där trädgårdsarkitekterna ofta såg sig utsatta för arkitekternas obefogade kritik, dels av utbildningsrelaterade frågor. Trädgårdsarkitekterna menade att de fick stå tillbaka för arkitekterna trots att det var de som stod för kompetensen och de som borde ha tolkningsföreträde. Både Wedborn och Löfquist menade att trädgårdsarkitekter hade svårt att hävda sig mot arkitekter, att deras åsikter inte räknades, först när en arkitekt uttalade dem togs de på allvar.³⁸

FIGUR 4. Under den tid Inger Wedborn arbetade hos Alwin Seifert följde hon med honom på inspektionsresor på motorvägssträckan mellan München och Salzburg vilken bland annat inkluderade flaggskapet Irschenberg i Bayern. Foto hämtat från www.autobahn-online.de där det är publicerat med tillstånd av författaren till boken Highway Deutschland.

Andra texter var till synes mera inriktade på det estetiska, som Agda Haglunds kritik av Ivar Tengboms förslag till ny park vid Holmens bruk i Norrköping omkring 1925. Men även här ligger yrkeskompetens och specialisering till grund för en argumentation som bland annat innefattar frågan vem som skall ges tolkningsföreträde. ”Efter vilka stilprinciper bör en stadsplantering utföras?” frågade hon sig och fortsatte:

Bör en sträng regelbundenhet råda i samklang med omgivande arkitektur, eller skall den fria s. k. engelska parkstilen användas även för begränsade områden, inklämda mellan husmurar? Det är en fråga, som ej torde behöva diskuteras bland nutidens fackmän, då den förstnämnda principen sedan länge officiellt segrat, vilket ju dock icke är detsamma som att den slagit helt igenom i praktiken.

Tengbom var den etablerade arkitekten med eget kontor sedan 20 år, vars position hade be-
fäst med de nyligen uppförda Stockholms konserthus och Handelshögskolan, Haglund den unga ambitiösa trädgårdsarkitekten. Hon hade utarbetat ett eget förslag som hon menade var bättre anpassat till platsen. I kraft av en stark tro på sin egen kompetens förvärvat genom en utbildning speciellt inriktad på trädgårdsarkitektur och en övertygelse om att hennes förslag var det bättre av de två och att Tengboms var föråldrat, levererade hon en kraftig kritik inte bara mot en av landets ledande arkitekter, utan också mot beställaren, Holmens bruk i Norrköping.³⁹ Trots övertygelsen i Agda Haglunds argumentation lyckades hon inte ändra beställarnas uppfattning, Ivar Tengboms antagna förslag var också det som kom till utförande. Men det är intressant att se hur hon använde ett etablerat medium för att väcka opinion för sin sak och för att argumentera för den princip som ”fackfolk” (läs trädgårdsarkitekter) redan hade funnit enighet kring.

Trädgårdsarkitekten och allmänheten

I flera texter visar sig också en kritik mot allmänheten eller beställarna. Helfrid Löfquist tog upp det hon betraktade som en bristande respekt hos presumtiva beställare dels för trädgårdsarkitektens kompetens, dels för hans eller hennes

integritet som yrkesperson: ”Ett missförhållande som också bör påpekas, är att folk visa så lite respekt för en trädgårdsarkitekt som yrkesmän-
niska. En trädgårdsarkitekt tjuvkonsumeras oge-
nerat under förevändning att bjuda på en kopp kaffe, en grogg eller t.o.m. en middag. Försök det samma med en byggnadsarkitekt, en läkare, en jurist.”⁴⁰ Det går inte att utesluta att Löfquist i egenskap av kvinna var mera utsatt för det beteende hon återger än sina manliga kolleger, men hon framställer det inte som ett specifikt kvinnligt problem, utan ett problem som bottenar i allmänhetens bristande kunskap om trädgårdsarkitektens kompetens och att just denna yrkesperson av såväl estetiska som ekonomiska skäl behövdes när man anlade en trädgård, inte enbart för att han eller hon av konstnärliga skäl ägde tolkningsföreträde, utan också, som vi sett tidigare, därför att det var hon eller han som förverkligade beställarens drömmar. Att hon överhuvud taget berör den ekonomiska situationen visar emellertid att för henne var denna diskurs i högsta grad en realitet. Hon var beroende av att kunna försörja sig på sina uppdrag, men inte bara det: att vara professionell innebar också att man liksom alla andra professionella hade rätt att betraktas som sådan och därmed ta betalt för sina tjänster.

Ett sätt att komma till rätta med den nyss nämnda svårigheten att samkomponera hus och trädgård till en helhet var att vid ett tidigt stadium i projekteringen upprätta ett intimt samarbete mellan arkitekten och trädgårdsarkitekten. Vi kan här se en tydlig förskjutning i synen på olika yrkesgruppers kompetens jämfört med det tidiga 1900-talet. En tongivande arkitekt som Lars Israel Wahlman menade till exempel att arkitekten som konstnär själv besatt all den kunskap som behövdes för att gestalta en trädgård, och trädgårdsmästaren kunde vara hans redskap i det praktiska arbetet. Det är ju också denna linje som Hakon Ahlberg förespråkar. Genom ett intimt samarbete mellan arkitekt och trädgårdsarkitekt ökade enligt Inger Wedborn väsentligt möjligheterna för att nå den eftertraktade samkomponeringen: ”Ja, det är visst inte uteslutet, att de ekonomiska vinster som göras vid ett i *god tid* etablerat samarbete mellan byggnadens

och trädgårdens arkitekter, äro tillräckliga för att täcka trädgårdsarkitektens arvode". Även Wedborn tog alltså fasta på den ekonomiska delen; trädgårdsarkitekter hade oavsett om de var män eller kvinnor svårt att ta så mycket betalt som de egentligen behövde, allmänheten var inte beredd att betala ett skäligt arvode.⁴¹ Även hon står alltså här som representant för de kvinnliga trädgårdsarkitekterna vad det gäller behovet av försörjning – eller att få kontoret att gå runt på uppdragen. Flera trädgårdsarkitekter menade att deras möjligheter att kunna ägna sig åt utformningen av privatträdgårdar var avhängigt av att privatpersoner också vände sig till fackmannen (eller -kvinnan) för att få råd och för att beställa uppdrag.⁴² Löfquists och Wedborns tolkning av situationen går alltså emot den inte helt ovanliga föreställningen att kvinnor framför allt ägnade sig åt att rita privatträdgårdar.

Avslutning

Ett genomgående drag för ett flertal av de texter som har behandlats i denna artikel är att de handlar om synen på yrket och de personer som utövar yrket ur olika synvinklar. Här framträder som regel diskussioner som innefattar tydliga gränsdragningar mot andra yrkesgrupper än den egna, vilket är ett utmärkande drag för professionaliseringssträvanden generellt. Däremot är markeringen mot amatörer inte särskilt framträdande. Ett annat återkommande tema är utbildningen, kanske framför allt debatterad av Helfrid Löfquist, ytterligare ett annat yrkets status och dess ekonomiska villkor. Det senare temat torde framför allt ha varit ett ämne för kvinnor. Få män har offentligt tagit upp de ekonomiska villkoren oavsett om det fanns individuella skäl för det eller inte. De kvinnliga trädgårdsarkitekternas professionaliseringsprocesser handlade alltså inte enbart om gränsdragningar gentemot andra yrkesgrupper utan också om hur det egna yrkets konstnärliga, sociala och ekonomiska status skulle kunna höjas, vilket enligt Rolf Torsendahl är utmärkande för kunskapsbaserade yrkesgrupper.⁴³ Gestaltungsfrågor och stilideal tar också stort utrymme, men här är inte legitimeringstanken lika framträdande.

Även relationen mellan män och kvinnor förefaller ha varit ett ämne för kvinnorna. Anna Webers bok är från början till slut en plädering för behovet av kvinnor inom trädgårdsområdets många yrkesgrupper och för kvinnors möjligheter att etablera sig. Hon understryker också vikten av att kvinnor som verkligen avsåg att verka professionellt valde en utbildning som stod öppen för både män och kvinnor. Utan erfarenheten av att ha studerat tillsammans med män skulle det bli omöjligt att kunna fungera som arbetsledare för män. Även Inger Wedborn betonade nödvändigheten av att kvinnor skulle ha möjlighet att förvärva samma utbildning som män, annars skulle förhållandet mellan könen inte bli jämbördigt. De flesta kvinnor formulerar sig också på ett sådant sätt att man förstår att de ekonomiska villkoren var väsentliga, att det var nödvändigt att de kunde försörja sig på sina uppdrag, vilket också var en del i synen på yrket, en del av professionen. Detta visar att den etablerade föreställningen att de tidigast verksamma kvinnorna inte hade något försörjningsbehov inte stämmer helt och hållet. Att flertalet hade en borgerlig bakgrund är dock klart. En ordnad utbildning skulle alltså ge trädgårdsarkitekterna en ekonomisk och socialt tryggad ställning. Med sina texter eftersträvade de sålunda att skapa utrymme för såväl etablerings- som legitimeringssträvanden. Att kvinnorna framhöll sin rätt till samma utbildning som männen liksom rätt till lika ekonomiska villkor är goda exempel på att genusrelationen tog sig diskursiva uttryck.

De kvinnor vars texter har analyserats här ger bevis för att de som ett underrepresenterat kön i en mansdominerad yrkeskår inte på något vis gav uttryck för underlägsenhet. Artiklarna visar att de med god självkänsla och utan tvekan gav sig in i debatter med ledande yrkespersoner som Hakon Ahlberg och C. Th. Sørensen eller kritiserade förslag utförda av etablerade arkitekter som Ivar Tengbom. De ifrågasätter auktoriteter och förslag uppgjorda av etablerade kolleger och kommer med egna lösningar, allt i kraft av att de själva innehade en för ändamålet lämplig utbildning. Vi ser att de kvinnliga trädgårdsarkitekterna inte bara är professionella, utan att de också i sitt sätt att väcka diskussionsfrågor och delta i

debatter agerar professionellt. De refererar till sin kunskap och sina ståndpunkter utifrån ett utbildnings- och professionsperspektiv varigenom de vill hävda sitt tolkningsföretade, både gentemot manliga kolleger och andra yrkesgrupper. De (blivande) kvinnliga trädgårdsarkitekterna hade alltså en klar strategi med sitt författarskap, det gällde att placera en ung yrkeskategori i ett professionellt sammanhang, men också att lansera sig själva som aktiva medskapare av en yrkesgrupp som i den bästa av världar skulle rymma kvinnor och män på lika villkor.

CATHARINA NOLIN är docent och lektor vid Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet där hon undervisar framför allt inom områdena arkitektur, kulturarv och trädgårds-konst, bland annat med ansvar för institutionens masterprogram i Kulturarvsstudier. I sin forskning är hon inriktad på studiet av parker och trädgårdar och arbetar för tillfället med ett forskningsprojekt om kvinnliga trädgårdsarkitekter i Sverige och deras väg till en professionell yrkesidentitet, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

catharina.nolin@arthistory.su.se
Konstvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm,

Noter

- 1 Antalet verksamma kvinnliga trädgårdsarkitekter har varit betydligt färre än antalet kvinnliga konstnärer, men möjligen något fler än antalet kvinnliga arkitekter. Det är svårt att jämföra de olika yrkena med varandra på ett statistiskt säkert sätt. Det finns också en gränsszon mellan professionell och amatör som blir extra svårgränsad på grund av avsaknaden av en formell yrkesutbildning.
- 2 Då kvinnorna till skillnad från männen sällan har lämnat efter sig arkiv med ritningar, korrespondens, arbetsbeskrivningar eller liknande blir de publicerade texterna ofta den enda källan till kunskap om deras verksamhet. Detta gäller till exempel för Agda Haglund (1890–1969) som drev eget kontor från 1920-talet, först i Norrköping, sedan i Stockholm, och vars verksamhet idag framför allt kan studeras genom hennes artiklar.
- 3 Artikeln bygger på resultat av ett större forskningsprojekt om kvinnliga trädgårdsarkitekter i Sverige 1900–1950 och deras vägar till en professionell yrkesidentitet finansierat av Riksbankens Jubileumsfond i vilken författarskapet som en väg till etablering och legitimering är ett tema jämte flera andra.
- 4 Göran Bergström och Kristina Boréus, "Diskursanalys", *Textens mening och makt* (2005), s. 305–362. Rolf Torstendahl, "Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism", *Professions in Theory and History* (red. M. Burrage och R. Torstendahl), 1990, s. 44–61.
- 5 Bengt Persson, Eivor Bucht, Peder Melin, *Svenska landskapsarkitekter. Glimtar från branschen 1920–1960* (1991).
- 6 *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år* (red. Th. Andersson, T. Jonstoj, K. Lundquist 2000). De tre kvinnorna som presenteras är Ruth Brandberg, Ester Claesson och Ulla Bodorff.
- 7 Catharina Nolin, "Trädgårdskonsten", *Konsten 1915–1950*. Signums svenska konsthistoria (2002).
- 8 Den idag använda yrkesbenämningen landskapsarkitekt etablerades i Sverige under 1960-talet i samband med inrättandet av de akademiska landskapsarkitektutbildningarna. Arkitekter som ritade trädgårdar hade dock ingen anledning att använda en annan yrkesbeteckning än denna.
- 9 Bengt Persson, Eivor Bucht, Peder Melin, *Svenska landskapsarkitekter. Glimtar från branschen 1920–1960*, 1991, s. 13.
- 10 Rudolf Abelin, "Planer och syften", *Föreningen Norrvikens trädgårdar* 1924, s. 58–59.
- 11 Anna Weber (1893–1993) var utbildad trädgårdsmästare, men arbetade inte som sådan, utan som växtpatolog vid Statens Plantepatologiske Forsøg i Lyngby utanför Köpenhamn.
- 12 Weber hade låtit kvinnorna svara på omkring 50 frågor och boken är resultatet av hennes bearbetning av de drygt 3 000 svar som hon fick in.
- 13 Weber 1933, s. 35.
- 14 Weber skriver: "I Hus og Have opholder især Husmoderen og Børnene sig, det er derfor ikke naturligt, at Kvinder kaster sig over den Opgave at planlægge Haver,

- saaledes at de kan blive til den størst mulige Gavn og Glæde for Hjemmets Beboere.", Weber 1933, s. 56.
- 15 Weber 1933, s. 98
 - 16 Weber 1933, s. 81–89.
 - 17 Wedborn började senast 1934 att arbeta för trädgårdsarkitekten Sven A. Hermelin. Hon blev hans partner 1941 varvid kontoret ändrade namn till Hermelin och Wedborn FST (Föreningen svenska trädgårdsarkitekter).
 - 18 Inger Wedborn, "Anna Weber: Kvinden som Gartner og Havebruger", *Lustgården* 1933, s. 168.
 - 19 Bergström och Boréus 2005, s. 305.
 - 20 Rolf Torstendahl 1990, s. 46.
 - 21 Wedborn har själv skrivit om tiden i artikeln "Tysk väg- och landskapsvård" i *Lustgården* 1937–1938. För mer om Seifert och arbetet med motorvägarna, se Thomas Zeller, *Driving Germany. The Landscape of the German Autobahn, 1930–1970* (2007).
 - 22 Thaisa Way, *Unbounded Practice. Women and Landscape Architecture in the Early Twentieth Century* (2009), s. 128ff. Här vill jag gärna också hänvisa till Dorothée Imberts artikel "Landscape Architects of the World Unite! Professional Organizations, Practice, and Politics, 1935–1948" i *Journal of Landscape Architecture*, Spring 2007, som är en av hittills mycket få artiklar som behandlar trädgårds-/landskapsarkitekternas professionaliseringsstrategier. Imbert behandlar dock i första hand de sammanslutningar trädgårdsarkitekter bildade och går inte in på artiklar och litteratur som en väg till professionalisering.
 - 23 Parpagliolo Shephard har behandlats av Sonia Dümpelmann dels i avhandlingen *Maria Teresa Parpagliolo Shephard (1903–1974). Ein Beitrag zur Entwicklung der Gartenkultur in Italien im 20. Jahrhundert* (2004), dels i "Maria Teresa Parpagliolo Shephard (1903–74): Her Development as a Landscape Architect between Tradition and Modernism" i *Garden History* 2002 och i "The landscape architect Maria Teresa Parpagliolo Shephard in Britain: her international career 1946–1974" i *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes* 2010.
 - 24 Både *Havekunst* och *Lustgården* började ges ut 1920. *Lustgården* som är Föreningens för dendrologi och parkvård årsskrift finns fortfarande.
 - 25 Ulla Bodorff, "Från den internationella trädgårdsarkitektkonferensen i Bryssel", *Havekunst* 1935, s. 134–137, Agda Haglund, "Trädgårdsarkitekter på internationell kongress i Paris", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1937, s. 488–491. Andra exempel är rapporter av egna erfarenheter, som Ruth Brandbergs bidrag "Miss Brandberg writes" i *Horticultural College Magazine* 1909 i vilket hon berättar för tidigare studiekamrater vid Horticultural College for Women om den första tiden som trädgårdsmästare hos Selma Lagerlöf och erfarenheterna av att vara arbetsledare huvudsakligen för män.
 - 26 För en fördjupad bild av Ester Claessons verksamhet hos Joseph Maria Olbrich och Paul Schultze-Naumburg, se Catharina Nolin, "Ester Claesson und die deutsch-schwedischen Beziehungen am Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts" i *Die Gartenkunst*, Heft 2, 2009.
 - 27 Hakon Ahlberg, "Landskapet, trädgården och byggnaden", *Lustgården* 1932, s. 1–16.
 - 28 Erik Erstad-Jørgensen, "Arkitekter og havearkitekter", *Havekunst* 1933, s. 42–45.
 - 29 Helfrid Löfquist "Arkitekter, trädgårdsarkitekter och allmänheten", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1933, s. 149.
 - 30 Helfrid Löfquist, "Arkitekter, trädgårdsarkitekter och allmänheten", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1933, s. 150; G.N. Brandt, "Der kommende Garten", *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1930, s. 165. G.N. Brandts artikel finns i flera varianter. Den första varianten, "Der kommende Garten", publicerades i *Die Gartenkunst* 1927 och i en sammanfattning i "Den kommende have" i *Havekunst* 1927. Den mest uttömmande artikeln på detta tema är "Der kommende Garten" i *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1930. Den publicerades också på svenska i en något omskriven version som "Framtidens trädgård" i *Täppan* 1930.
 - 31 G.N. Brandt, "Framtidens trädgård", *Täppan* 1930, s. 192. Formuleringen överensstämmer med den tyska originaltexten: "Der kommende Gartenarchitekt muß ein feiner Psychologe sein, viel feiner als der Architekt, der augenscheinlich allmählich zum groben Konstrukteur herabsinkt", Brandt 1930a, s. 164.
 - 32 Helfrid Löfquist, "Uddannelse af anlægsgartnere og havearkitekter (Ett diskussionsinlägg)", *Havekunst* 1935, s. 138–140.
 - 33 Rolf Torstendahl, "Essential properties, stratetic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism", *Professions in Theory and History* (red. Michael Burrage och Rolf Torstendahl). London 1990, s. 46.
 - 34 De tankegångar Löfquist utvecklade i sina debattartiklar fick hon möjlighet att ytterligare fördjupa då hon från 1937 arbetade för Stockholms trädgårdsanläggareförenings räkning med ett utbildningsförslag som överlämnades till Kungl. Lantbruksstyrelsen 1943.
 - 35 Rolf Torstendahl 1990, s. 59–60.
 - 36 Inger Wedborn, "Byggnaden och dess omgivning – en enhet", *Havekunst* 1941. Artikeln är en vidareutveckling av den anmälan hon gjorde i "Arkitektur och landskap" i *Allmän svensk trädgårdstidning* 1941.
 - 37 Inger Wedborn, "Byggnaden och dess omgivning – en enhet", *Havekunst* 1941, s. 105.
 - 38 Inger Wedborn, "Arkitektur och landskap", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1941, s. 339.
 - 39 Agda Haglund, "En principfråga. Trädgårdsarkitektur eller landskapsstil i våra stadsplanteringar", *Havekunst* 1926, s. 49–51. I nuläget är detta hennes äldsta kända arbete, och artikeln troligen en av hennes första.
 - 40 Helfrid Löfquist, "Arkitekter, trädgårdsarkitekter och allmänheten", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1933, s. 149–151.
 - 41 Inger Wedborn, "Byggnaden och dess omgivning – en enhet", *Havekunst* 1941, s. 105–107.
 - 42 Se till exempel Ulla Molin, "Sociala trädgårdsarkitekter?" i *Hem i Sverige* 1946, s. 561.
 - 43 Rolf Torstendahl 1990, s. 60.

Käll- och litteraturförteckning

- Abelin, Rudolf, "Planer och syften", *Föreningen Norrvikens trädgårdar* 1924.
- Ahlberg, Hakon, "Landskapet, trädgården och byggnaden", *Lustgården* 1932.
- Bergström, Göran och Kristina Boréus, "Diskursanalys", *Textens mening och makt*. Lund 2005.
- Bodorff, Ulla, "Från den internationella trädgårdsarkitektkonferensen i Bryssel", *Havekunst* 1935.
- Brandberg, Ruth, "Miss Brandberg writes", *Horticultural College Magazine* 1909.
- Brandt, G.N., "Der kommende Garten", *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1930.
- Brandt, G.N., "Framtidens trädgård", *Täppan* 1930.
- Claesson, Ester, "Trädgårdsarkitektur II. Om den moderna trädgården", *Trädgården. Illustrerad tidskrift för trädgårdsskötsel* 1914.
- Claesson, Ester, "Om modern trädgårdskonst", *Ord och bild* 1915.
- Claesson, Ester, *Trädgården*. Stockholm 1923.
- Dümpelmann, Sonia, "Maria Teresa Parpagliolo Shephard (1903-74): Her Development as a Landscape Architect between Tradition and Modernism", *Garden History*, Vol. 30, No 1 2002.
- Dümpelmann, Sonia, *Maria Teresa Parpagliolo Shephard (1903-1974). Ein Beitrag zur Entwicklung der Gartenkultur in Italien im 20. Jahrhundert*. Weimar 2004.
- Dümpelmann, Sonia, "The landscape architect Maria Teresa Parpagliolo Shephard in Britain: her international career 1946-1974", *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes*, Vol. No 31 2010.
- Erstad-Jørgensen, Erik, "Arkitekter og havearkitekter", *Havekunst* 1933.
- Haglund, Agda, "En principfråga. Trädgårdsarkitektur eller landskapsstil i våra stadsplanteringar", *Havekunst* 1926.
- Haglund, Agda, "Trädgårdsarkitekter på internationell kongress i Paris", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1937.
- Imbert, Dorothée, "Landscape Architects of the World Unite! Professional Organizations, Practice, and Politics, 1935-1948", *Journal of Landscape Architecture*, Spring 2007.
- Löfquist, Helfrid, "Arkitekter, trädgårdsarkitekter och allmänheten", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1933.
- Löfquist, Helfrid, "Uddannelse af anlægsgartnere og havearkitekter (Ett diskussionsinlägg)", *Havekunst* 1935.
- Molin, Ulla, "Sociala trädgårdsarkitekter?", *Hem i Sverige* 1946.
- Nolin, Catharina, "Trädgårdskonsten", *Konsten 1915-1950*. Signums svenska konsthistoria. Lund 2002.
- Nolin, Catharina, "Ester Claesson und die deutsch-schwedischen Beziehungen am Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts", *Die Gartenkunst*, Heft 2, 2009.
- Persson, Bengt, Eivor Bucht, Peder Melin, *Svenska landskapsarkitekter. Glimtar från branschen 1920-1960*. Stockholm 1991.
- Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år* (red. Thorbjörn Andersson, Tove Jonstoj och Kjell Lundquist). Stockholm 2000.
- Sørensen, C. Th., "Uddannelse af anlægsgartnere og havearkitekter", *Havekunst* 1935.
- Torstendahl, Rolf, "Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism", *Professions in Theory and History* (red. Michael Burrage och Rolf Torstendahl). London 1990.
- Utblick Landskap* nr 3, 1989 (temanummer "Kvinnliga pionjärer").
- Way, Thaisa, *Unbounded Practice. Women and Landscape Architecture in the Early Twentieth Century*. Charlottesville & London 2009.
- Weber, Anna, *Kvinden som gartner og havebruger*. Köpenhamn 1933.
- Wedborn, Inger, "Anna Weber: Kvinden som Gartner og Havebruger", *Lustgården* 1933.
- Wedborn, Inger, "Tysk väg- och landskapsvård", *Lustgården* 1937-38.
- Wedborn, Inger, "Arkitektur och landskap", *Allmän svensk trädgårdstidning* 1941.
- Wedborn, Inger, "Byggnaden och dess omgivning - en enhet", *Havekunst* 1941.
- Zeller, Thomas, *Driving Germany. The Landscape of the German Autobahn, 1930-1970*. New York/Oxford 2007.

Publishing and professionalisation.

Women landscape architects' authorship as a path to establishment and legitimisation

by Catharina Nolin

Summary

A succession of women established themselves as landscape architects in Sweden during the first half of the 20th century. For many of them, articles published in journals was the obvious way of presenting new works, both to colleagues and to potential clients, as well as a medium for debating various professional issues. The present article focuses on authorship as a path to establishment and legitimisation. Authorship as a part of this endeavour is discussed with reference to three themes: the education issue, relations between different professional categories and with the general public, and design as an issue directly linked with professional practice. The empirical material comprises a selection of writings by women landscape architects in which these themes have proved discernible and which in several cases can be juxtaposed with, or constitute a rejoinder to, better-known articles by canonised male colleagues.

Close analysis of the works published makes

it possible to discuss how pronouncements in the text material can be construed and how the professional role is expressed as discursive practice in publications of different kinds. How was the published word used to constitute a field and a profession and, ultimately, an occupation which also included professionally active women? Can any particular strategies be detected, and what action could women take in order, not only to become established and authorised but also to assert a prerogative of interpretation? Göran Bergström's and Kristina Boréus's article "Diskursanalys" in *Textens mening och makt* (2005) has provided a starting point for text interpretation, while Rolf Torstendahl's article "Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism" has contributed towards an understanding of the relationship between occupation, education and profession.

Keywords: Women landscape architects, Architects, Gardeners, Gender, Professionalisation, Legitimisation, Writing

Om källvärdet av kyrkplatssägner för studiet av nedlagda medeltidskyrkor

av Olof Holm

Inte alla kyrkor som byggdes i Skandinavien under medeltiden förblev i bruk in i tidig-modern tid. Vissa ansågs överflödiga eller saknade nödvändiga medel till underhåll och lades därför ned, utan att någon direkt ersättare byggdes i stället. Så kunde ske redan under medeltiden, i andra fall under reformationstiden. Sammantaget utgör nedläggningar av kyrkor ett ur flera aspekter intressant historiskt fenomen, som jag återkommer till nedan.

Att spåra och belägga nedlagda medeltidskyrkor är dock många gånger svårt, särskilt om kyrkan varit byggd i trä. De materiella spåren av en för länge sedan nedlagd kyrka kan vara svåra att upptäcka och det skriftliga källmaterialet räcker ofta inte långt. Som en kompletterande metod för att belägga sådana kyrkors existens har det inom forskningen under senare tid föreslagits att man kunde begagna sig av sägner och traditionsuppgifter om forna kyrkplatser. Men fungerar en sådan metod? Har verkligen sägner om kyrkplatser ett tillräckligt stort källvärde för att kunna användas som belägg för eller indicier på nedlagda och idag försvunna medeltidskyrkor? Vissa forskare, som jag citerar nedan, hävdar det, men metoden har egentligen aldrig utvärderats på källkritiska grunder.

En sådan utvärdering avser jag att göra i denna artikel och ett svenskt landskap, Jämtland, kommer att tjäna som testområde. Innan jag kommer att behandla Jämtland vill jag dock motivera närmare varför jag anser att nedlagda medeltidskyrkor utgör intressanta forskningsobjekt.

Nedlagda medeltidskyrkor som forskningsobjekt

Enligt den kanoniska rättens ideal, som var rådande i Skandinavien under medeltiden, kunde en kyrkobyggnad inte tas ur bruk och läggas ned av en lekman, utan till det krävdes biskopens medgivande. Ingen landsortskyrka fick heller vigas utan att först ha doterats med tillräckligt jordagods för sitt underhåll. Bestämmelser härom, som gick tillbaka till den karolingiska kyrkoreformen omkring år 800, syftade till att garantera kyrkornas fortbestånd och förhindra att privatpersoner alltför lättvindigt grundade nya kyrkor.¹

Trots dessa bestämmelser har på vissa håll kyrkorna blivit övertaliga eller kommit att sakna medel för underhåll, så att en del av dem faktiskt fick läggas ned under medeltiden eller i samband med reformationen. Som ett exempel kan nämnas att av 155 kyrkor och kapell på landsbygden i Bergens stift, som var i bruk omkring 1360 (enligt jordeboken Bergens Kalvskinn), lades 29 (19%) senare ned, så att endast 126 återstod år 1585 (enligt en annan jordebok).² I Västergötland i Skara stift lades många kyrkor ned i samband med reformationen.³

Mona Beate Buckholm, som har undersökt kyrkonedläggningarna i Bergens stift närmare, framhåller att det framför allt var små kyrkor, med blygsamma intäkter och med relativt korta avstånd till sina grannkyrkor, som blev nedlagda. Dessa kyrkor var i många fall ursprungligen upp-

förda av enskilda personer, menar Buckholm. Kyrktätheten och belägenheten på inägorna till relativt stora bebyggelseenheter talar för det. En befolkningsnedgång under senmedeltiden, förändringar i samband med reformationen och eventuellt även andra faktorer medförde till slut att dessa små kyrkor lades ned.⁴

På andra håll i Skandinavien var kyrkorna uppenbarligen inte lika övertaliga, åtminstone inte efter 1300-talets början. Gunnar Smedberg konstaterar att i till exempel Uppland och Närke, som ingick i Uppsala ärkestift respektive Strängnäs stift, lades inte en enda sockenkyrka ned mellan 1314 och 1540/1553 (enligt längder över s.k. Viennetionde 1314–19 respektive jordeböcker från Gustav Vasas tid). Däremot är det känt att några privatförvaltade kyrkor eller kapell lades ned här under samma period.⁵

Orsakerna till att kyrkor blev övertaliga och nedlagda i större utsträckning på vissa håll än på andra är egentligen inte närmare utredda. Kronologiska faktorer har förmodligen spelat en väsentlig roll. Organiseringen av stiftet i Skandinavien och starten för det mera utbredda kyrkobyggandet i olika landsdelar ägde rum under 1000- och 1100-talen, samma århundraden som den gregorianska reformrörelsen fick sitt genombrott inom den katolska kyrkan. Rörelsens mest framgångsrika förespråkare var påven Gregorius VII vid 1000-talets slut. Som ett resultat av denna rörelse kom det starka inflytande över kyrkor och deras funktion och egendom, som lekmän tidigare kunnat ha, att begränsas och undanträngas av den centrala kyrkoorganisationen, så att i stället biskopen – så långt det gick – fick överhöghet över kyrkorna. Visserligen kunde en lekman alltså jämt förfoga över en patronatsrätt till en kyrka, men de rättigheter som tillkom en sådan lekman, eller *patronus*, var i regel blygsamma i jämförelse med det inflytande en kyrkoägare tidigare kunnat ha.⁶ Vi kan alltså tänka oss att i de landsändar i Skandinavien där det utbredda kyrkobyggandet tog fart relativt tidigt, medan det fortfarande var högt eftersträvanvärt och fullt legitimt för enskilda lekmän att låta uppföra kyrkor och kontrollera dem, där blev också kyrkobeståndet vildvuxet och kanske så småningom svårt att hålla uppe i alla sina beståndsdelar.

I andra landsändar, där det utbredda kyrkobyggandet tog fart först senare, när den gregorianska reformrörelsen redan satt sin prägel på den kyrkliga ordningen och minskat möjligheterna för enskilda lekmän att skaffa sig inflytande över kyrkor, där blev kyrkobeståndet, kan vi tänka oss, bättre anpassat för en bärkraftig sockenorganisation på sikt. Detta skulle kunna ge en delförklaring till varför Bergens stift och Skara stift, som har en kyrkoorganisation som går tillbaka till 1000-talet, tycks uppvisa en större andel nedlagda kyrkor än till exempel Uppsala och Strängnäs stift, som organiserades först på 1100-talet.⁷

Men rimligen spelade även andra faktorer in. Att låta uppföra en kyrka på den egna gården, tillförsäkra kyrkan underhåll och knyta en präst till densamma krävde resurser och inflytande, något som endast var förunnat en elit i samhället. Den sociala och ekonomiska differentieringen i samhället såg dock inte likadan ut på alla håll, utan den varierade med de lokala förutsättningarna för att kunna tillägna sig och behålla ett produktionsöverskott.⁸ Detta bör ha påverkat vilket slags kyrkolandskap som kom att växa fram.

Vidare gick befolkningsutvecklingen i viss mån åt olika håll under senmedeltiden. Inte överallt i Skandinavien blev befolkningsnedgången så kraftig och varaktig som i Norge efter digerdöden vid 1300-talets mitt.⁹ Detta bör ha påverkat i vilken utsträckning kyrkor och kapell tvingades läggas ned. Slutligen kan det ha funnits olika synsätt på kyrkonedläggningars berättigande på olika håll. Även detta kan tänkas ha spelat in.

Studiet av nedlagda medeltidskyrkor torde således kunna spegla både kyrkoorganisatoriska, sociala, demografiska och ideologiska aspekter av samhället under medeltiden och reformationstiden.

Metoden att spåra nedlagda medeltidskyrkor genom kyrkplats-sägner

Den forskare som önskar jämföra kyrkonedläggningsfrekvensen i olika områden i Skandinavien

möter, vilket jag framhöll inledningsvis, stora problem med att hitta källmaterial. Det hör till undantagen att listor över befintliga kyrkor eller jordeböcker med kyrklig proveniens har tillkommit under medeltiden och bevarats till vår tid. De listor och jordeböcker som trots allt finns är inte helt jämförbara. I till exempel Bergens Kalvskinn från omkring 1360 upptas både sockenkyrkor och kapell, medan Viennetiondelängderna från 1314–19 endast listar sockenkyrkor. Ingen av dessa källor ger belägg för eventuella kyrkor som lagts ned redan före 1300-talet.

Arkeologiska undersökningar kan ge belägg för nedlagda medeltidskyrkor. Men utan fler systematiska undersökningar av det slag som Dagfinn Skre försökt ge sig på för norska Sør-Gudbrandsdalens del¹⁰ blir det inte helt enkelt att jämföra olika områden med varandra.

Under senare år har, som nämnts, vissa forskare förespråkat att sägner och traditionsuppgifter upptecknade under nyare tid skulle kunna användas för att belägga eller åtminstone ge indicier på kyrkor som nedlagts under medeltiden eller i samband med reformationen i Skandinavien. Jes Wienberg påstår 1993, med hänvisning till Jakob Kieffer-Olsen, att "[s]teder forbundet med kirkesagn [...] kan [...] skjule middelalderlige ødekirker".¹¹ Jan Brendalsmo och Frans-Arne Stylegar menar i en gemensamt skriven artikel 2003 att kyrkplatssägner "må oppfattes som en konkret og stedsrelatert kilde til kirker som ikke er kildebelagt på annet vis" och att det synes existera "en nær sammenheng mellom kirkesagn og 'sagnkirker' på den ene side, og ødekirker [dvs. nedlagda kyrkor] på den annen".¹² Brendalsmo konstaterar i en annan artikel, publicerad 2007, att när det gäller att belägga nedlagda kyrkor har etnologer "after some 200 years still [...] not managed to convey to the other researchers in the field of history that oral tradition is evidence in line with written documents and archaeological finds".¹³ Han hävdar här också att kyrkplatssägner troligen är en säkrare källa än ortnamn för att lokalisera nedlagda kyrkor, eftersom sägnerna direkt utpekar en viss kyrkplats.¹⁴ Dag Bertelsen menar i en artikel publicerad 2003 att sägner och traditioner om försvunna kyrkor, vid sidan av kyrkoindicerande ortnamn, utgör "våre

kanskje viktigste kilder til utvidet kunnskap om de kirkelige forholdene i middelalderen".¹⁵ I en artikel från 2004 hävdar han att när en kyrkotradition är "konkret og stedfestet" är det "absolutt [...] grunn til å ta den på alvor".¹⁶

De sägner och traditionsuppgifter som här framför allt åsyftas är av två slag. Antingen är det fråga om sägner eller traditionsuppgifter om platser där det ska ha stått kyrkor vid någon tidpunkt, eller också är det fråga om sägner om platser för ofullbordade kyrkobyggen.

Sägner av det senare slaget följer i regel ett schablonartat mönster, som med vissa lokala varianter återkommer i hela Skandinavien. De utgör alltså ett slags vandringssägner, som blivit lokalt förankrade. Dessa sägner brukar handla om att sockenborna börjat bygga kyrka på en viss plats, men genom osynliga makters ingripande har bygget förhindrats. Sockenborna inser då att platsen är fel, varför man låter utsätta en stock i vattnet eller släpper iväg ett eller ett par dragdjur för att utvisa den rätta platsen. Dit stocken flyter eller där djuret eller djuren stannar, där byggs kyrkan i stället. Alternativt utvisas den rätta platsen genom att de övernaturliga makterna flyttar byggnadsmaterialet dit.¹⁷ Att ovan nämnda forskare tar sägner av detta slag på allvar, kommer av att de menar att platsen för det som i sägnen uppges som ett misslyckat kyrkobygge i själva verket ofta var platsen för en kyrka som varit i drift, men lagts ned. Förklaringen att kyrkobygget misslyckats på grund av osynliga makters ingripande utgör således en efterhandskonstruktion, menar de.¹⁸ Brendalsmo resonerar på följande sätt i sin ovan nämnda artikel från 2007: "We [...] must assume that there once really was a church on farm 'A' [dvs. platsen för det misslyckade kyrkobygget i sägnen], or else there would be no migratory legend connected to the site."¹⁹

Om källvärdet av kyrkplatssägner verkligen vore så stort, som nämnda forskare vill göra gällande, skulle det finnas goda chanser att kunna jämföra kyrkonedläggningsfrekvensen i olika områden. Även om en kyrkplatssägens verklighetsbakgrund kanske inte kan avgöras i varje enskilt fall, skulle de i sägnerna omtalade kyrkorna i alla fall kunna användas som indicier på

nedlagda kyrkor. Antalet nedlagda kyrkor i olika områden borde då i princip vara proportionellt mot antalet kyrkor omtalade i sägner i samma områden.

Jag kommer i det följande att kritiskt pröva källvärdet av kyrkplatssägner kända från Jämtland, ett område som av Bertelsen utpekats som intressant just för studiet av nedlagda kyrkor.²⁰ Detta område är väl ägnat en sådan källkritisk analys tack vare den genomgång och typologisering av jämtländska sägner om kyrkor som Smedberg gjort i två tidigare uppsatser från 1953 respektive 1960.²¹ Smedberg arbetade framför allt med ett relativt ungt sägenmaterial, som upptecknats av honom själv eller av andra under 1900-talets första hälft. I föreliggande artikel avser jag att i första hand pröva källvärdet hos sägner upptecknade i Jämtland i äldre tid, från slutet av 1600-talet till omkring 1800. Först dock några generella ord om Jämtland.

Jämtlands medeltida kyrk- landskap

Vid fredsslutet efter det nordiska sjuårskriget, 1570/71, inordnades Jämtland i Nidaros (Trondheims) stift, efter att dessförinnan ha tillhört det svenska Uppsalastiftet sedan tidig medeltid. (I världsligt hänseende hade dock Jämtland, med några få avbrott, varit en del av Norge sedan slutet av 1100-talet.) När en kunglig kommission i slutet av 1580-talet genomförde en reglering av kyrkoorganisationen på landsbygden i Nidaros stift, hade Jämtland 41 sockenkyrkor. En av kommissionens uppgifter var att se över vilka av de överflödiga kyrkor som fanns i stiftet som kunde läggas ned. I Jämtland visade sig dock alla kyrkorna behövas. I angränsande Trøndelag²², däremot, befanns 13% av de befintliga landsortskyrkorna (13 av 104) vara överflödiga, eftersom de låg alltför nära andra kyrkor. Det fanns inget behov av dem och de kunde därför läggas ned, heter det i kommissionens reglemente.²³

Redan av denna källa framgår att det kyrk-landskap, som växt fram i Jämtland under medeltiden, fått en annan karaktär än det i Trøndelag. Men då hade Jämtland också tillhört ett yngre stift – Uppsalastiftet – än Trøndelag, som

ju utgjorde kärnan i det redan på 1000-talet grundade Nidarosstiftet.²⁴ Dessutom var Jämtland en utpräglad inlandsprovins, långt ifrån lika bördig och folkrik som de centrala delarna av Trøndelag. De kyrkor som blev aktuella för nedläggning i Trøndelag på 1580-talet låg också alla just i de centrala jordbruksbygderna i Inn-Trøndelag. Anne-Marit Hamre har påpekat att dessa kyrkor rimligen har varit gamla privatkyrkor, *høgendiskirkjur*, ”bygget og fundert av lokale matadorer”.²⁵

Medeltidskyrkor har dock bevisligen nedlagts även i Jämtland. Västerhus kyrka eller kapell på Frösön, i hjärtat av Jämtland, är ett välkänt exempel: en romansk stenkyrka som låg under enskild patronatsrätt, belägen endast tre kilometer från sockenkyrkan på Frösön och nedlagd någon gång mellan 1494 och 1578.²⁶ Detta exempel är känt tack vare skriftliga källor från medeltiden och tack vare att kyrkan varit byggd i sten, vilket medfört att ruinen bevarats in i modern tid. Men har det också i Jämtland funnits nedlagda medeltidskyrkor av trä, som inte förvandlats till ruiner och som inte syns i det bevarade skriftliga källmaterialet? Vad säger kyrkplatssägner?

Jämtländska kyrkplatssägner

Med *kyrkplatssägen* avser jag en mer eller mindre utbroderad sägen eller muntlig tradition om platsen för en kyrka, som en gång funnits men lagts ned och försvunnit, eller som en gång börjat byggas men aldrig fullbordats. Kyrkplatssägner utgör en begränsad del av den totala mängden sägner om kyrkor som berättats och upptecknats i Jämtland och som handlar om allt från kyrkklockor som tappats i sjöar till kyrkor som förtrollats och blivit osynliga.²⁷

Uppgifter om kyrkplatser omtalade i kyrkplatssägner har i Jämtland dokumenterats sedan 1600-talets slut. Jag har i tabell 1 sammanställt alla sådana uppgifter som jag har kunnat hitta i sex källor tillkomna mellan 1685 och 1802: 1) protokollet från de så kallade rannsakingarna efter antikviteter i Jämtland 1685, 2) Johan Otto Hagströms beskrivning från en forskningsresa i Jämtland 1749, tryckt 1751, 3) Erik Tryggdahls otryckta Jämtlandsbeskrivning från 1772, 4) den

TABELL 1: *Nedlagda kyrkor i Jämtland omtalade i sägner dokumenterade 1685–1802*

Socken	Utpekad kyrkplats	Kyrkans karaktär enligt sägner	Platsens karaktär	Källor
Hammerdal	Böle vid Nördsundet som förbinder Edessjön med Hammerdalssjön	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 182
Hammerdal	Kallsnäs	föregångare till sockenkyrkan; efterföljare till kyrkan i Böle ovan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 182
Kall	Fä Viken	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Hagström [1751] 1960, s. 28; jfr Hülphers 1775, s. 153; Ullberg 1969, s. 91 f.
Kyrkås	"Alvarbölet" [nuv. Åslägden, motsv. V hälften av Kyrkbyn]	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 118
Kyrkås	1/8 mil Ö om sockenkyrkan [dvs. i Busvedbacken vid Bringåsen]	gamalt kapell	ödesböle	Hülphers 1775, s. 190; jfr Lindberg 1937, s. 101, 108 f.
Mattmar	Åslägden	misslyckat första kyrkobygge, initierat av "Mellansjö-boer" i Alsens socken	ödesböle	Hülphers 1775, s. 170
Mörsil	Härböle	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burmans Undersåkerssamling, under rubriken "Mörsil kyrkas märkvärdigheter"
Mörsil	Stomskälen	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Hülphers 1775, s. 125
Näs	3/4 mil från sockenkyrkan, vid Bjärne by	föregångare till sockenkyrkan	?	Tryggdahl, stycke 20, § 3; Burman [1793–1802] 2010, s. 158
Revsund	Bällsta mellan Pilgrimstad och Anvikens by	enl. version 1: fordom varit en kyrka/kapell; enl. vers. 2: misslyckat första kyrkobygge	ödesböle	vers. 1: Rannsakingar efter antikviteter 1:1, s. 255; Tryggdahl, stycke 20, § 2; Burman [1793–1802] 2010, s. 228; vers. 2: Hülphers 1775, s. 23 f.
Revsund	i/vid Dövikens by	fordom varit ett kapell	?	M. Nordenström till Hülphers 27/11 1771 och 8/4 1772, Hülphers korr.; Hülphers 1775, s. 29
Revsund	Kyrkbacken ("Kyrkbackens åkern") i Österglimnäs	fordom varit en kyrka	inägomark i by	Burman [1793–1802] 2010, s. 228
Rätan	vid Klaxåsen	fordom varit en kyrka	?	Tryggdahl, stycke 20, § 6
Sundsjö	Fanbyn	föregångare till sockenkyrkan, fick ej stå i fred	by	M. Nordenström i Hülphers korr., pag. 401; Hülphers 1775, s. 31 f.
Sunne	Kyrkbyn i Orrvikens by	föregångare till sockenkyrkan	gård i by	Burman [1793–1802] 2010, s. 145, 158
Sunne	Kalmar vid Gilleråsens by	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 158, 198
Åre	"Lägerdalen"	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 217

GENOMGÅNGNA KÄLLOR: *Rannsakingar efter antikviteter* 1:1, s. 253–266; Hagström [1751] 1960; Tryggdahl; Hülphers 1775; Burman [1793–1802] 2010; Burmans Undersåkerssamling.

kände topografen Abraham Hülphers tryckta Jämtlandsbeskrivning från 1775, 5) Fale Burmans dagboksanteckningar förda under resor i Jämtland 1793–1802 samt 6) samme Burmans topografiska samling om Undersåkers pastorat.²⁸ Några kommentarer till dessa källor ges nedan.

Rannsakingarna efter antikviteter var Sveriges första fornminnesinventering, som genomfördes landskapsvis under 1600-talets andra hälft. I protokollet från rannsakingarna i Jämtland, vilka genomförts av häradshövdingen på bygdingen runtom i landskapet, omtalas dock bara en kyrkplatssägen.

Hagström var Linné-lärjunge, född i Jämtland. Hans resebeskrivning från 1749 fokuserar på nationalekonomiska synpunkter och befattar sig egentligen inte med historia och antikviteter.²⁹ I beskrivningen hänvisas dock till en kyrkplatssägen, som han uppenbarligen själv hört berättas under sin resa.

Tryggdahl var sedan 1766 bosatt i Rödöns socken i Jämtland och verkade som auditör vid Jämtlands regemente. I hans stora Jämtlandsbeskrivning, med året 1772 på titelbladet, har jag påträffat omtalanden av tre kyrkplatssägner. Tryggdahl redovisar inte sina källor och några förarbeten till hans beskrivning finns inte i behåll. Ändå står det klart att han åtminstone delvis bygger på uppteckningar gjorda av lokala meddelare.³⁰

Hülphers var borgare i Västerås och saknade

jämtländsk anknytning. I hans Jämtlandsbeskrivning har jag påträffat omnämnanden av sju kyrkplatssägner, varav en återgår på Hagströms ovan nämnda beskrivning. De övriga sex har han fått uppgifter om genom brev och svar på frågelistor från präster och andra sakkunniga bosatta på orten. Denna korrespondens, som synes ha inletts omkring 1767, är delvis bevarad.³¹

Burman, som var född och uppvuxen i Västjämtland, verkade som lektor i Härnösand och företog under flera somrar 1793–1802 resor kors och tvärs genom sin hemprovins. De traditionsuppgifter om kyrkplatser – totalt nio stycken – som jag funnit i hans resedagböcker tycks genomgående återgå på kyrkplatssägner som han själv fått höra under sina resor. I hans Undersåkerssamling, som delvis utgör ett resultat av dessa resor, har jag hittat en anteckning om ytterligare en kyrkplatssägen. Tillsammans representerar Hagström, Tryggdahl, Hülphers och Burman de fyra främsta 1700-talstopografer som ägnat sig åt Jämtland.

Sammanlagt omtalas i detta sägenmaterial 17 kyrkplatser fördelade på 11 socknar i Jämtland. Dessa utpekade kyrkplatser är av tre slag: antingen rör det sig om respektive sockens första kyrkplats, där en kyrka stått som använts innan den nuvarande sockenkyrkan tillkom, eller om en plats för en kyrka eller kapell utan angiven relation till sockenkyrkan, eller också om platsen för ett misslyckat kyrkobygge. I Revsunds

TABELL 2. *Nedlagda kyrkor i Lockne socken omtalade i sägner dokumenterade 1890–1953*

Utpekad kyrkplats	Kyrkans karaktär enligt sägnen	Platsens karaktär
Gautu	fordom varit ett kapell av trä; byggnaden i behåll ännu på 1830-talet	gammalt ödesböle
Gräftudden i Haxängs by	misslyckat första kyrkobygge	udde i Locknesjön
Hållsta	fordom varit en kyrka besökt av folket i byn Klocksåsen i Näs socken	gammalt ödesböle
Korsta	fordom varit en kyrka	gammalt ödesböle
Löfsåsen	fordom varit en kyrka	gammalt ödesböle
Mogärde	fordom varit en kyrka	gammalt ödesböle
Änge	fordom varit en kyrka	by

KÄLLOR: Smedberg 1953; 1960, s. 105–115.

socken utpekas en plats, där det enligt sägner omtalade i rannsakingarna och hos Tryggdahl och Burman stått en kyrka eller ett kapell, men där det enligt en sägen förmedlad av Hülphers endast påbörjats ett kyrkobygge. Den senare sägen säger att den första anläggningen inte ville lyckas. För att välja ut en bättre plats lät man lägga en stock i Revsundssjön, som flöt i land – med en räv på – där Revsunds kyrka nu står.

Det bör påpekas att det inte finns något som tyder på att ovannämnda 1700-talstopografer eller häradshövdingen 1685 har gjort några systematiska efterfrågningar av kyrkplatssägner i Jämtland. De kyrkplatssägner som de återger är uppenbarligen endast sådana som de eller deras meddelare tillfälligtvis fått höra talas om och som de ansett vara värda att omnämna. Det finns alltså all anledning att tro att de 17 kyrkplatser, som dessa sägner upplyser om, bara utgör en liten del av det totala antalet kyrkplatser i Jämtland som omtalades i sägner på den tiden.

För att visa vilken stor mängd kyrkplatser som kunnat utpekas i kyrkplatssägner bara inom en enda socken, åtminstone under modern tid, har jag i tabell 2 sammanställt det sägenmaterial som Smedberg och några föregångare till honom upptecknat mellan 1890 och 1960 i Lockne. Smedberg verkade som komminister i Lockne och det insamlingsarbete som han bedrev får betecknas som en totalinventering av alla kyrkplatssägner i socknen som levde kvar på hans tid.³²

Sammanlagt framträder i sägenmaterialet från Lockne socken inte mindre än sju nedlagda kyrkplatser. På sex av platserna uppges det ha legat en kyrka eller ett kapell. Den sjunde platsen utpekas som platsen för ett misslyckat första kyrkobygge i socknen.

Kyrkplatssägners historiska källvärde

Vid betraktande av de kyrkplatser som omnämns i kyrkplatssägnerna enligt tabellerna 1–2 faller omedelbart ett suspekt drag i ögonen. Av 14 kyrkplatser i tabell 1, som vi idag kan lokalisera och karaktärisera, var inte mindre än 11 ödesbölen, det vill säga ödegårdar eller ödebyar vilka på 1600- och 1700-talen nyttjades som fä-

bodar, slätterängar och betesmark av bönder i de kringliggande byarna. Av sju kyrkplatser i tabell 2 är fem gamla ödesbölen. Det förefaller märkligt, att så många kyrkor skulle ha nedlagts som legat just på ödesbölen och inte i bebodda trakter. Ännu märkligare framstår detta om vi betänker vilka slags ödesbölen det här rör sig om. Dessa ödesbölen har nämligen inte varit några stora gårdar eller byar när de en gång i tiden varit bebodda (om nu alla ens varit det). De har i stället varit relativt små bebyggelseenheter, som i flera fall legat ensligt och ogynnsamt ur jordbrukssynpunkt.³³ Att det någonsin skulle ha funnits anledningar och möjligheter till att uppföra kyrkor här verkar föga troligt.

Det finns således anledning att misstänka, att sägner om kyrkor på ödesbölen generellt är uppdiktade. Att de verkligen är uppdiktade har också bekräftats i de fall när arkeologiska undersökningar utförts på platsen. Ett par exempel härpå ska nämnas.

Intill vägen på ödesbölet "Alvarbölet" eller Åslädden i Kyrkås socken (tabell 1) fanns förr en ålderdomlig byggnadsgrund och här hade det, enligt lokalbefolkningen på Burmans tid, en gång i tiden legat en föregångare till den närbelägna sockenkyrkan. När byggnadsgrunden undersöktes arkeologiskt 1916 visade den sig dock vara grunden efter ett bostadshus, troligen från slutet av vikingatiden.³⁴

I Löfsåsen i Lockne socken (tabell 2) gjordes 1948 och 1952 arkeologiska undersökningar för att utröna om en där av traditionen utpekad "kyrkogrund" (fig. 1) verkligen var en gammal kyrkplats. Innan undersökningarna verkställdes togs "Löfsåskyrkan" som ett faktum även av forskare. Sägentraditionen var ju så stark och den synliga grunden på platsen var orienterad i östvästlig riktning, precis som en kyrka skulle vara. Till och med en sådan auktoritet som Nils Ahnlund accepterade reservationslöst traditionen som sann och anförde "fornkyrkan på ödesbölet Löfsåsen" som exempel på att det under medeltiden funnits många kyrkor i Jämtland som inte blivit sockenkyrkor och som lagts ned.³⁵ De arkeologiska undersökningarna kom dock att visa att det som ansågs vara en kyrkogrund i själva verket var grunden efter ett bostadshus från äldre

FIGUR 1. "Kyrkogrunden" på ödesbölet Löfsåsen, Lockne socken, Jämtland. Foto Allan Nilsson 1952. Jämtli Bildbyrå, Östersund.

medeltid.³⁶ Löfsåsen har alltså varit en levande gård eller by under äldre medeltid, vilken fått karaktären av ödesböle under senmedeltid.³⁷

Även i många andra fall har förmenta kyrkogrunder på ödesbölen i Jämtland vid antikvarisk kontroll eller genom arkeologiska undersökningar visat sig vara feltolkningar av en husgrund, ett odlingsröse med ovanlig form eller något annat.³⁸

Kyrkplatssägner har alltså i Jämtland ofta uppbyggts helt utan verklighetsförankring som ett slags förklaringsägner till fornlämningar av olika slag på övergivna platser.

Det förekommer att en och samma fornlämning på ett ödesböle givit upphov till förklaringsägner av olika slag vid olika tidpunkter. I protokollen från rannsakingarna efter antikviteter i Jämtland 1685 omnämns en sägen om en gil-

lesstuga, som fordom skulle ha stått på en plats väster om Singsjön i Håsjö socken.³⁹ Nästan 250 år senare hörde språkforskaren Carl Lindberg en sägen som i stället handlade om en kyrka på samma plats. Denna kyrka skulle ha övergivits vid digerdöden.⁴⁰ Uppenbarligen är det en och samma fornlämning på ett ödesböle som givit upphov till och fått sin förklaring i bägge dessa sägner, nämligen en vallomgiven grop (fig. 2), i vars närhet odlingsrösen och gravhögar alltjämt finns. När den vallomgärdade gropen undersöktes arkeologiskt 1983 visade den sig dock vara en husgrund, troligen från vikingatiden.⁴¹ De bägge sägnerna tycks således ha varit lika grundlösa.

Nu utpekas även en del ödesbölen som kyrkplatser, där det inte finns några synliga kyrkogrunderliknande lämningar, åtminstone inte idag. Hållsta i Lockne socken (tabell 2) utgör ett

exempel därpå.⁴² Att kyrkplatssägner ändå har lokaliserats till sådana platser får förklaras mot bakgrund av att ödesbölen generellt har fångslat människors fantasi och gett upphov till stereotypa sägner av flera olika slag. Ofta handlar sådana sägner om välstånd och fabulös rikedom hos ödegårdarnas gamla invånare eller om nedgrävda skatter.⁴³

Om vi emellertid återgår till att studera sägenkyrkplatserna i tabell 1 och 2 ser vi att inte alla har haft karaktären av ödesbölen. I flera av dessa fall är det i stället uppenbarligen själva ortnamnen som gett upphov till att kyrkplatssägner lokaliserats till dem. *Gräftudden* är namnet på en udde, som utpekas som platsen för ett misslyckat kyrkobygge i Lockne (tabell 2). Smedberg påpekar att traditionen förlagt flera kyrkor till platser med namn på *Gräft*-, *Grift*-, såsom till byn *Gräfte* i Aspås socken i Jämtland och till en plats kallad *Gräftan* i Lillhårdals socken i Härjedalen. Ordet fsv. *græft* 'grav, grop m.m.', som ingår i dessa namn, har varit den "bindande faktor" som kommit kyrkplatssägner att lokaliseras dit. "Det ansågs visa, att det funnits gravar och därmed kyrkogård och kyrka på platsen", skriver Smedberg.⁴⁴

I fallet *Klaxåsen* i Rätans socken (tabell 1) är det i stället uppenbarligen förleden *Klax*- som utgjort den bindande faktorn. Den folketymologiska tolkningen av detta namn har nämligen varit att det innehåller ordet *klocka*.⁴⁵ "Eftersom det funnits klocka, måste det ju också ha funnits kyrka, och därmed har en kyrksägen knutits till [denna plats]", konstaterar Smedberg.⁴⁶ Inte oväntat har en kyrkplatssägen även kommit att lokaliseras till *Ringsta* i Lits socken i Jämtland.⁴⁷

Namnet *Fanby*, fsv. *Fornaby*⁴⁸ 'den gamla byn eller gården', betecknar en by i Sundsjö socken, där socknens första kyrka ska ha legat (tabell 1). Namnet var säkert etymologiskt genomskinligt ännu när sägnen dokumenterades på 1700-talet. Innebörden i bynamnet förklarar troligen varför sockenborna föreställt sig att den äldsta kyrkplatsen legat i byn.⁴⁹

Namnet *Dövik*, som betecknar en by i Revsunds socken (tabell 1), är så suggestivt att

flera sägner uppkommit kring vad som hänt i byn,⁵⁰ däribland olika versioner av en kyrkplats-sägen. När det gäller kyrkplatsens läge är de olika sägenversionerna svävande. Kyrkoherde Magnus Nordenström meddelar Hülphers vid ett tillfälle att han hört att kyrkan legat "wid byn Dövik" och vid ett annat att han hört att kyrkplatsen legat "i Döwike by", medan senare upptecknade sägner anger att kyrkan legat någonstans djupt inne i skogen på byns utmarker. I dessa senare sägner har kyrkan karaktären av en förtrollad kyrka, som normalt var dold för mänskligt öga.⁵¹

Att kyrkplatssägner lokaliserats till *Kyrkbyn*, som är namnet på en gård i Orrvikens by i Sunne socken, samt till *Kyrkbacken* (*Kyrkobacks åkern* hos Burman), som är namnet på viss inägomark i Östergrimmäs i Revsunds socken (tabell 1), är inte ägnat att förvåna, med hänsyn till de exempel som anförts ovan. Den intressanta frågan här är dock inte kyrkplatssägnernas tillkomst, utan den sakliga bakgrunden till ortnamnen. Jag återkommer till den.

Sammantaget är det bara att instämma i vad redan Smedberg kunde konstatera: Folkfantasin har sett kyrkor snart sagt överallt i socknarna.⁵²

Hur illa rustat folkminnet i själva verket har varit att korrekt tradera information om kyrkobyggnaders historia kan demonstreras med ett exempel som Levi Johansson lyft fram.⁵³ Frostviken i nordligaste Jämtland, som på 1700-talet var ett nybyggarland, fick sin första kyrka – eller rättare sagt kapell – på 1790-talet. Kapellet uppfördes i Viken. Bevarade handlingar från tiden innan bygget igångsattes visar att det var högst rationella synpunkter som bestämde valet av kyrkplats: säker hamn för båtar och tillräckligt utrymme till kyrkplats och prästbord samt tillräckligt djup jord för att gräva gravar på kyrkogården. Men endast drygt 90 år senare hade minnet om hur det gick till när kyrkan tillkom förbleknat bland de boende på orten. Dessa påstod i stället att man börjat bygga kyrka i Kyrkbollandet, men "de underjordiske" rev ned om nätterna vad människorna byggde om dagarna. Alla de 14 bönderna, som deltog i bygget, högg då in sina yxor i en stock och lät den flyta. Där den tog land byggdes Vikens kapell.⁵⁴

FIGUR 2. Sägenomsusad fornlämning på ödesböle väster om Singsjön, Håsjö socken, Jämtland. Foto Jan Sundström 1987. Jamtli Bildbyrå, Östersund.

De jämtländska kyrkplatssägnera visar sig alltså vara notoriskt opålitliga och otjänliga som källor till studiet av nedlagda medeltidskyrkor. De är lika ohistoriska oavsett om de har upptecknats under 1600- och 1700-talen eller under 1900-talet.

Det jämtländska sägenmaterial, vars historiska källvärde jag här har dömt ut, är på inget sätt något unikt för provinsen. Liknande sägner, med liknande bakgrund och lika ohistoriska, utgör ett vanligt fenomen även på andra håll utanför Jämtland.⁵⁵ Det förefaller för övrigt osannolikt, att kyrkplatssägner generellt skulle äga en högre grad av historicitet på andra håll i Skandinavien än i Jämtland. Jag menar därför att de slutsatser som jag här har dragit utifrån mitt jämtländska exempelmateriel borde kunna generaliseras till att gälla även andra delar av Skandinavien.⁵⁶

Att kyrkplatssägner i så hög grad är uppdiktade har förmodligen sin grund i flera faktorer. Kyrkor har i allmänhet en mycket framträdande ställning i äldre skandinavisk folklore och är vanliga i vandringsägner.⁵⁷ Detta i kombination

med ortnamn som eggat människors fantasi eller övergivna platser och fornlämningar som pockat på förklaringar har utgjort grogrund för uppkomsten av kyrkplatssägner. Fantasin har tillåtits ett ganska fritt spelrum, då kunskaperna om det förflutna var ofullständiga och då något behov av att kritiskt granska sägnernas historicitet knappast har funnits i det bondesamhälle, där sägnerna frodades. "Folksägner övar enligt all erfarenhet ingen som helst kritik, när den verkställer sina kombinationer", påpekar Ahnlund vid ett tillfälle.⁵⁸

Kyrkplatssägner och kyrkplats-indicerande ortnamn

I ovanstående jämtländska exempelmateriel har vi sett prov på att kyrkplatssägner ofta lokaliserats till platser med namn som eggat människors fantasi och fått dem att associera till kyrkor, såsom *Gräftudden*, *Klaxåsen* och *Ringsta*. Att kyrkplatssägner lokaliserats till platser med namn som *Kyrkbacken* och *Kyrkbyn* är då ock-

så väntat. Men vad kan den sakliga bakgrunden till sådana namn tänkas vara?

När en kyrka är i drift bildas i regel flera ortnamn på *Kyrk-* av de boende i trakterna kring kyrkan. Dessa ortnamn fyller i grunden ett orienteringsbehov.⁵⁹ Ord som *kyrkby* 'by omkring en kyrka' och *kyrkbacke* 'öppen plats framför en kyrka; kyrkvall' finns och har länge brukats som appellativer i svenskan (med motsvarigheter i till exempel norskan) och de har lätt kunnat knytas till lokaliteter i kyrkans omedelbara omgivning och etableras som ortnamn: *Kyrkbyn*, *Kyrkbacken*.⁶⁰ Men ortnamn på *Kyrk-* har också kunnat bildas om lokaliteter på längre avstånd från kyrkan. Namnet *Kyrkbacken* i Frostvikens socken avser således en backe ned mot kyrkan,⁶¹ och *Kyrkbacken* i Krångede i Ragunda socken avser en plats, där man före Ragundasjöns tömning 1796 haft båtlänning för de båtar, med vilka man brukade färdas till kyrkan.⁶² *Kyrkänget* i Åre socken avser en plats på en halv mils avstånd från kyrkan, där Prästbordet haft ägomark sedan åtminstone 1500-talet,⁶³ och *Kyrkkilen* i Bodsjö socken avsåg ursprungligen en kilformig skogs-trakt (numera en bebyggelse), som enligt uppgift blivit skänkt till kyrkan på 1600-talet.⁶⁴

Om nu kyrkan läggs ned och försvinner kan ortnamnen likväl bestå. Det ligger ju i ortnamns egenskaper, att när de väl etablerats i en namnbrukarkrets kan de leva vidare som tecken i det språkliga kommunikationssystemet oberoende av om den namngivande faktorn förlorat sin tidigare funktion. Detta har att göra med att ett ortnamn är knutet till en viss geografisk lokalitet och så länge namnbrukarkretsen har ett behov för ett namn på denna, så förblir ortnamnet lika funktionellt som när det en gång tillkom.⁶⁵ Ett ortnamn kan till och med leva vidare om lokaliteten, som ortnamnet avser, tas i anspråk för nya ändamål. Ortnamnet byter då endast denotation eller får en denotation till.⁶⁶

Ett par exempel på ortnamnens stabilitet över tid ska ges. Västerhus kyrka eller kapell på Frösön lades som tidigare nämnts ned vid i slutet av medeltiden eller i början av reformationstiden. En ruin har visserligen funnits kvar in i modern tid, men det är ändå värt att notera att namnen *Kapellbacken* och *Kapellåkern* levat kvar in på

1900-talet, avseende ägomark intill den gamla kyrkplatsen.⁶⁷ I byarna Västerulvsås, Landön och Gärde, belägna i avlägsna utkanter av Offerdals socken, uppförde lokalbefolkningen efter reformationen olagliga kapell, där man placerade helgonbilder som man tagit tillvara i samband med att dessa kastats ut ur Offerdals kyrka. Kapellen revs efter domslut på landstinget 1622 och helgonbilderna brändes,⁶⁸ men i såväl Västerulvsås som Landön har *Kapellbacken* levt kvar som namn in på 1900-talet.⁶⁹

Mot bakgrund av vad som här sagts om bildning och trädning av ortnamn på *Kyrk-* och *Kapell-* kan vi räkna med olika möjligheter att sakligt förklara namnen *Kyrkbacken* i Östergrimmäs i Revsunds socken och *Kyrkbyn* i Orrvikens by i Sunne socken. En möjlighet vore att de ursprungligen syftat på lokaliteter som legat i anslutning till kyrkor, vilka sedan lång tid är nedlagda och försvunna. Men rent principiellt vore det lika möjligt att tänka sig att dessa namn har en annan bakgrund och att de givits med hän-syftning på kyrkor på annat håll, likt exemplen *Kyrkbacken* i Ragunda eller *Kyrkänget* i Åre.

De här aktuella ortnamnen kan således endast räknas som möjliga indicier på nedlagda medeltidskyrkor. Att det råkar finnas kyrkplats-sägner knutna till dem tillför inget extra indicievärde åt namnen, eftersom kyrkplats-sägner kan ha uppstått som namnförklarings-sägner och således vara sekundära till och beroende av ortnamnen.

I fallet *Kyrkbacken* i Östergrimmäs föreligger emellertid starka arkeologiska indicier för att en nedlagd medeltidskyrka verkligen har legat på platsen.⁷⁰

Diskussion

Brendalsmo, Stylegar och Bertelsen, som jag refererade tidigare, har anfört som ett argument för kyrkplatssägners historiska källvärde att arkeologiska undersökningar i flera fall har kunnat bekräfta riktigheten av sådana sägner.⁷¹ Brendalsmo hänvisar till exempel till utgrävningar som genomförts i Karleby i Leksbergs socken i Västergötland, Åknes i Åseral i Vest-Agder och Sånum nära Mandal i Vest-Agder, varvid ned-

lagda medeltidskyrkor har kunnat beläggas.⁷² På alla dessa platser har emellertid ortnamn på *Kyrk-* o.d. eller *Kapell-* varit levande i språket in i modern tid, således *Kapellgärdet* och *Kapellströmmen* intill platsen för den nedlagda kyrkan eller kapellet i Karleby, *Kyrkjevodden* 'kyrkval-len', *Kjørkodden* och *Kjørkfjedde* 'kyrkfjället' på Åknes samt *Kirkeågeren* och *Kirkebakken* i Sånun.⁷³

Eftersom kyrkplatssägnera i dessa fall mycket väl kan vara bildade som förklaringsägnar till och vara beroende av ortnamnen, duger inte dessa exempel till att visa att kyrkplatssägnar skulle ha ett historiskt källvärde. Däremot visar exemplen vad jag också noterat ovan utifrån mitt jämtländska material, nämligen att ortnamn som bildats i anknytning till en kyrka i drift kan vara mycket stabila och leva kvar i språket även efter att kyrkan lagts ned.

Nämnda forskare tycks således ha förbisetat att kyrkplatssägnarna kan vara beroende av ortnamnen på *Kyrk-* (o.d.) eller *Kapell-* i dessa exempel. De tycks inte heller ha beaktat att ortnamn, i egenskap av beståndsdelar i språket, har helt andra förutsättningar att traderas över tid än sägnar.⁷⁴ Detta har nog förlett nämnda forskare till att tillskriva kyrkplatssägnarna ett självständigt källvärde som de inte har.

Jag har, trots ett ganska energiskt sökande i skandinavisk arkeologisk litteratur, inte lyckats hitta ett enda exempel på att en kyrkplatssägnar som saknar anknytning till ortnamn på *Kyrk-* eller *Kapell-* vid arkeologiska undersökningar visat sig återgå på en nedlagd medeltidskyrka.

Slutsatser

Inledningsvis ställdes frågan om metoden att använda kyrkplatssägnar för att belägga eller ge indicier på nedlagda och försvunna medeltidskyrkor fungerar. Min källkritiska analys av ett sägnematerial från Jämtland tyder på att metoden är obrukbar, därför att sägnarna i mycket hög grad är uppdiiktade. Detta gäller oavsett om sägnarna nedteknats under tidigmodern tid eller under modern tid och oavsett om en viss sägentradition är stark eller svag. Sägnera har i

stor utsträckning uppdiiktats för att förklara och ge mening åt ett i språket levande ortnamn, en övergiven plats, en fornlämning eller andra egenomligheter som man iakttagit i landskapet.

Kyrkplatssägnar kan i vissa fall vara knutna till platser med namn på *Kyrk-* eller *Kapell-* där det verkligen har legat en kyrka eller ett kapell, som för länge sedan nedlagts och försvunnit. I sådana fall tillför inte sägnen något extra indicievärde åt ortnamnet när det gäller att belägga den försvunna kyrkan, eftersom sägnen mycket väl kan vara en förklaringsägnar till ortnamnet och således beroende av detta.

För forskningen om kyrkor som nedlagts under medeltiden och reformationstiden kan kyrkplatssägnar lämnas därhän. Däremot kan ortnamn av ovannämnda slag i vissa fall tas som utgångspunkt för att med arkeologiska metoder försöka spåra och belägga nedlagda och i dag okända kyrkplatser.⁷⁵

OLOF HOLM, f. 1973, Master of fine arts 2001, fil.mag. 2007. Är verksam som doktorand vid Historiska institutionen och Centrum för medeltidsstudier, Stockholms universitet och som arkivarie vid Riksarkivet/Landsarkivet i Östersund. Har bland annat publicerat *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, tredje delen (1995) och flera artiklar i medeltidsämnen, såsom "Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie av rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien", *Collegium medievale* 16 (2003). En artikel om "Digerdödens följder för jordägandet. Exemplet Jämtland" är under utgivning i norska *Historisk tidsskrift* 90 (2011). Är redaktör för en antologi under utgivning av Kungl. Vitterhetsakademien om *Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645*.

olof.holm@historia.su.se
Historiska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 Smedberg 1973, s. 94 f.; 1976, sp. 627.
- 2 Buckholm 1998, s. 7, 59.
- 3 Börjesson 1994, s. 11.
- 4 A.a., s. 61 ff.
- 5 Smedberg 1973, s. 95 ff.; 1976, sp. 628.
- 6 Hellström 1971, s. 352 f.; Inger 1988, s. 92 f.
- 7 Jfr Bagge & Nordeide 2007, s. 149; Blomkvist & al. 2007, s. 193 ff. – Enligt *Sverris saga* (kap. 117), författad under 1100-talets slut och 1200-talets början, var det gammal lag och sedvänja i Norge att folk kunde låta bygga kyrkor på sina gårdar på egen bekostnad och ha rätten att råda över dem och sätta präster till dem, men ärkebiskopen krävde numera kontroll över dem så snart de var vigda. Jfr Bagge 2003, s. 74 ff.
- 8 Jfr Björkvik 1995, s. 74; Skre 1999, s. 416 f.
- 9 Jfr Myrdal 2003, s. 219.
- 10 Skre 1988.
- 11 Wienberg 1993, s. 112.
- 12 Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 85; jfr Brendalsmo 2007, s. 90.
- 13 Brendalsmo 2007, s. 91.
- 14 A.a., s. 80.
- 15 Bertelsen 2003, s. 58.
- 16 Bertelsen 2004, s. 29.
- 17 Strömbäck 1958; Christiansen 1958, s. 201–209.
- 18 Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 84; Bertelsen 2004, s. 30 f.; Brendalsmo 2007, s. 87 f.
- 19 Brendalsmo 2007, s. 87.
- 20 Bertelsen 2004, s. 34.
- 21 Smedberg 1953; 1960.
- 22 Dvs. nuv. Nord- och Sør-Trøndelag fylker.
- 23 *NKJ* 2, s. 54–60 (Jämtland), 42–54 och 71–77 (Trøndelag). På Vikna i Nærøy prästgäll skulle en ny kyrka byggas.
- 24 Bagge & Nordeide 2007, s. 149.
- 25 Hamre i *NKJ* 2, s. 31; jfr Brendalsmo 2006, s. 203.
- 26 Holm 2006, s. 129 f.
- 27 För prov på olika slags sägner om kyrkor från Jämtland, se Lindström-Saxon 1902, passim; Smedberg 1960.
- 28 *Rannsakningar efter antikviteter* 1:1, s. 253–266; Hagström [1751] 1960; Hülphers 1775; Tryggdahl; Burman [1793–1802] 2010; Burmans Undersäkerssamling. Om den sistnämnda samlingen, se Hallström 1929, s. 84.
- 29 Jfr Hagströms förord, a.a., s. 11.
- 30 Det gäller t.ex. hans uppgifter om en sägen om och minnesmärken efter en kyrka vid Klaxåsen i Rätan (se tabell 1). Dessa uppgifter har han troligen fått från kyrkoherden i Berg Nicolaus Hofverberg, som 1750 antecknade samma uppgifter i en bok i kyrkoarkivet, se Ullberg 1933, 2, s. 636 f. Jfr Holm 1999, s. 33.
- 31 Hülphers korr. Jag har gått igenom delar av denna för att kontrollera Hülphers uppgifter.
- 32 Smedberg 1953; 1960.
- 33 Jfr Selinge 1972, s. 130; Antonson 2004, s. 126.
- 34 Blomberg 1948; Janson & al. 1962, s. 128 ff.
- 35 Ahnlund 1948, s. 126.
- 36 Nilsson 1952.
- 37 Första gången Löfsåsen betecknas som ödesböle i bevarade handlingar är 1461. *JHD* II 33.
- 38 Geijer 1940, s. 81; Smedberg 1960, s. 109; Selinge 1972, s. 122; 1992, s. 46; Nyman 1995, s. 14.
- 39 *Rannsakningar efter antikviteter* 1:1, s. 255.
- 40 Lindberg 1934, s. 192.
- 41 Nyman 1995, s. 13 f.
- 42 Smedberg 1953, s. 139.
- 43 Selinge 1972, s. 122. För exempel på sådana sägner, se Lindström-Saxon 1902, passim.
- 44 Smedberg 1960, s. 103 f. Om namn innehållande ordet *græft*, se Jansson 1940.
- 45 Se t.ex. Lindström-Saxon 1902, s. 36 f., som återger en sägen om kyrkklockan som förmenas ha suttit i kyrkan i "Klocksåsens by" i Rätan. Den form som ortnamnet återges med i denna sägenuppteckning, med *Klock-* i förleden, utgör prov på vad Per Vikstrand (2008) kallar folketymologisk ombildning, dvs. att namnet har omtolkats i anslutning till sägenmaterialet.
- 46 A.a., s. 104. Smedberg uppger dock felaktigt att det skulle finnas en ort med samma namn även i grannsocknen Klövsjö.
- 47 Smedberg a.st. Om den språkliga härledningen av namnen *Klaxåsen* och *Ringsta*, se Flemström 1972, s. 117 f. resp. 170 f.
- 48 Skrivet *Fornaby* 1367 (*DS* 8250, avskr.); *j fforneby* 1524 (*JHD* III 32). Jfr *SOJä* 3, s. 77.
- 49 För senare upptecknade varianter av sägnen, se Lindström-Saxon 1902, s. 22 f.; Persson 1925, s. 48.
- 50 Persson 1923, s. 102 f. Om namnets språkliga härledning, se B. Flemström i *SOJä* 3, s. 62 f.
- 51 Odstedt, s. 27; Smedberg 1960, s. 101; jfr Persson 1923, s. 103.
- 52 A.a., s. 108.
- 53 Johansson 1953, s. 135 f.
- 54 Denna sägen och det korta tidsavståndet mellan dess upptecknande och kyrkans tillkomst har misslett Dag Strömbäck (1958, s. 170) till en felaktig förmodan om att "sägnen här återspeglar ett faktiskt, traditionellt förfarande". Strömbäck tycks då inte ha känt till Johanssons ovan anförda arbete.
- 55 Se t.ex. Hallström 1934, s. 61; Selinge i Baudou & Selinge 1977, s. 333 ff.; dens. 1992; Braathen 1995, s. 52 f.; Liedgren 1995, s. 15 ff.
- 56 Jämtland utmärker sig dock genom det ovanligt stora antalet under senmedeltiden ödelagda bebyggelseenheter (ödesbölen), som inte blivit gårdar eller byar igen under nyare tid och som ofta nämns i sägner.
- 57 Se t.ex. Lindström-Saxon 1902, passim; Odstedt genom sakregistret s.v. *kyrk-*.
- 58 Ahnlund 1948, s. 58; jfr dens. 1926, s. 349 f., 354 f., 362 f. för exempel.
- 59 Jfr Strid 1999, s. 26.
- 60 För fler exempel på namn på *Kyrk-* i kyrkans närhet, se Haslum 2002, s. 112.
- 61 Enligt uppteckning av L. Johansson 1930 i OAUt.
- 62 Flemström 1960, s. 100 f.
- 63 Jfr Thulin 1909, s. 247, 254.
- 64 Thulin 1909, s. 105 f. – För andra exempel på namn på *Kyrk-* på avstånd från kyrkan, se Haslum 2002, s. 112 ff.
- 65 Se t.ex. Strid 1999, s. 12 f.
- 66 Strid 1999, s. 15 ff.

- 67 Det förra namnet är utsatt på en karta 1897 (Oskarsson 2009, s. 80) och omnämns av Swedmark 1955, s. 76; det senare har upptecknats av T. Bucht 1922 och 1927 i OAUt.
- 68 JD 1, s. 20 ff.; jfr Bromé 1945, s. 90 f.
- 69 *Kapellbacken* i Ulvsås har upptecknats bl.a. av N. Simonsson 1945 i OAUt; *Kapellbacken* i Landön omnämns av Boman 1953, s. 2.
- 70 Jag har i ett tidigare arbete (2001, s. 106 not 27) uttryckt mig skeptisk till möjligheten av en nedlagd kyrka på denna plats, men har senare reviderat min ståndpunkt. Se Holm 2003, s. 91 f.
- 71 Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 69; Bertelsen 2004, s. 27; Brendalsmo 2007, s. 72 f.
- 72 Brendalsmo 2007, s. 72 f.
- 73 Vretemark 1998, s. 7; Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 73 f.
- 74 Brendalsmo (2007, s. 72) betecknar oriktigt både ortnamn och sägner som "oral tradition".
- 75 Ett särskilt tack till Christian Lovén och Per Vikstrand, som har läst manus och gett kommentarer till texten.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Burmans Undersökerssamling = Ekdahlska samlingen A 1, Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.
- Hülphers korr. = Hülpherska samlingen, vol. 3: 1-2, Stiftsbiblioteket, Västerås stadsbibliotek.
- OAUt = Topografiska registret i Ortnamnsarkivets i Uppsala samlingar, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Tryggdahl = Tryggdahl, Erik: "Samling til Jämtlands Beskrifning, Häfda-Tekning och Privilegier, Utgifwen år 1772." Manuskript i N.J. Ekdahls norrländska samlingar A 5, Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.

Tryckta källor och litteratur

- Ahnlund, Nils, 1926, "Folktraditionen som historisk källa", *Historisk tidskrift* 46 (s. 342-363).
- Ahnlund, Nils, 1948, *Jämtlands och Härjedalens historia, 1: Intill 1537*, Stockholm.
- Antonson, Hans, 2004, *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen* (Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Meddelande 129), Stockholm.
- Bagge, Sverre, 2003, "Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153-1214", *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, red. S. Imsen (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 15), Trondheim (s. 51-80).
- Bagge, Sverre & Nordeide, Sæbjørg Walaker, 2007, "The kingdom of Norway", *Christianization and the rise of Christian monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, red. N. Berend, Cambridge etc. (s. 121-166).

- Baudou, Evert & Selinge, Klas-Göran, 1977, *Västernorrlands förhistoria*, Härnösand.
- Bertelsen, Dag, 2003, "Kristne stedsnavn – til besvær eller som kilde til ny kunnskap?", *Heimen* 40 (s. 49-59).
- Bertelsen, Dag, 2004, "Kirkesagn og tradisjoner – til villfarelse eller oppbyggelse?", *Heimen* 41 (s. 23-37).
- Björkvik, Halvard, 1995, "Kva slags samfunn var det som tok mot kristendommen?", *Møtet mellom bedendom og kristendom i Norge*, red. H.-E. Lidén, Oslo (s. 58-79).
- Blomberg, Carl-Gustaf, 1948, "Ödesbölen i Jämtlands län och vikingatidshuset från Kyrås", *Tor 1* (s. 104-108).
- Blomkvist, Nils, Brink, Stefan & Lindkvist, Thomas, 2007, "The kingdom of Sweden", *Christianization and the rise of Christian monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, red. N. Berend, Cambridge etc. (s. 167-213).
- Boman, Elov, 1953, "Offerdals kyrka", *Jämtten* 1953 (s. 1-20).
- Braathen, Helge, 1995, "Kristider og busettingsspor – mellomaldergarden i Telemark", *Årbok for Telemark* 1995 (s. 47-53).
- Brendalsmo, Jan, 2006, *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggeherrer i Trøndelag ca. 1000-1600* (Perspektiv 17x24 30), Oslo.
- Brendalsmo, Jan, 2007, "Deserted churches and migratory legends about churches. Towards an understanding", *Arv* 63 (s. 71-98).
- & Stylegar, Frans-Arne, 2003, "Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen", *Hikuin* 30 (s. 69-94).
- Bromé, Janrik, 1945, *Jämtlands och Härjedalens historia, 2: 1537-1645*, Stockholm.
- Buckholm, Mona Beate, 1998, *Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane. Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når, og hvorfor?* (Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 1), Bergen.
- Burman, Fale A., [1793-1802] 2010, *Fale Burmans dagböcker över resor genom Jämtland 1793-1802*, pdf-dokument (Källor till Jämtlands och Härjedalens historia utg. digitalt av Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap), www.riksarkivet.se/ostersund.
- Börjesson, Gösta, 1994, *Ödekyrkor i Västergötland* (Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 20), Skara.
- Christiansen, Reidar Th., 1958, *The migratory legends. A proposed list of types with a systematic catalogue of the Norwegian variants* (FF communications 175), Helsingki.
- DS = *Svenskt diplomatarium/Diplomatarium Suecanum*, utg. J.G. Liljegren & al., Stockholm 1829-.
- Flemström, Bertil, 1960, "Ortnamnen kring Krängede och Gammelänge", *Jämtten* 54 (s. 97-118).
- Flemström, Bertil, 1972, *Jämtländska ortnamn*, Östersund.
- Geijer, Herman, 1940, "Konungens allmänning och socknarna i västra Jämtland år 1351", *Fornvårdaren* 7, h. 4 (s. 1-108).
- Hagström, Joh. Otto, [1751] 1960, *Jemtlands Oeconomiska Beskrifning eller Känning, i akt tagen på en resa om sommaren 1749*, Östersund.
- Hallström, Gustaf, 1929, "N.J. Ekdahls norrländska resor och samlingar 1827-1830", *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1928-29 (s. 73-150).

- Hallström, Gustaf, 1934, "Segersta och Hanebo socknars fornhistoria", *Två hälsingesocknar. Några anteckningar till Segersta och Hanebo socknars historia*, red. N.C. Humble, Segersta (s. 19–94).
- Haslum, Vidar, 2002, "Kirke og prest i norske stedsnavn", *Kristendommens indflydelse på nordisk navngivning. Rapport fra NORNA's 28. symposium i Skálholt 25.–28. maj 2000*, red. Svavar Sigmundsson (NORNA-rapporter 74), Uppsala (s. 103–125).
- Hellström, Jan Arvid, 1971, *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid* (Rättshistoriskt bibliotek 16), Stockholm.
- Holm, Olof, 1999, *Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium* (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 3), Östersund.
- Holm, Olof, 2001, "Jämtarnas kyrkobyggnade under medeltiden", *Jämten* 95 (s. 86–106).
- Holm, Olof, 2003, *Träkyrkor, stenkyrkor, västtorn och absider. Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggnade under medeltiden* (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 6), Östersund.
- Holm, Olof, 2006, "The dating of Västerhus cemetery. A contribution to the study of Christianization in Jämtland", *Current Swedish archaeology* 14 (s. 109–142).
- Hülphers, Abrah. Abr.:sson, 1775, *Samlingen til en Beskrifning öfver Norrland. Andra Samlingen om Jämtland, Westeras*.
- Inger, Göran, 1988, "Den kyrkliga patronatsrätten i Sverige", *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige. Bokförlaget Natur och kulturs och Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens symposium den 21–22 januari 1988*, red. M. v. Platen, Stockholm (s. 91–112).
- Janson, Sverker, Björnstad, Margareta & Hvarfner, Harald, 1962, *Jämtlands och Härjedalens historia. Arkeologisk inledning*, Stockholm.
- Jansson, Valter, 1940, "Gräfte", *Namn och bygd* 28 (s. 66–93).
- JD = *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll*, 1–4 (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 3–5, 12), Östersund 1933–89.
- JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, I–III, utg. K.-E. Löfqvist, R. Swedlund & al., Östersund 1943–95.
- Johansson, Levi, 1953, "Kyrka och kult i sägen och folktro", *Härnösands stift i ord och bild*, red. D. Lindquist & al., Stockholm (s. 135–148).
- Liedgren, Lars, 1995, "Studier i Hälsinglands förhistoria förr och nu. En forskningshistorik jämte några förslag till framtida insatser", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27 (s. 7–32).
- Lindberg, Carl, 1934, "Kälarne. Några reflexioner angående bebyggelsen i Hällesjö och Håsjö socknar", *Jämten* 1934 (s. 177–193).
- Lindberg, Carl, 1937, "Vad betyder sockennamnet Kyrkås?", *Jämten* 1937 (s. 97–114).
- Lindström-Saxon, Johan, 1902, *Saga, sägen och sång i jämtebygd*, Stockholm-Östersund.
- Myrdal, Janken, 2003, *Digerdöden, pestvåg och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige* (Runica et Mediaevalia. Scripta minora 9), Stockholm.
- Nilsson, Allan, 1952, "Lövsåskyrkan – en bondgård från medeltiden", *Jämten* 1952 (s. 31–42).
- NKJ 2 = *Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen, 2: Trondhjems reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. A.-M. Hamre. Oslo 1983.
- Nyman, Sten, 1995, "Een gillestugu säjes och så fordom hafwa stått i Håssiö", *Fjölnir* 14, h. 1 (s. 11–15).
- Odstedt = *Ella Odstedt: Norrländsk folktradition*. Upp-teckningar i urval och med komm. av B. af Klintberg (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 84), Uppsala 2004.
- Oskarsson, Björn, 2009, "Västerhus i det historiska kartmateriale", *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*, red. E. Iregren & al. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Fristående monografier), Stockholm (s. 74–91, 288–290).
- Persson, Per, 1923, *Refsunds socken i Jämtlands län. Historiska och geografiska anteckningar samt dokumentavskrifter*, Grinnäs.
- Persson, Per, 1925, *Sundsö socken i Jämtlands län. Historiska och geografiska anteckningar samt dokumentavskrifter*, Grinnäs.
- Rannsakningar efter antikviteter, 1: *Uppland, Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland*, 1: Text, utg. I. Olsson, N.-G. Stahre & C.I. Ståhle (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien), Stockholm 1960.
- Selinge, Klas-Göran, 1972, "Ödesbölen i Jämtland – 1", *Jämtten* 66 (s. 121–132).
- Selinge, Klas-Göran, 1992, "Traditioner om husgrundsterasser och Viättområdet", *Ångermanland-Medelpad 1992–93* (s. 44–48).
- Skre, Dagfinn, 1988, *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen* (Riksantikvarens rapporter 16), Oslo-Øvre Ervik.
- Skre, Dagfinn, 1999, "Aristocratic dominion and landownership in Norway 200–1100 AD", *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4–7 1998*, red. Ch. Fabech & J. Ringtved, Århus (s. 415–422).
- Smedberg, Gunnar, 1953, "Sägenkyrkorna i Lockne", *Från ådalar och fjäll* 1953 (s. 136–145).
- Smedberg, Gunnar, 1960, "Kyrksägnerna från Jämtland och Härjedalen", *Forum theologicum* 17 (s. 87–116).
- Smedberg, Gunnar, 1973, *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie* (Bibliotheca theologiae practicae 32), Lund.
- Smedberg, Gunnar, 1976, "Ödekyrka", *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 20, Malmö etc. (sp. 627–629).
- SOJä 3 = *Ortnamnen i Jämtlands län, 3: Bräcke kommun. Bebyggelsenamn* (Sveriges ortnamn), Uppsala 1995.
- Strid, Jan Paul, 1999, *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*, 2 uppl., Stockholm.
- Strömbäck, Dag, "Sägner om den första kyrkplatsen", *Norden och kontinenten. Föredrag och diskussioner vid Trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskar-mötet i Lund 1957* (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 3), Lund 1958 (s. 161–173). [Även tryckt, med små skiljaktigheter, i bl.a. *Religion och Bibel* 17 (1958), s. 3–13.]
- Swedmark, Per, 1955, *Blad ur Frösö historia*, Frösö.

- Sverris saga*, utg. Þorleifur Hauksson (Íslensk fornrit 30), Reykjavík 2007.
- Thulin, Gabriel, 1909, *Redogörelse för de ecklesiastika boställena*, 3: Jämtlands län, Stockholm.
- Ullberg, Gösta, 1933, *Bönder, torpare och knektar i det gamla Klövsjö*, 1-2 (Heimbygdas skriftserie. Hembygdsböckerna 1), Östersund.
- Ullberg, Gösta, 1969, *En bok om Kall. Gränsbygd i Jämtland*, Östersund.
- Wienberg, Jes, 1993: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark* (Lund studies in medieval archaeology 11), Lund-Stockholm.
- Vikstrand, Per, 2008, "Folketyologier. Om ortnamnens meningsskapande funktion", *Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse. Handlingar från Den fjortonde nordiska namnforskarkongressen i Borgarnes 11-14 augusti 2007*, red. G. Kvaran & al. (NORNA-rapporter 84), Reykjavík-Uppsala (s. 461-468).
- Vretemark, Maria, 1998, *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann* (Småskrifter från Skaraborgs länsmuseum 5), Skara.

On the source value of legends about church sites for the study of deserted medieval churches

by Olof Holm

Summary

It is a well-known fact, that not all churches built in the Middle Ages were upheld into the early modern period. Some were closed down already in the Middle Ages or in connection with the Reformation, especially in areas where the churches lied very close to each other. Such churches are often difficult to trace and localise, due to the scarcity of sources. Recently, however, some scholars have claimed that it would be possible to trace such churches with the help of legends about church sites. But does such a method work? The author's answer to that question is negative. Through a critical analysis of legends about church sites recorded in the province of Jämtland, Mid-Scandinavia, he demonstrates that the legends have been, as a rule,

invented by people in the local community to explain and give meaning to a place name, an abandoned place, an ancient monument or other remarkable things that have been observed in the landscape.

Legends about church sites may, in some cases, be connected to places with names containing the words *kyrka* or *kapell* in the first element, where there in fact has been a church or a chapel standing a long time ago. In such cases, the legend cannot be seen as an extra indication to the place name when it comes to tracing the deserted church, since the legend might well be an explanatory legend to the place name and thus dependent on this.

Keywords: Churches, Legends, Middle Ages, Scandinavia, Jämtland

Herrgårdsbyggandet i Mälardalen under 1700- och 1800-talet: när, var och av vem?

av Göran Ulväng

Ståndspersoner har i alla tider uttryckt sin ställning och identitet genom manifestationer av olika slag. En av de viktigaste och mest kostsamma var boendet. Oavsett om man var bosatt i en stadsvåning, på en malmgård, på ett boställe eller på en herrgård, så var det i boendet som en stor del av kapitalet investerades, i byggnaden som sådan och i tapeter, möbler, textilier.

Säterierna intog en speciell rang. Dessa skattebefriade gårdar var länge ett adligt privilegium, men under 1700-talet fick även ofrälse ståndspersoner möjlighet att förvärva dem.¹ Säterierna med sina landbogods var även en mycket betydelsefull inkomstkälla för ägarna.² Kronan ställde dock kravet att de skulle vara ståndsmässigt bebyggda, något som också kontrollerades av tjänstemännen.³

Att den ståndsmässiga byggnationen förändrades i takt med modets växlingar är i det närmaste självklart, och ännu idag fullt synligt på de bevarade herrgårdarna där renässans, barock, rokoko och klassicism blandas med 1800-talets nystilar. På de flesta säterier inskränkte sig dock anpassningarna till enklare ingrepp, såsom byte av fasadmaterial och -färg, medan rummets utseende kunde växla genom insättande av nya dörrar, byte av tapeter och ommålningar.⁴

Det hände dock att säterierna försågs med helt nya manbyggnader eller att ett äldre hus byggdes på med en våning till, förlängdes eller erhöll en ny takform. Förnyelsen kunde ske på grund av att huset drabbats av brand, skadats ge-

nom insektsangrepp och långvarigt slitage, eller så behövde ägaren helt enkelt ett modernare hus som var bättre anpassat till familjens umgänges- och statusbehov.

Att bygga nytt eller om var emellertid något som inte ägde rum kontinuerligt över tid, utan har varit koncentrerat till vissa perioder. Så förhöll det sig på herrgårdarna i Lagunda härad i sydvästra Uppland, ett härad som jag studerat i såväl min professionella som lokalhistoriska forskning. Här inföll formliga byggnadshausser under 1600-talets andra hälft, under decennierna efter 1700-talets mitt, samt omkring 1800-talets mitt. Perioderna där emellan gjorde ägarna endast smärre förändringar i sina huvudbyggnader. Man kan fråga sig vad som låg bakom dessa plötsliga byggnadshausser? Handlade det endast om en nödvändig förnyelse av ett äldre byggnadsbestånd vart hundra år? Var det tillfälliga ekonomiska uppgångar som låg bakom? Eller kan denna typ av förnyelse sökas på annat håll, i ett förändrat socialt och kulturellt beteckande?

Syftet med den här artikeln är att undersöka hur herrgårdsbyggandet varierade över tid och diskutera vad som kan ha legat bakom dessa variationer. Redan ämnet i sig väcker intresse och kräver svar, men det har också koppling till ett vidare fält av forskning. Under byggnadshausser måste efterfrågan på arkitekter, byggmästare och hantverkare ha ökat markant, och därmed skapat förutsättningar för konstens och hantverkets utveckling.

Hausser och baisser i herrgårdsbyggandet

I tidigare forskning har frågan om variationer i byggandet över tid behandlats styvmoderligt. Till en del beror detta på att man i den bebyggelsehistoriska forskningen främst intresserat sig för de bevarade byggnaderna där bostadshusens arkitektur och planlösningar varit i fokus. Det kanske mest kända fallet i den svenska bebyggelsehistorien är böndernas myckna byggande efter år 1850 vilket sattes i samband med deras vid denna tidpunkt förbättrade ekonomi.⁵

När det gäller herrgårdarna är uppgifterna mer knapphändiga. Några författare har dock konstaterat att det under vissa perioder uppfördes ovanligt många herrgårdar. Gösta Selling visade t.ex. i sitt klassiska verk *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten* att en första våg av byggande inföll under 1600-talets andra hälft i samband med den omfattande säteribildningen och att en andra våg inföll under 1700-talets andra hälft, då förmögna handelsmän och brukspatroner köpte upp torp och bondehemman som omvandlades till herrgårdar.⁶

1600-talets bygghausse har uppmärksamats av flera författare, men mest ingående av Fredric Bedoire. Han har i sin bok *Guldålder* diskuterat orsakerna till slottsbyggandet i Sverige under stormaktstiden, och har hävdat att det omfattande byggandet under perioden ca 1620 till 1680 skall tolkas som en markering av en av reduktion och envælde hotad högadel.⁷ Denna slutsats har emellertid mött kritik och i själva verket bör adelns byggande vid denna tid snarare ses som ett uttryck för en på kort tid mycket förmögen adel som tog tillfället i akt att manifestera sin ställning i samhället i stort.

Bedoire har också i ett annat verk uppmärksammat haussen kring 1700-talets mitt, i en artikel om fideikommissens arkitektur, där han pekar på att det förmögna borgerskapet byggde storslagna herrgårdar som utmanade adeln.⁸ Att det byggdes mycket kring 1700-talets mitt och att borgerskapet var stora beställare har också noterats av flera författare.⁹ Det var för övrigt inte endast i Stockholmstrakten som herrgårdarna försågs med nya manbyggnader, utan detta

skedde även i både Skåne och Småland, liksom i Finland och Estland.¹⁰

För 1800-talets mitt finns utsagor, bland annat rörande förhållandena i Kalmar län, och som orsak anges de goda konjunkturerna.¹¹ Även 1800-talets senare del har uppmärksamats som en period då det byggdes mycket, i synnerhet bland förmögna borgare med behov av att manifestera sig, och återigen uppfördes manbyggnader av slottsklass.¹²

Sammantaget pekar dessa utsagor på fyra distinkta perioder av stort byggande: 1600-talets andra hälft, 1700-talets andra hälft, 1800-talets mitt, samt 1800-talets slut, och med undantag av den sista perioden överensstämmer detta också med mina resultat från sydvästra Uppland.

När det gäller orsakerna till dessa perioders intensiva byggande varierar förklaringarna. Behovet av manifestering är något som ofta återkommer, hur olika eliter i samhället, adliga eller borgerliga, försökte framhäva sin ställning genom byggande. Denna manifestation ses ofta som en produkt av en grupp eller skiktets stärkta ekonomi.¹³

Jag skulle dock hålla för troligt att förhållandet mellan de ekonomiska uppgångarna och byggnadshausserna var intimt. Den välståndssökning som ägde rum i samhället under 1700- och 1800-talet tack vare de agrara och industriella revolutionerna gynnade stora jordägare och handelsmän.¹⁴ Större högkonjukturer inföll t.ex. ca 1730–1770 liksom ca 1850–1870, två perioder då det också byggdes mycket på herrgårdarna.

I denna artikel kommer jag främst att ägna mig åt byggandets omfattning, närmare bestämt variationerna över tid och hur många herrgårdsbyggnader det var som uppfördes under haussarna. Jag kommer även att diskutera en del av de påståenden som gjorts om herrgårdsbyggandet i historisk tid.

Uppsatsen tar sin början i Lagunda härad i Uppland för att därefter vidgas till landskapen Uppland och Södermanland. Den geografiska avgränsningen har bestämts av litteraturen, ty med denna uppsats görs även ett försök att utveckla en metod för studiet av herrgårdar utifrån ett mer kvantitativt perspektiv, där insamlande av uppgifter från litteratur om herrgårdar spelar

en viktig roll. Valet föll på Uppland och Södermanland, två av de herrgårdstätaste landskapen i Sverige och med en rik litteratur om herrgårdar.

Herrgårdsbyggandet i Lagunda härad, Uppland 1600–1900

Lagunda härad är på många sätt en typiskt mälardalsbygd, belägen kring en vik mellan Uppsala och Enköping.¹⁵ I häradet fanns mellan år 1600 och 1900 omkring 20 herrgårdar. Störst var antalet strax före reduktionen på 1680-talet, då här fanns 27 herrgårdar. Ytterligare drygt 10 enheter som i jordeboken var klassade som säterier låg i häradet vid denna tidpunkt, men dessa kan näp- peligen klassas som herrgårdar, då de saknade ståndsmässig bebyggelse och inte heller beboddes eller brukades av sina ägare. En del var så kallade ladugårdar, andra var hemman som var byggda och brukade som bondgårdar och ytterligare några andra utgjordes av hemman som sambrukades med ett närliggande säteri och var avhysta.

Jag gör skillnad mellan säteri och herrgård, vilket jag anser är helt nödvändigt. En herrgård skilde sig påtagligt från bondgårdarna och prästgårdarna då den hade speciella ekonomiska, sociala och kulturella egenheter, speglat bland annat i de kamerala förhållandena, jordinnehav, arbetsorganisation och bebyggelse. I min forskning utgår jag från en definition som bygger på sex punkter, varav minst fyra skall vara uppfyll- da för att beteckningen herrgård skall komma ifråga.

1. Gården bör ha varit säteri, det vill säga gården skall före reduktionen på 1680-talet ha fått säterifrihet och därmed varit befriad från skatter.
2. Till gården bör ha hört ett gods bestående av underlydande gårdar med arrendepfiktiga bönder och/eller gårdar som inköpts och drevits i sambruk med huvudgården.
3. En hierarkisk och differentierad arbetsstyrka bör ha funnits. Arbetet skall ha letts av en rättare eller inspektör, och vid sidan av drängar, pigor, statkarlar och torpare ska det ha fun-

nits anställda med specialfunktioner såsom kusk, trädgårdsmästare, snickare, betjän- ter, kammarjungfrur o. dyl.

4. På gården bör det ha funnits en ståndsmäs- sig bostad som skall ha haft en differentierad rumsindelning med sal, förmak och sängkam- mare för familjen samt utrymmen för tjänste- folk.
5. Utöver bostaden bör det ha funnits trädgår- dar och/eller parker.
6. Gården bör ha haft adliga eller borgerliga ägare/brukare.

Enligt denna definition skall ett torp som köpts upp av en borgare som därpå uppförde ett stort hus med sal, förmak och sängkamrar, anlade en trädgård och hade ett hushåll med betjänt, kammarjungfru, kokerska och pigor, klassas som herrgård. Ett säteri med ståndsmässig bebyggel- se och trädgård, och med en hierarkisk arbets- organisation med rättare, statare och pigor, men ägt av en bonde, kommer även den att klassas som herrgård. Skulle bonden däremot driva går- den med sin egen familj och utan inre betjäning, skulle gården bedömas som bondgård.

De 27 herrgårdar som fanns 1680 minskade efter reduktionen till drygt 20. Här, liksom i de andra häraderna, var det främst de enklast be- byggda säterierna som drogs in till Kronan. De kvarvarande säterierna var, med något undantag, alla ståndsmässigt byggda herrgårdar i början av 1700-talet. Ett par av dem var i Kronans ägo och boställen för högre officerare. På 1770-talet tillkom en ny herrgård då ett frälsehemman och tre skattehemman sammanslogs till en enhet av en adelsman. Tre av herrgårdarna köptes på 1820–30-talet av bönder som styckade upp dem på mindre enheter som bebyggdes som bond- gårdar.

Det skall betonas att herrgårdarna i Lagunda med ett undantag – Sjöö – var av vad man skulle kunna kalla normalstorlek. De omfattade i man- tal räknat mellan 3 och 14 mantal, i genomsnitt omkring 7. Större än så var inte heller de sven- ska godsen. Johan Axel Almquist har i flera av sina böcker om stormaktstidens säterier visat att godsen i Uppland, Södermanland, Östergötland och Småland under 1600-talet i genomsnitt om-

fattade mellan 6 och 9 mantal.¹⁶ Efter reduktionen, under 1700- och 1800-talet, bör många av dem ha varit ännu mindre i storlek.

Även ur ett ägandeperspektiv uppvisar Lagundagårdarna en typisk utveckling.¹⁷ Adeln dominerade under 1600- och 1700-talet, men fick sedan konkurrens av allt fler ofrälse som tack vare växande välstånd och genom politiska påtryckningar fick möjlighet att förvärva och bygga herrgårdar. Mot slutet av 1800-talet ägdes närmare hälften av gårdarna av ofrälse fabriker, grosshandlare och godsägare.¹⁸

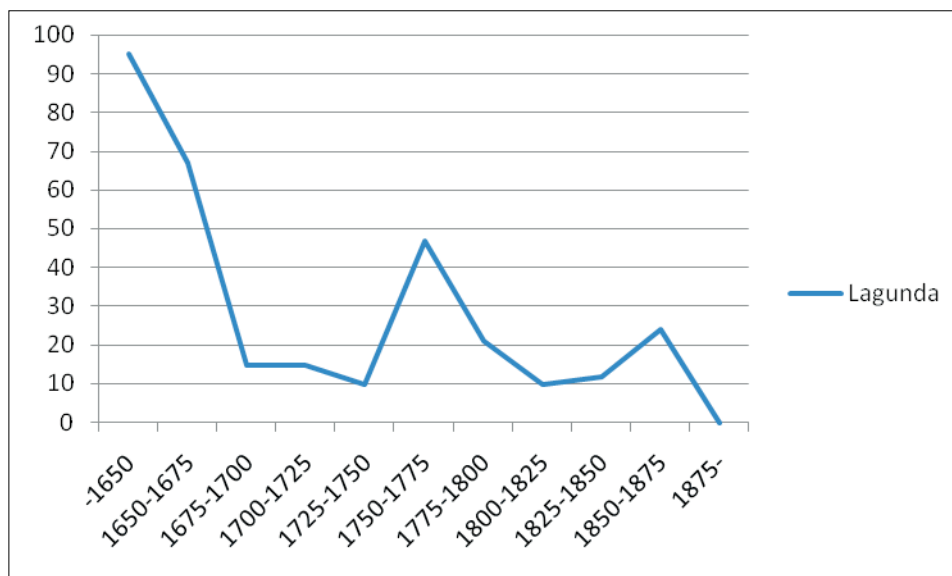
Undersökningen tar sitt avstamp i en studie av herrgårdarnas historia, där jag bl.a. studerat gårdarnas ägar- och brukningsförhållanden och bebyggelsehistoria.¹⁹ Med det rika källmaterialet som grund har det funnits möjlighet att inte bara undersöka variationerna i byggandet över tid, utan även byggherrarnas sociala bakgrund och husens storlek.

När det gäller manbyggnadernas byggnadsår kan det vara svårt att finna belägg för sådana.²⁰ Detta gäller i synnerhet perioden före 1700-talets mitt, då huvudbyggnader kan ha rests och sedan försvunnit utan att det noterats. Efter 1700-talets mitt är det ofta betydligt enklare att

fastställa ett ungefärligt byggnadsår, eftersom källmaterialet är mycket rikare i form av kartor, brandförsäkringar, syneprotokoll och publicerade beskrivningar.

Med byggnadsår avser jag inte endast ett nyuppförande av en manbyggnad utan även kraftiga ombyggnader av befintliga hus. Med det sistnämnda menas förändringar av ett sådant slag som förändrat husets karaktär på ett avgörande sätt och som kan anses ha varit mycket kostsamma att genomföra. Hit hör till exempel förlängningar av byggnaden, påbyggandet av extra våningar eller uppförandet av en ny takkonstruktion. Byte av fasadmaterial, fönster och uppsättande av dekorationer har däremot inte räknats som kraftig ombyggnad, även om dessa i sig kan ha varit relativt kostsamma och förändrat byggnadens karaktär. Jag har inte heller tagit med större invändiga ombyggnader beroende på att dessa varit svåra att belägga.

Om vi ser närmare på utvecklingen under perioden 1650 till 1900 så är det uppenbart att byggnadsintensiteten varierade kraftigt (fig. 1). De stora uppsvingen låg under tre perioder, 1600-talets mitt, 1700-talets andra hälft samt 1800-talets mitt. 1600-talets nybyggande var

FIGUR 1. Nyuppförda eller kraftigt ombyggda huvudbyggnader på herrgårdar i Lagunda härad med Gryta socken 1600–1900 i relation till antalet herrgårdar i området i respektive period.

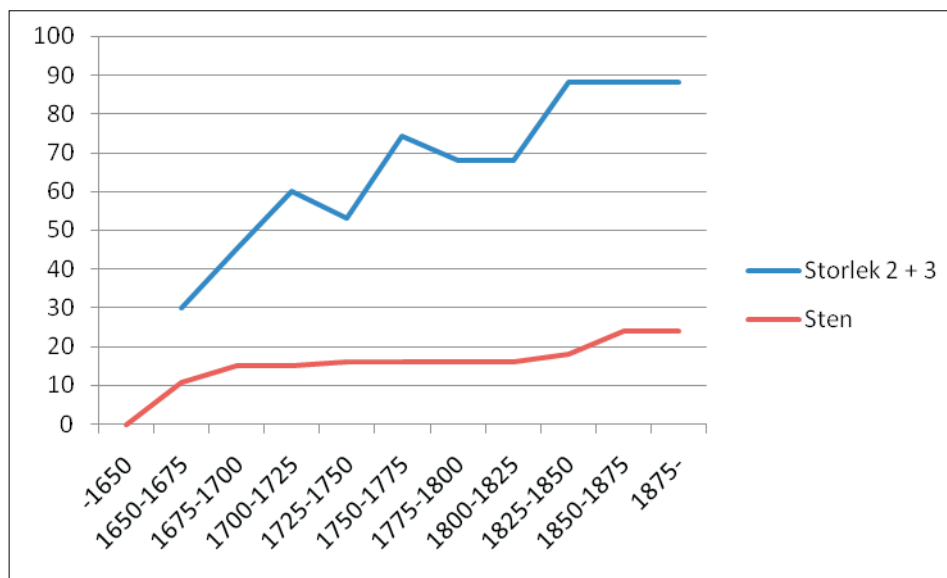
mycket omfattande, vilket hänger samman med den omfattande säteribildningen som ägde rum just då; antalet herrgårdar ökade från 4 till 27, och nästan alla försågs med nya huvudbyggnader. I relation till detta uppsving ter sig de senare uppgångarna kring 1700-talets andra hälft resp. 1800-talets mitt som futtiga, men dessa hauser innebar faktiskt att närmare 50 resp. 25 procent av herrgårdarna erhöll nya manbyggnader. Nästan alla nyuppfördes. I endast två fall försågs en äldre huvudbyggnad med en påbyggnad.²¹

Det skall betonas att även den övriga bebyggelsen på gårdarna ofta förnyades under de här perioderna. Skulle man även definiera nyuppförandet av flyglar som en del av en större ombyggnad, så skulle nybyggnadsgraden för perioden 1750–1775 snarare ligga kring 70 procent! Det är uppenbart att vissa godsägare valde att uppföra nya, större flygelbyggnader när behoven av utrymme ökade, istället för att utvidga en befintlig huvudbyggnad.

Perioderna däremellan kännetecknas av märkbara nedgångar i byggnadsintensiteten. Under det tidiga 1700-talet, tidiga 1800-talet liksom det sena 1800-talet om- eller nybyggdes endast ett fåtal huvudbyggnader.

Några större skillnader mellan adliga och ofrälse ägare märks inte när det gäller sjsälva byggandet. Enda avsteget är den senare haussen åren efter 1850, då fler ny- och ombyggnader ägde rum på adliga gårdar. Detta hänger dock förmodligen samman med att antalet undersökta herrgårdar är så lågt, och att två av de adligt ägda herrgårdarna råkade drabbas av våldeld just då och återuppbyggdes kort därefter.

När det gäller huvudbyggnadernas storlek har jag delat in husen efter en tregradig skala där *storlek 1* omfattar manbyggnader med upp till 10 rum, *storlek 2* omfattar hus med mellan 11 och 25 rum, och *storlek 3* sådana hus med fler än 25 rum. Att låta rumsantalet vara bestämmande för husets storlek säger enligt min mening mer om dess betydelse och funktion än om man t.ex. utgår från dess yttre längd, bredd och höjd. Självfallet var det så att varje tid hade sina arkitektoniska ideal om hur en herrgårdsbyggnad skulle se ut och hur våningar, funktioner och rum skulle vara disponerade, men jag menar att dessa ideal inte påverkat vare sig boende eller funktionsindelning särskilt mycket. Grunduppsättningen av rum var ungefär densamma i både det sena 1600-talets herrgårdsbyggnad som i det sena 1800-talets: en

FIGUR 2. Huvudbyggnadernas storlek räknat i antal rum i förhållande till antalet befintliga herrgårdar i varje period 1600–1900 samt huvudbyggnadernas väggmateriäl. Anm. Storlek 2 = 11–25 rum, storlek 3 = över 25 rum.

sal, några förmak/salonger och några sängkamar.²² Ställning och förmögenhet uttrycktes snarare i mängden möblerade rum.²³ I de flesta fall var dock byggnaderna med många rum naturligtvis även imponanta till det yttre.

Studien visar tydligt att manbyggnaderna från 1600-talet och framåt blev allt större (fig. 2.). I slutet av 1600-talet var ännu endast 30 procent av husen av *storlek* 2 eller 3, vilket år 1900 hade ökat till hela 90 procent. Denna upptrappning i storlek var främst en följd av att man gradvis uppförde större byggnader, men även det faktum att en del mindre herrgårdar, försedda med små huvudbyggnader, försvann spelade naturligtvis in. Antalet rum ökade på detta sätt från 8 i genomsnitt vid mitten av 1700-talet till 14 ett sekel senare. Det fanns fler sällskaps- och sovrum i 1700-talets nyuppförda hus och under 1800-talet försågs de även med specialfunktioner såsom kök, skafferier och rum för tjänstefolk, utrymmen som tidigare ofta varit belägna i flyglarna.²⁴

Slutligen är det av intresse att notera att timmer var det dominerande byggnadsmaterialet under hela perioden. Det blev dock något vanligare med stenhus, men det stora stenhusbyggandet låg längre tillbaka i tiden, kring 1600-talets mitt. En intressant detalj i sammanhanget är också att graden av nybyggnader minskade med tiden. Under 1700-talet förnyades i genomsnitt hela 17 av 19 manbyggnader, medan det under 1800-talet var endast 8 av 17.

Avslutningsvis kan vi konstatera att somliga av de påståenden som funnits kring byggtrenderna i historisk tid har haft fog för sig, andra inte. Att byggandet gick i vågor stämmer väl, där bebyggelse förnyades ungefär vart hundra år. Andra påståenden har dock hittills inte hållit streck. Det finns t.ex. inget som tyder på att borgarna skulle haft ett större behov än adelsmännen att förnya bebyggelsen på sina gårdar som hävdats.

Att kartlägga en förändring – exemplet Uppland och Södermanland

Jag har ovan visat hur herrgårdsbyggandet såg ut i en del av Uppland. Men denna undersökning berörde endast omkring 20 herrgårdar och

resultatet är knappast generaliserbart. Avsikten är att vidga undersökningen till att omfatta landskapen Uppland och Södermanland.

För att genomföra en sådan studie skulle det krävas ett källmaterial av liknande beskaffenhet som det för Lagunda, men en sådan undersökning skulle vara mycket tidskrävande. Jag har istället valt att utgå från uppgifter i befintlig litteratur om herrgårdar där jag har samlat in uppgifter om herrgårdars huvudbyggnader och ägarförhållanden.

Vi börjar med Uppland. Utgångspunkten har varit flera verk, varav det mest kända är *Slott och herresäten i Sverige*, som utgavs i slutet av 1960-talet av Allhems förlag och som innehåller en historik över respektive herrgårds ägare och bebyggelse. Andra verk är Gösta Sellings bok *Säterier och gårdar i Stockholmstrakten*, Ralph Herrmans *Slott och herremanshus i Södermanland, Uppland och Västmanland* samt de bebyggelseinventeringar som Upplandsmuseet låtit utföra i Uppsala, Enköpings och Håbo kommuner.²⁵ Sammantaget har jag samlat in uppgifter från drygt 270 herrgårdar.

Det skall redan nu sägas att uppgifternas kvalitet är varierar. Artiklarna i *Slott och herresäten* liksom i Sellings bok håller genomgående en hög klass. Här finns uppgifter om gårdarnas äldre historia, när det nuvarande huset uppfördes och byggdes om, och vem som låtit bygga det. I Herrmans bok liksom i bebyggelseinventeringarna är informationen mer kortfattad, men i de flesta fall finns uppgifter om tidigare bebyggelse, dateringar och vem som var byggherre.

En viktig fråga gäller i vilken mån de 270 herrgårdarna kan sägas vara representativa för landskapets samtliga herrgårdar. I fallet *Slott och herresäten* är det uppenbart att urvalet är mycket snävt. Landskapet Uppland är herrgårdsrikt, och endast de största och mest välbevarade gårdarna är beskrivna i detta verk.

Hur många herrgårdar fanns det då i Uppland under 1700- och 1800-talet? Utgår man från uppgifterna i Almquists verk *Frälsegodsens i Sverige under stormaktstiden*, framgår det att efter reduktionen på 1680-talet fanns omkring 250 säterier i Uppsala län och 250 i Stockholms län, som ju tillsammans utgör Uppland (även om en del

av Stockholms län ligger i Södermanland), summa omkring 500 säterier.²⁶ Gerd Eneqvist uppger i sin bok *Mälarlänens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket* andra siffror. Hon har utgått från akterna till de ekonomiska kartorna från 1860–1864 resp. 1900–1912, och enligt hennes beräkningar fanns det i Uppsala län omkring 170 säterier och i Stockholms län 260, det vill säga ungefär 430 stycken. Av dessa låg ca 350 i landskapet Uppland.²⁷ Skillnaderna mellan Almquists och Eneqvists siffror beror på att den senare inte har räknat de inkorporerade säterierna och ladugårdarna.²⁸

Som konstaterats kan dock ett säteri inte jämföras med en herrgård. En del säterier var i själva verket bondgårdar, samtidigt som nya herrgårdar uppstod på vanlig frälse- eller skattejord. Av alla de gårdar i socknarna kring Stockholm som Selling beskriver i sin bok *Säterier och gamla gårdar...* var nästan hälften bildade från 1740-talet och framåt! Det är alltså uppenbart att man inte utan vidare kan använda sig av uppgifterna i Almquists och Eneqvists verk.

Låt oss dock göra ett försök. Jag utgår från att Eneqvists siffra om ca 350 säterier i Uppland är den rimligaste, eftersom hon i sin beräkning har uteslutit de säterier som var inkorporerade eller avhysta. Till dem lägger vi de omkring 60 herrgårdar som enligt Selling bildades i socknarna kring Stockholm upp till Upplands Väsby. Därmed erhålles en summa av omkring 410 herrgårdar. Utöver dessa tillkommer några enstaka herrgårdar som bildades i landskapet i övrigt. Jag skriver enstaka för det verkar som antalet nybildade herrgårdar var ganska få i de härader som låg en bit bort från Stockholm. I Lagunda med dess 10 socknar tillkom endast en under loppet av 1700- och 1800-talet, och i den bebyggelseinventering som gjorts i de 35 socknarna i Enköpings kommun, förekommer endast en handfull sådana.²⁹ I Uppsala kommun med dess 40 socknar bildades däremot omkring 20 enligt bebyggelseinventeringen.³⁰ Siffran 410 skall därför justeras uppåt ytterligare en bit och säg då att det i Uppland fanns omkring 450 herrgårdar.

Från denna siffra skall sedan räknas alla de säterier som delvis redan under 1700-talet, men kanske framförallt under 1800-talet, omvandla-

des till bondgårdar. I Lagunda var det tre av de 20 säterierna som blev bondgårdar, vilket gör 15 procent. I Hagunda, grannhäradet till Lagunda, var motsvarande siffra hela 40 procent!³¹

En bearbetning av uppgifter i litteratur pekar mot att 1800-talets "bondgårdifiering" av säterier var omfattande. Av de av Upplandsmuseet publicerade bebyggelseinventeringarna från Bältinge/Björklinge socknar norr om Uppsala (14 säterier), samt Håbo kommun (23 säterier), framgår att omkring 30 procent av det tidiga 1700-talets säterier omvandlades till bondgårdar, bedömt utifrån den bevarade bebyggelsen.³² En jämförelse mellan uppgifterna i Almquists *Frälsegodsens i Sverige* och verket *Sveriges bebyggelse* från 1940-talet, där samtliga gårdar i Uppland är redovisade med bild samt har uppgifter om husens ålder, ger ett liknande resultat. Av 94 säterier i 32 socknar som fanns i området mellan Stockholm, Uppsala och Enköping i början av 1700-talet, blev 35 bondgårdar under 1800-talet vilket motsvarar 34 procent av säterierna.

34 procent av säterierna av de ursprungliga 350 gör omkring 120, som subtraherat från de 450, sammantaget gör att antalet herrgårdar i Uppland under 1700- och 1800-talet bör ha varit omkring 330. Det synes alltså som ungefär lika många herrgårdar tillkom under perioden, som det försvann. Men detta är endast en uppskattning. Antalet herrgårdar har naturligtvis varierat över såväl tid som geografiskt. Flera av de säterier som omvandlades till bondgårdar var sådana som var betydligt mindre än genomsnittet och låg på litet avstånd från städer och goda kommunikationer, och därför inte skattades lika högt. I Stockholmsområdet var det ganska ovanligt att säterier blev bondgårdar. Antalet herrgårdar var förmodligen något större i slutet av 1700-talet, för att sedan i en allt större utsträckning omvandlas till bondgårdar under 1800-talet. Av de 330 herrgårdar som funnits är 269 beskrivna i litteraturen, vilket gör hela 81 procent (fig. 3).

En liknande sammanräkning har gjorts för Södermanland, men här finns dessvärre inte lika säkra siffror som för Uppland, eftersom bebyggelseinventeringarna inte har publicerats i samma utsträckning (fig. 3). Selling uppger att det söder om Stockholm bildades ungefär 15 nya

Uppgifter och åtgärder	Källa	Uppsala län	Stockholms län	Södermanlands län
Mantal säteri	Carlsson 1949	317	633	499
Antal säterier vid 1700-början	Almquist 1931	250	250	270
Antal säterier vid 1800-t slut	Eneqvist 1975	171	261	216
		Uppland	Södermanland	
Antal säterier	Eneqvist 1975	350	300	
Nya herrgårdar. Stockholmstrakten	Selling 1976	+ 60	+ 15	
Nya herrgårdar. i övriga landskapet	Inventeringar/Schnell 1971	+ 40	+ 45	
Herrgårdar som blev bondgårdar	Inventeringar/Sv. Bebyggelse	-120	- 100	
		Summa herrgårdar	260	
Beskrivna i litteraturen		270	192	
Beskrivna i procent		81%	74%	

FIGUR 3. Antalet herrgårdar i Uppland och Södermanland i genomsnitt under 1700- och 1800-talet, beräknat utifrån uppgifter i litteraturen.

herrgårdar under 1700- och 1800-talet. I hela landskapet uppstod väldigt få, om man får tro Ivar Schnell som i sin bok *Herremansgårdar i Södermanlands län* endast omnämner ett par.

I jämförelse mellan uppgifterna i Almquists *Frälsegodsens i Sverige* och *Sveriges bebyggelse* ges ett liknande resultat som för Uppland. Av 102 säterier i början av 1700-talet i 28 slumpvis valda socknar, vilket alltså motsvarar en tredjedel av alla herrgårdar i Södermanland, omvandlades 38 till bondgårdar under 1800-talet. 13 nya herrgårdar uppstod i samma område.

Om dessa siffror omsätts till hela landskapet så skulle det innebära att omkring 100 säterier blev bondgårdar och att ett 60-tal nya herrgårdar bildades. Summa herrgårdar under 1700- och 1800-talet var 260, varav 192 finns beskrivna i litteraturen, det vill säga en representativitet på 74 procent.

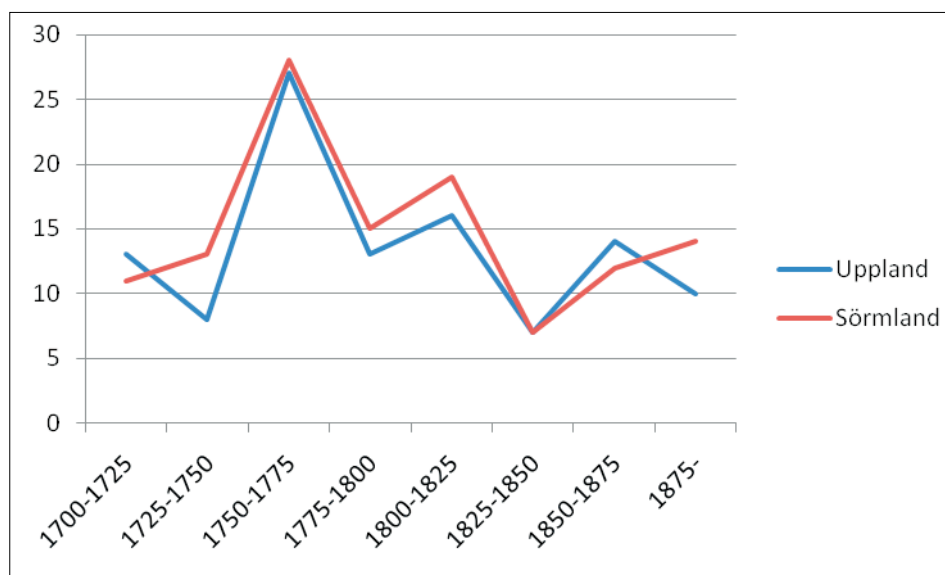
Herrgårdsbyggandet i Mälardalen

Med en så pass hög representativitet som mellan 74 och 81 procent finns det alltså goda möjligheter att studera herrgårdsbyggandet i Mälarda-

len i historisk tid genom litteraturen. Som redan har antytts håller inte alla beskrivningar lika hög kvalitet. Framförallt saknas i en del av beskrivningarna uppgifter om äldre, nu försvunna byggnader, vilket gör att siffrorna i synnerhet före 1700-talets mitt förmodligen är något underskattade. Om 1600-talets byggnader är uppgifterna än mer ovanliga, och fortsättningsvis kommer analyserna därför endast behandla 1700- och 1800-talet.

Studerar vi byggandet över tid (fig. 4) är det tydligt att den följer ungefär samma trend som den för Lagunda. En kraftig hausse ägde rum perioden 1750 till 1775 samt för decennierna efter år 1850. Men här infann sig också en hausse i början av 1800-talet. Kurvorna för Uppland och Södermanland är i det närmaste identiska. En notabel skillnad är dock att det återigen började byggas i Södermanland mot slutet av 1800-talet, medan kurvan pekar nedåt för Uppland.

Intressant nog, och som jag påpekat tidigare, synes det som allt färre byggnader byttes ut med åren. Under 1600-talets säteribildning bör många herrgårdar erhållit nya byggnader. Under första haussen efter 1750 byttes sedan nästan 30

FIGUR 4. Nyuppförandet eller kraftigt ombyggda huvudbyggnader på herrgårdar i Uppland och Södermanland 1700–1900 i relation till genomsnittliga antalet herrgårdar i resp. landskap för tiden 1700–1900.

procent av husen ut, under den andra närmare 20 procent, och vid den sista kring år 1850 nästan 15 procent. Möjligen är denna trend något tillspetsad, eftersom graden av nybyggnader är ställd mot ett genomsnittligt antal herrgårdar för hela 1700- och 1800-talet, och inte per period. Då antalet herrgårdar förmodligen var något större under 1700-talets andra hälft, är kanske den första byggnadshaussen något överskattad, och den sista någon underskattad.

Vilka var det då som lät bygga? Tyvärr är kunskapen om ägarförhållandena inte lika god som i Lagunda-undersökningen, där uppförandet av varje huvudbyggnad kunde knytas till en enskild person och där ägar- och bebyggelseförhållandena på de omgivande gårdarna var kända. Här finns med andra ord ingen möjlighet att jämföra andelen huvudbyggnader byggda av adel eller ofrälse med det totala antalet adligt och ofrälse ägda gårdar och uppförda hus.

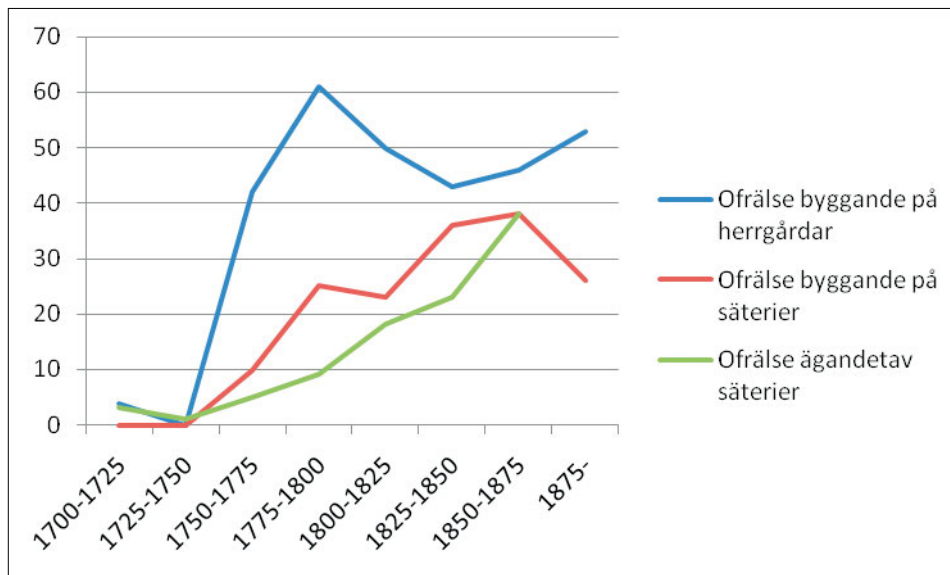
Påfallande ofta finns uppgifter om vilka byggherrarna var, om de var adliga eller ofrälse. Sådan information finns från omkring 80 procent av alla gårdar, från både stora och små, även om kunskapen synes vara något sämre om de allra minsta herrgårdarna. Dessa uppgifter kan

sedan ställas mot den allmänna kunskapen om ägandeförhållandena.

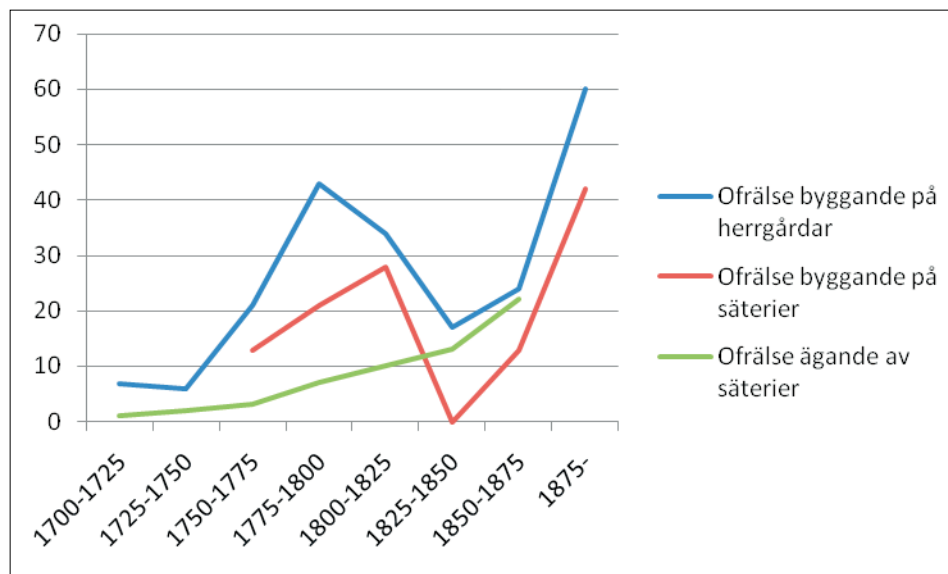
Av Sten Carlssons verk *Ståndssamhälle och ståndspersoner* framgår att andelen säterier ägda av ofrälse i Uppland och Södermanland steg under 1700- och 1800-talet. Vid 1700-talets början rörde det sig om endast några få procent, vilket sedan steg till över 30 procent vid 1800-talets mitt. Andelen ofrälse ägd allmän frälsejord steg i ungefär samma takt.³³

Dessa siffror är dock inte jämförbara med dem för herrgårdsbyggandet, eftersom detta även ägde rum på egendomar skapade på skattehemman. Å andra sidan var antalet nytillkomna herrgårdar ungefär lika stort som antalet säterier som blev bondgårdar, även om omvandlingen förmodligen påbörjades litet senare i tid än skapandet av nya herrgårdar. Jämförelsen haltar med andra ord, men tendensens riktning bör vara någorlunda korrekt. För säkerhets skull har jag valt att även jämföra med det ofrälse byggandet på säterier.

I fig. 5 och 6 visas både andelen ofrälse ägda herrgårdar och ofrälse säterier som ny- eller ombyggdes i förhållande till det totala antalet ny- eller ombyggda herrgårdar för varje period. Som

FIGUR 5. De ofrälse godsägarnas herrgårdsbyggande i Uppland i allmänhet samt på säterier, i jämförelse med andel ofrälse innehav av säterier 1700–1900.

FIGUR 6. De ofrälse godsägarnas herrgårdsbyggande i Södermanland i allmänhet samt på säterier i jämförelse med deras andel av innehavet av säterier 1700–1900.

en jämförelse har jag lagt in den andelen säterier som ägdes av ofrälse vid samma tidpunkter.

I Uppland var det en mycket hög andel av ofrälse byggande mot slutet av 1700-talet. Det

stod för över 60 procent av ny- och ombyggnationerna och även under 1800-talet var byggnadsfrekvensen hög, omkring 50 procent. Bakom detta låg utan tvivel det mycket omfattande

FIGUR 7. Huvuddelen av de herrgårdar som byggdes under 1700- och 1800-talet nyuppfördes från grunden. Under 1800-talet blev det dock allt vanligare att man utgick från äldre byggnader som försågs med en extra våning eller förlängdes. 1800-talets herrgårdshushåll hade ofta ett större behov av både sällskapsrum och ekonomiutrymmen. Huvudbyggnaden på Bjelkesta säteri i Giresta socken, Uppland, uppfördes ca 1705 av greve Carl Gyllenstierna af Steninge i tidstypisk karolinsk stil och innehöll 12 rum inkl. förstuga. När gården förvärvades av häradshövding Carl von Heijne år 1849 lät han bygga på huset med en halvvåning efter ritningar av Fredrik Wilhelm Scholander varvid antalet rum utökades till 16. Ritning på Bjelkesta säteri, Örsundsbro.

anläggandet av nya herrgårdar i socknarna norr om Stockholm. Men även på säterierna utmärkte sig de ofrälse. De ägde i slutet av 1700-talet drygt 10 procent av säterierna, men stod bakom drygt 20 procent av byggandet. Efter år 1850 minskade byggandet något.

I Södermanland såg det något annorlunda ut. Det ofrälse byggandet var inte så omfattande som i Uppland, utan här dominerade adeln som byggherrar under 1700-talets andra hälft. Det ofrälse byggandet ägde dessutom rum under en ganska kort period och efter år 1800 minskade verksamheten och före 1800-talets mitt var den avslutad. På säterierna var det dock de ofrälse som under en kort tid vid sekelskiftet 1800 uppförde eller byggde om i störst omfattning. Nedgången i byggandet blev särskilt stor på säterierna, där byggandet i princip upphörde kring 1800-talets mitt. Därefter tog byggandet fart igen mot slutet av seklet.

Denna utveckling bekräftar delvis det som Fredric Bedoire noterat i sina studier, nämligen att de ofrälse dominerade som byggherrar under 1700-talet. Men vad som är värt att notera är att denna våg av ofrälse byggande var som störst 1775–1850, det vill säga perioden efter den stora allmänna bygghausen åren 1750–1775.

När det gäller huvudbyggnadernas storlek över tid har det inte funnits någon möjlighet att bedöma rumsantalet i varje byggnad, då uppgifter om detta helt saknas och planlösningarna inte är publicerade. Rummens antal har istället fått uppskattas efter hur många fönster byggnaderna hade, vilket är möjligt eftersom varje beskriven huvudbyggnad även är avfotograferad.³⁴ Antalet fönster är också en relativt bra indikator på en byggnads rumsantal, förutsatt att man endast räknar med de stora, öppningsbara fönstren och utesluter smärre fönster till katt- och tuppvindar (fig. 8). Av syneprotokoll från herrgårdar från 1600-, 1700- och 1800-talet framgår att det genomsnittliga antalet fönster per rum vanligen var omkring två, och då är även förstugor och bostadsrum på vinden inräknade. Detta innebär att en byggnad av *storlek 1* motsvarar upp till 20 fönster (= 10 rum), *storlek 2* är hus med mellan 21 och 50 fönster (= 11–25 rum) och *storlek 3* sådana hus med fler än 50 fönster (= fler än 25 rum).

FIGUR 8. Antal fönster per rum i genomsnitt på några herrgårdar i Lagunda 1645–1900.

Gård	År	Rum	Fönster	Fönster/ rum
Salnecke	1645	20	56	2,8
Friberg	1650	9	17	1,9
Långtora	1655	14	31	2,2
Sjöo	1670	26	70	2,7
Landsberga	1695	10	18	1,8
Höja	1711	14	25	1,8
Bjelkesta	1705	12	19	1,6
Staby	1772	13	21	1,6
Stora Bärby	1775	15	27	1,8
Gryta	1786	14	26	1,9
Landsberga	1801	23	39	1,7
Torslunda	1819	14	29	2,1
Husby	1830	14	35	2,5
Husby	1900	20	40	2,0

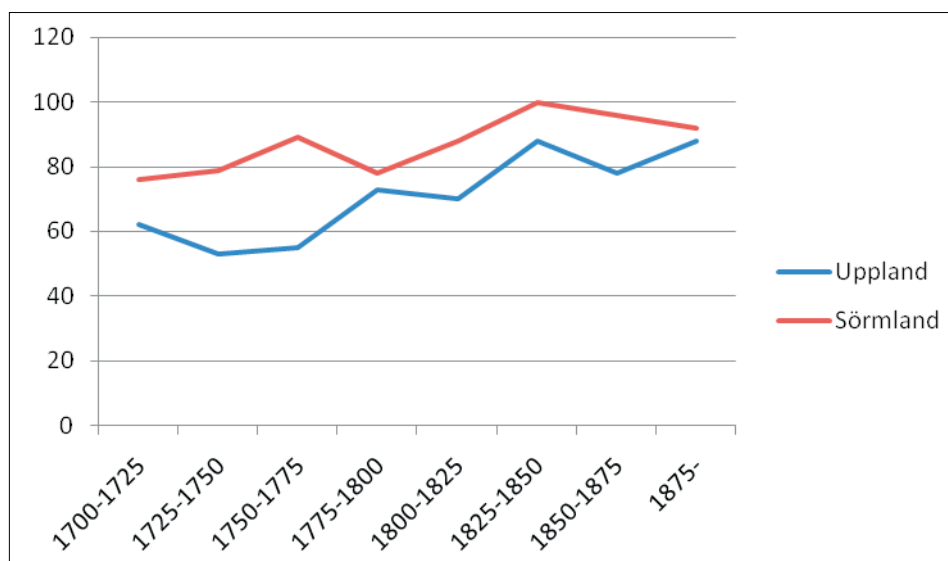
Anm. Med rum menas här bostadsrum, inkl. förstugor och vindsrum.

KÄLLA: Syneprotokoll och bevarade byggnader.

Tyvärr finns ingen möjlighet att redovisa en fördelning av huvudbyggnadernas storlek för respektive period, eftersom uppgifter saknas om ägandeförhållanden och manbyggnadens storlek för respektive period. Känd är däremot storleken på de byggnader som nyuppfördes eller byggdes om och med detta som grund går det ändå att få en uppfattning om den generella trenden (fig. 9).

I Uppland var 60 procent av husen som uppfördes i början av 1700-talet av storlek 2 eller 3, det vill säga med fler än 10 rum. För perioden 1875–1900 var samma siffra 90 procent. Samma trend återfinns i Södermanland där antalet stora hus steg från närmare 80 procent till över 90.

Det är vidare uppenbart att uppförandet av stora huvudbyggnader inte är en 1600-talsföreteelse, utan att byggandet av dessa fortsatte (fig. 10). Många av de större huvudbyggnader som uppfördes under 1600-talet var inga gigantiska hus. Sjöö i Uppland, greve Johan Gabriel Stenbocks praktbygge, är visserligen imponerande

FIGUR 9. De nyuppförda eller kraftigt ombyggda herrgårdarna av storlek 2 och 3 i Uppland och Södermanland i förhållande till samtliga uppförda herrgårdsbyggnader i respektive period.

med sin huvudbyggnad i tre våningar och åtta flyglar. Men själva huvudbyggnaden mäter inte mer än 27 x 15 meter och innehåller endast 26 rum. Exempelen kan mångfaldigas. I den här undersökningen motsvaras de alltså av de herrgårdar jag klassat som *storlek 3*, det vill säga byggnader med fler än 50 fönster.

Byggandet fortsatte under hela 1700- och 1800-talet och följer den allmänna trenden. Fram till 1700-talets mitt var byggnadsintensiteten låg, men under perioden 1750–1775 nyuppfördes ett större antal huvudbyggnader och flera byggdes om. Därefter skedde en nedtrappning igen, för att ta fart igen under 1800-talets andra hälft. Sammantaget uppfördes nästan lika många *slott* under 1700-talet i Uppland och Södermanland som under 1600-talet.

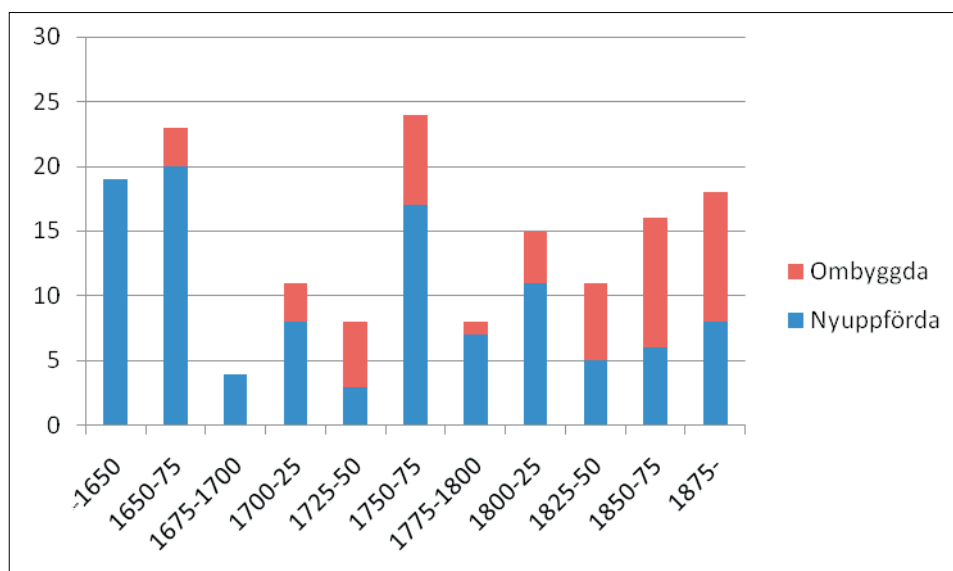
En inte ringa del av de herrgårdar av storlek 3 kom till stånd under framförallt 1800-talet och var resultatet av om- och tillbyggnader. Det leder in på frågan om de ny- respektive ombyggnader som ägde rum varierade med tid, ståndstillhörighet och geografi.

I fig. 11 och 12 redovisas den adliga respektive den ofrälse andelen nybyggda huvudbyggnader av det totala antalet ny- och ombyggda

hus i varje period. I Uppland var det som synes stor skillnad mellan adligt och ofrälse byggande. Adelns gårdar försågs under 1700-talet i stor utsträckning med nya hus. Som redan har konstaterats (se fig. 5) fick omkring hälften en ny huvudbyggnad under 1700-talet och omkring 80 procent av adelns hus nyuppfördes, medan resterande 20 procent var resultatet av ombyggnader av befintliga hus. Under 1800-talet minskade nybyggnadsgraden markant och omkring 1875 var det endast omkring 40 procent som nybyggdes.

De ofrälse nybyggande låg på en ännu högre nivå, vilket naturligtvis hängde samman med att många herrgårdar nyanlades. Över 90 procent av husen som byggdes mellan 1750 och 1850 var helt nya. Därefter sjönk nivån, men ännu i slutet av 1800-talet var omkring 70 procent av byggnaderna nyuppförda. På de ofrälse säterierna var nybyggnadsnivån betydligt lägre men kring 1800-talets mitt skedde en kraftig ökning i nyuppförandet, från 40 procent till 80 procent, som sedan gick tillbaka under den sista perioden.

I Södermanland synes det adliga byggandet i stort följa mönstret i Uppland. Däremot inträffa-

FIGUR 10. Det faktiska antalet nyuppförda eller kraftigt ombyggda herrgårdar av storlek 3 i Uppland och Södermanland 1650–1900.

Anm. Storlek 3 = huvudbyggnader med fler än 25 rum.

de här aldrig någon nybyggnadsvåg i slutet av seklet, utan förnyelsen kom istället att ske genom större ombyggnader av de befintliga husen.

Några avslutande reflektioner

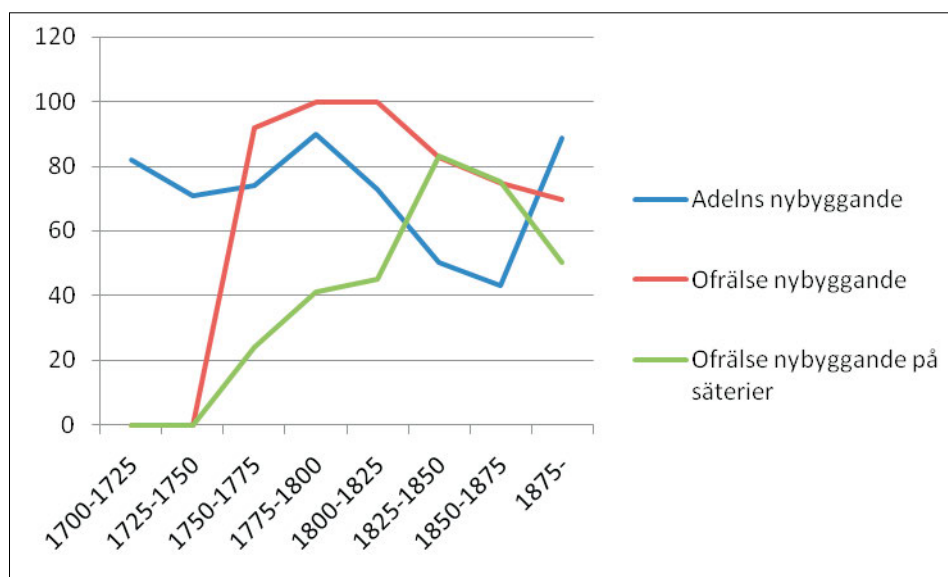
Hur skall dessa resultat tolkas och förstås? Som jag nämnde i början är syftet med denna uppsats tvåfaldigt. Dels att göra en kvantitativ studie över herrgårdsbyggandet i Mälardalen, något som jag anser vara nödvändigt som ett komplement till de mer traditionella bebyggelsehistoriska undersökningarna, dels att försöka utveckla en metod som bygger på bearbetningar av uppgifter från herrgårdslitteraturen, för att på så sätt finna en genväg till kunskapen om herrgårdsbyggandets variationer mot bakgrund av tid, geografi och ägarnas ståndstillhörighet.

I artikeln har jag försökt visa att det går att använda herrgårdslitteraturen till detta syfte. Genom beräkningar har jag fört i bevis att det går att utvinna tillräckligt med information om ägarförhållanden, byggherrar och husen i sig för att man skall kunna bearbeta uppgifterna kvantitativt. Resultaten skulle kunna sammanfattas på följande sätt:

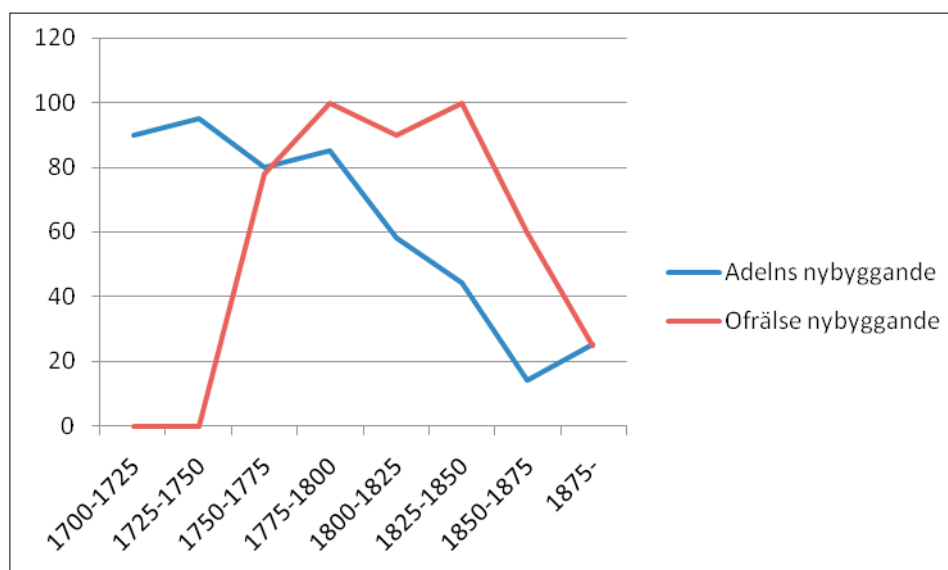
1. Variationer i byggandet. Fyra hausser har kunnat identifieras: decennierna efter 1700-talets mitt, 1800-talets början samt decennierna efter 1800-talets mitt. Däremellan är byggnadsintensiteten betydligt lägre. Dessa hausser sammanfaller i stort med ekonomiska uppgångar i samhället. Som framgår av fig. 15, där uppgifter om upp- och nedgångar i ekonomin under 1700- och 1800-talet lagts in, finns det en god överensstämmelse mellan perioder av starkare ekonomi och mycket byggande.

Denna bild är starkt förenklad, men att det finns ett samband torde ändå stå klart. Nu är frågan naturligtvis mer komplicerad än så. Byggandet styrdes knappast endast av den tillfälliga ekonomiska situationen, utan kanske än mer av ägarnas förväntningar på framtiden.

Det är väl känt att välståndet steg hos både jordägande och borgerskap under 1700- och 1800-talet när såväl den agrara som urbana ekonomin expanderade och lika bekant är att man omsatte detta välstånd i en mer luxuös livsstil. Med förbättrad ekonomi och större tillgång till arbetskraft kunde man leva ståndsmässigt även på mindre herrgårdar och allt fler herrskap verkar ha bosatt sig stadigvarande på herrgårdarna.³⁵

FIGUR 11. Adliga och ofrälse godsägares nybyggande, i relation till adelns resp. ofrälse uppförda och ombyggda huvudbyggnader i varje period i Uppland.

FIGUR 12. Adliga och ofrälse godsägares nybyggande, i relation till adelns resp. ofrälse uppförda och ombyggda huvudbyggnader i varje period i Södermanland.

Till detta bidrog förmodligen också att allt fler barn överlevde i godsägarfamiljerna och att behovet av ståndsmässigt bebyggda gårdar därmed ökade.³⁶ Det förbättrade vägnätet bör även ha påverkat utvecklingen. Godsägarna kunde vistas på gårdarna, men ändå relativt lätt ta sig in till städerna.³⁷ Men uppenbarligen tilltog byggandet under de ekonomiskt starkare perioderna.

Det går inte att bortse från att det måste ha funnits cykler i byggandet, avhängiga av det slitaget som husen var utsatta för. Många av herrgårdarna var uppförda i timmer och före 1800-talet var livslängden på dem kort. Det militära Husesynskontoret räknade under 1700-talet med en genomsnittlig ålder på ca 50 år för en timrad manbyggnad. Det är därför rimligt att anta att man var tvungen att förnya huvudbyggnaderna med jämna mellanrum.

En tydlig trend var att allt färre hus förnyades över tid. Vid den första byggnadshaussen vid 1700-talets mitt byttes omkring 30 procent av husen ut mot nya, 50 år senare, vid nästa hauss, ersattes 20 procent och vid den sista omkring 1850, 15 procent.

2. Husen. Förmodligen speglar denna minskade byggnadsintensitet en övergång till allt bättre hus med längre livslängd. Det ökade välståndet i kombination med mer industrialiserad, förbilligad produktion av glas, tegel, plåt etc. medförde att husen blev mer motståndskraftiga och brandsäkrare. Det är rimligt att tro att allt fler hus uppfördes i sten och att de brandfarliga bräd-

eller spåntaken ersattes av tegel eller plåt.³⁸ Husens grunder bör även ha förbättrats genom den ökade tillgången på tegel och sprängteknikens utvecklande, som ledde till att högre, stabilare och ventilerade grunder kunde byggas.³⁹ Även inomhusklimatet blev bättre genom mer isolerade väggar och införandet av kakelugnar.⁴⁰

Dessutom bör behoven av ny- och ombyggnader ha minskat över tid, i takt med att allt fler herrgårdar försågs med välbyggda hus. Mest uppenbart var detta på säterierna, där allt färre hus nybyggdes och man istället valde att bygga om de befintliga.

Ägarna lät även uppföra allt större hus. Att man skulle ha prioriterat byggandet av små herrgårdar under 1700-talet finns det inga belägg för, utan trenden pekar åt motsatt håll. Tydligast var detta i Uppland där andelen nyuppförda, större hus steg från 60 till 90 procent. I Södermanland var andelen stora hus redan hög, vilket bör höra samman med att godsen i genomsnitt var större än i Uppland, och att ökningen av stora huvudbyggnader var mindre markant. Andelen helt nyanlagda, små herrgårdar var också mycket lägre i Södermanland. Orsakerna till att husen gjordes allt större hörde troligen samman med behovet av fler sällskaps- och sovrum och fler rum med specialfunktioner, i alla fall var så fallet i Lagunda härad.

Det faktum att husen även blev större bör i sig ha lett till en längre livslängd. Ett stort hus kunde lättare anpassas till familjens och hushållets behov, liksom modets växlingar, och man

FIGUR 13. *Herrgårdsbyggandet i Uppland och Södermanland och dess samband med de ekonomiska konjunkturerna.*

Period	1700–1725	1725–1750	1750–1775	1775–1800	1800–1825	1825–1850	1850–1875	1875–1900
Uppland: adel			++		+		+	
Uppland: ofrälse			+	+	+	+	+	
Södermanland: adel			++		+		+	
Södermanland: ofrälse			+	+	+	+	+	+
Ekonomiska konjukturer	--	++	+	--	++	--	++	--

Anm.: + = uppgång, ++ = kraftig uppgång, - = nedgång, -- = kraftig nedgång.

KÄLLA: Magnusson (1996)

behövde därmed inte bygga nytt i samma utsträckning på dessa gårdar, utan kunde nöja sig med ombyggnader.

Uppförandet av större hus bör också ses mot bakgrund av de ofrälse familjernas ekonomiska och politiska frammarsch. Även om den jordägande adeln och t.ex. det förmögna borgerskapet hade mycket gemensamt och påfallande ofta både var släkt och umgicks i samma kretsar, fanns det spänningar som härrörde ur de ofrälse utmanande av ståndssamhället.

3. Adligt – ofrälse. Det var de ofrälse familjerna som var de stora byggarna under 1700- och 1800-talet. Skälen var flera. På säterierna var det adeln som sedan länge dominerade som ägare. De ofrälse kunde med Kungl. Maj:ts tillstånd förvärva säterier men fick efter 1723 även rätt att köpa frälsejord. Det dröjde dock innan de ofrälse på allvar kunde börja köpa såväl frälsejord som säterier och först vid 1800-talets mitt ägde de över 30 procent av dem.

Att de ofrälse gradvis övertog allt fler säterier har även förklarats med att adeln i större utsträckning blev tjänstemän och sökte ett modernare och bekvämare liv i städerna.⁴¹ Det går dock inte att bortse från att den kraftigt ökade konkurrensen om tjänster och herrgårdar, och de allt större barnkullarna i adelsfamiljerna med svårigheter att finna herrgårdar till alla, ledde till att det blev svårare för dem att leva ståndsmässigt på landsbygden. Att flytta till städerna och arbeta för sitt uppehälle var förmodligen inte alltid frivilligt.

På de säterier som förvärvades av ofrälse ståndspersoner var byggnadsintensiteten högre än på de adelsägda gårdarna, vilket bör hänga samman med att de ofrälse i första hand köpte de minsta och sämst bebyggda säterierna, där behovet av nybyggnation var som störst.⁴² I en del fall rörde det sig om förmögna grosshandlare som nybyggde på järnbruk och stora herrgårdar.⁴³

Med adeln som dominerande säteriägare var de ofrälse i större utsträckning tvungna att bygga nya herrgårdar på allmän frälsejord eller skatejord. Denna etablering ägde framförallt rum efter 1750, men i synnerhet från och med 1700-

talets sista decennier. Troligen ökade anläggandet av nya herrgårdar i samband med att den vanliga frälsejorden från och med 1789 kunde förvärfvas av ofrälse i allmänhet, vilket ökade möjligheterna att köpa jord där man önskade. Genomgångar av ägarlängder visar att det påfallande ofta var handelsmän och bruksägare som anlade dessa nya herrgårdar.

Handelsmännens behov av herrgårdar bidrog till att de ofrälse dominerade som byggare. Det är i socknarna kring Stockholm och i städerna i allmänhet som de nya herrgårdarna uppstod. Dessa gårdar var, precis som säterierna, viktiga som inkomstkälla och för representation. En del var utpräglade sommarnöjen med endast ett mindre jordbruk.

Efter 1800-talets mitt minskade nybyggandet även på de ofrälse herrgårdarna. Detta berodde förmodligen på att även dessa herrgårdar nu i allmänhet var välbyggda med ett minskat behov av ny- och ombyggnation.

Man bör även väga in det faktum att herrgårdarnas roll förändrades under 1800-talets sista decennier. Sjunkande lönsamhet inom jordbruk och flykten av arbetskraft från landsbygden till städerna, samt den allmänna industrialiseringen och urbaniseringen, ledde till att herrgårdarna blev allt mindre attraktiva som bostad och inkomstkälla för samhällseliten. Det är vid denna tidpunkt som bönderna börjar förvärva herrgårdar, något som sedan accelererade under 1900-talet. Såväl ny- som ombyggandet upphörde på herrgårdarna under 1800-talets sista decennier. Enda undantaget var några få, större herrgårdar, som av sina mycket förmögna adliga och borgerliga ägare, inte sällan med rötter i industriell verksamhet, försågs med nya eller kraftig ombyggda huvudbyggnader.

Att undersöka herrgårdsbyggandet ur ett kvantitativt perspektiv är ett viktigt komplement till de mer traditionella studierna. Denna artikel har endast belyst delar av en lång och komplicerad process och det vore av intresse att utvidga denna med fler variabler såsom geografisk läge, ägarnas förmögenhet, godsens storlek etc, för att nu nämna några. En insamling av material från Östergötland, Västergötland och Småland är även påbörjad, men spännande, delvis motsägelsefulla resultat.

GÖRAN ULVÄNG, f. 1968, är fil.dr. och forskare och lärare i ekonomisk historia vid Uppsala universitet. Han har tidigare även varit arkeolog och lantbrukare. På fritiden är han verksam som hembygds- och släktforskare med Mälardalen som främsta undersökningsområde.

goran.ulvang@ekhist.uu.se
Department of Economic History
Box 513
SE-751 20 Uppsala

Noter

- 1 Ofrälse kunde med kungl. Maj:t tillstånd förvärva säterier. De berustade säterierna kunde köpas av ofrälse ståndspersoner efter riksdagsbeslut år 1723, se Gadd 2000, s. 202.
- 2 Se t.ex. Olsson 2002, s. 352 f. & Ulväng 2008, s. 127 f. För den europeiska adeln i allmänhet var det jordbruket som var den främsta inkomstkällan ända fram till slutet av 1800-talet, se t.ex. Scott & Storrs 1995.
- 3 I Länsstyrelsernas arkiv, ser. E Ic, kronoräkenskaperna från 1700-talet finns det noggrant antecknat hur respektive säteri var bebyggt, om där fanns hus av sten eller timmer, om det var gammalt eller nytt, och om det motsvarade kraven.
- 4 Ulväng 2004, s. 130 f.
- 5 Se t.ex. Svensson 1969, s. 100 f. och Minnhagen 1973, s. 126 f.
- 6 Selling, G. 1977, s. 10 ff.
- 7 Bedoire 2001, s. 256 ff.
- 8 Bedoire 2000, s. 74 ff.
- 9 Se även Cederlund 1994, s. 43 f.; Sjöberg 1994, s. 114; Berg Villner 1997, s. 16 f.
- 10 Fernlund 1996; Hofrén 1937, s. 111; Lönnqvist 1978, s. 613; Hein 2009.
- 11 Hofrén 1937, s. 293.
- 12 Sumner 2004.
- 13 Hofrén 1937; Selling 1977; Danielsson 1998; Bedoire 2001; Sumner 2004.
- 14 Magnusson 1996.
- 15 Med Lagunda härad avses de nio socknarna i Lagunda härad samt Gryta socken från Hagunda härad. De tio socknarna utgjorde en kommun 1952-1971 och bildade sedan pastorat.
- 16 Almquist 1931, s. 86, 1934, s. 62, 1946, s. 70 och 1976, s. 65.
- 17 I Carlsson 1949 analyseras den svenska utvecklingen 1700-1865.
- 18 Ulväng 2004, s. 75.
- 19 För fullständig redovisning, se Ulväng 2008.
- 20 Med byggnadsår avses den ungefärliga tidpunkt då byggnaden stod färdig, eftersom det i historisk tid kunde det dröja åtskilliga år innan byggnaden var fullbordad.
- 21 Husby i Gryta på 1830-talet resp. ca 1900 samt Bjelkesta i Giresta på 1850-talet.
- 22 Ulväng 2004, s. 136. Se även Sellings "brasklapp" i Selling 1937, s. 341, där han konstaterar att herrgårdarnas rumsindelning och boendeformer egentligen inte förändrades i någon högre grad under 1700-talet.
- 23 Se t.ex. Ulväng 2004 där jämförelser har gjorts mellan böndernas, prästernas, adelns och högadelns byggnader.
- 24 Ulväng 2004, s. 133.
- 25 Lange 1987; Autio & Hermodsson 1987 m.fl. Se litteraturförteckningen för fullständig lista.
- 26 Almquist 1931.
- 27 Enequist 1975, s. 56 f.
- 28 För Lagundas del har Enequist uteslutit dessa, och rimligtvis gäller detta även de andra häraderna.
- 29 Från Mälarvik till skogsbygd.
- 30 Lange 1987; Autio & Hermodsson 1987 m.fl. Se litteraturförteckningen för fullständig lista.
- 31 Här avses Hagunda härad utom Gryta socken, som redan inräknats i Lagunda härad. I Hagunda utom Gryta fanns 20 säterier under 1700- och 1800-talet, varav åtta blev bondgårdar, de första redan under 1700-talets andra hälft. Säteriernas antal enligt Almquist 1931, s. 42, och om deras vidare öden, Ulväng pågående forskning.
- 32 Lange 1987 samt Autio & Hermodsson 1987.
- 33 Carlsson 1949, s. 102 ff.
- 34 Fotografierna avbildar oftast huset rakt framifrån eller bakifrån, eller snett från sidan. I princip alla fall har det gått att grovt uppskatta det totala antalet fönster.
- 35 Ulväng 2008, s. 115 ff.
- 36 Ulväng 2008, s. 140.
- 37 Så var fallet i England, se Girouard 1978, s. 215 ff. För svensk del förbättrades både vägnät och fordon betydligt från och med 1700-talets slut. Gadd 2000, s. 264 f.
- 38 Ulväng 2004, s. 129 ff.
- 39 På herrgårdarna i Lagunda är detta mycket tydligt. Huvuddelen av de herrgårdar som var byggda före 1700-talet mitt stod på låga grunder murade av gråsten utan källarvalv, medan man senare uppförde husen på högre grunder med källarvalv av tegel under.
- 40 Återigen exempel från Lagunda: Andelen byggnader som brädfodrades i sin helhet och reveterades steg under 1700- och 1800-talet. Även invändig revetering med lerbruk verkar ha blivit vanligare från och med 1700-talets slut, på såväl herrgårdar som prästgårdar och bondgårdar, se Ulväng 2004, s. 234.
- 41 Norrby 2005, s. 197 ff.
- 42 Så var i alla fall fallet i Lagunda där ofrälse familjer som Graaner, Rangel och Hedman byggde nytt, se Ulväng 2008.
- 43 Om dessa se Bedoire 2001.

Käll- och litteraturförteckning

Alm, Göran, 1997, Arkitektur och inredningskonst. *Signums svenska konsthistoria, Frihetstidens konst*.
Almquist, Johan Axel, 1931, *Frälsogodsen i Sverige under storhetstiden*. Stockholm och Uppsala län.

- Almquist, Johan Axel, 1934, *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden. Södermanlands län*.
- Almquist, Johan Axel, 1946, *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden. Östergötland*.
- Almquist, Johan Axel, 1976, *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden. Småland*.
- Autio, Tuula, 1987, *Hagunda. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun*. Upplandsmuseet.
- Autio, Tuula, 1988, *Almunge-Knutby kommun del samt Stavby och Tuna socknar. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun*. Upplandsmuseet.
- Bedoire, Fredric, 2000, "Til sin Families Heder och Conservation" eller "then flytande nyttan". De svenska fideikommissens idéspråk, i: Johansson, B-I och Lovén, C. (red.), *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur*.
- Bedoire, Fredric, 2001, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige*.
- Berg Villner, Lena, 1997, *Tempelman. Arkitekten Olof Tempelman 1745–1816*.
- Carlsson, Sten, 1949, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*.
- Cederlund, Johan, 1994, *Thureholm under frihetstiden. Återuppbyggnad och nyinredning*.
- Danielsson, Ing-Marie, 1998, *Den bildade smaken. Målade dekorationer hos borgerskapet i frihetstidens Stockholm*.
- Enquist, Gerd (1975): *Mälarlänens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket*.
- Från Mälarnärvik till skogsbygd. Landsbygdens kulturmiljöer i Enköpings kommun*. Utgiven av Enköpings kultur-nämnd.
- Fernlund, Sigrun, 1996, Aristokratins landskap – mark, park och trädgård i 1800-talets skånska godsmiljö. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 31–32.
- Gadd, Carl Johan, 2000, Den agrara revolutionen 1700–1870. *Det svenska jordbrukets historia*. 3.
- Girouard, Mark, 1978, *Life in the English Countryhouse*.
- Hein, Ants, 2009, *Eesti mõisad*.
- Herrmanns, R., 1985, *Slott och herremanshus i Södermanland, Uppland och Västmanland*.
- Hofrén, Manne, 1937, *Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650–1850*. Nordiska museets handlingar 6.
- Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun 1976–78. Delar av Björklinge, Bälunge, Gamla Uppsala, Lena, Skuttunge, Tensta och Ärentuna socknar*, 1980. Upplandsmuseet.
- Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun 1977–80. Delar av Danmark, Funbo, Husby-Långhundra, Lagga och Östuna socknar*, 1981. Upplandsmuseet.
- Lange, Ulrich, 1984, *Älvkarleby. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Älvkarleby kommun*, Upplandsmuseet.
- Lange, Ulrich, 1987, *Björklinge-Bälunge. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun*. Upplandsmuseet.
- Lange, Ulrich & Löfgren, Karin, 1983, *Bebyggelse i Rasbo härad, Vaksala socken och delar av Danmarks socken. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun 1982*.
- Lönnqvist, Bo, 1978, *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Häfte 121.
- Löfgren, Karin, 1983, *Knivstabygden. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun*. Upplandsmuseet.
- Magnusson, Lars, 1996, *Sveriges ekonomiska historia*.
- Minnhagen, Monika, 1973, *Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne*.
- Norrby, Göran, 2005, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*.
- Olsson, Mats, 2002, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*.
- Schnell, Ivar, 1971, *Herremansgårdar i Södermanlands län*.
- Scott, H.M. & Storrs, Christopher, 1995, *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*.
- Selling, Gösta, 1937, *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780*.
- Selling, Gösta, 1978, *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten*.
- Sjöberg, Ursula, 1994, *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837. Byggnader och inredningar i Sverige och Finland*.
- Sumner, Anne, 2004, *Borgerliga ambitioner och adliga ideal. Slott och byggherrar i Sverige kring sekelskiftet 1900*.
- Svensson, Sigfrid, 1969, *Bygd och yttervärld. Sveriges bebyggelse. Uppland*.
- Söderberg, Bengt G., 1967, *Slott och herresäten i Sverige, Uppland I & II*.
- Söderberg, Bengt G., 1968, *Slott och herresäten i Sverige, Södermanland I & II*.
- Ulväng, Göran, 2004, *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talets agrara revolution*.
- Ulväng, Göran, 2008, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*.

Manor-house building in the Mälaren Valley during the 18th and 19th centuries: when, where and by whom?

by Göran Ulväng

Summary

This article deals with the building of manorial residences in the Mälaren Valley (Mälardalen) in Central Sweden during the 18th and 19th centuries, a period when Sweden experienced an agrarian revolution resulting in an upsurge of prosperity. Agriculture and trade expanded and commoners, well-to-do persons of rank, began competing for both services and manor houses. Both noble and non-noble landowners provided their manors with new main buildings or had old houses rebuilt. The extent of this building activity, however, has not been investigated, nor have the identities of those for whom manor houses were constructed. This article was written with two purposes in mind, the first being to try and develop a method of investigating chronological and spatial variations in building in the light of reading matter and museum inventories of settlements. I began by collecting data from upwards of 500 manors in Uppland and Södermanland, the two provinces surrounding Stockholm, the capital of Sweden, and one of the regions of Sweden where manorial properties are thickest on the ground. For each manor I noted the age and size of the existing house, the social standing of whoever it was built for and whether or not – and if so, for whom – it had been radically rebuilt. Data were also gathered concerning previous corps de logis and the people they were built for. To check the representative status of the data collective, a comparison was made with the total number of manors in the region, the

number of which was plotted by studying works of geography and history. In this way I was able to show that the material collected came from roughly 80 per cent of all manorial estates. This meant that the material could be used for studying variations in building over time and space, which was the second purpose of the article. I found that building fluctuated heavily. After the mid-18th century, in the early 19th century and after the mid-19th century, building and rebuilding activities were running very high, whereas in between hardly anything was built at all. After the mid-18th century, for instance, about 30 per cent of all manor houses were built from scratch, about 20 per cent were built at the beginning of the 19th century and 15 per cent after the mid-19th century. These periods coincide with periods of rapid economic growth. The houses built were made progressively larger than their predecessors, with more rooms and using better materials, which can also help to account for progressively fewer main buildings being replaced as time went on. The group building most intensively in the 18th century comprised non-noble persons of quality, partly because as non-nobles they had to start by purchasing the worst-developed manorial estates, and also because they had any new manor houses built for them. The building of new manor houses practically ceased after 1875, except in Södermanland, where antiquated castle residences were rebuilt by wealthy commoners.

Keywords: Manor houses, Central Sweden, 18th century, 19th century, Architecture, Economic trends

Stolpverket i logen på Maglö

Av Ulrik Hjort Lassen, Karl-Magnus Melin & Ulrich Lange

Herrgården Maglö har mycket gemensamt med andra skånska herrgårdar men också något speciellt, en drygt 250 år gammal tröskloge i skiftesverk med bevarad inre stolpverkskonstruktion. I samband med inventeringsarbetet inför utgivandet av boken *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar. Idé-historiska speglingar i lantbrukens arkitektur*, 2008, framkom att den troligen saknade motsvarigheter på herrgårdarna, där man överallt rivit ut liknande inredningar i modern tid.¹ Logen framstod som unik och syntes betinga ett högt dokumentvärde även om den var mycket förfallen. Under 2009–2010 genomfördes för den skull en dokumentation av logen på bebyggelsehistoriska och hantverkstekniska grunder, innefattande bland annat studier av byggnadens delar genom analytiska uppmätningar.² Prover togs också för dendrokronologisk datering.³

Syftet med föreliggande framställning är att dels lyfta fram en i vetenskapliga sammanhang föga behandlad byggnadsteknik, dels att tydliggöra logens numera unika roll som representant för ett sedan länge övergivet byggnadsskick. Genom den noggranna dokumentationen kan byggnaden också liknas vid ett medium, genom vilket ett slags kommunikation uppstår mellan de hantverkare som byggde den och dagens hantverkare, varigenom dessa kan göra kvalificerade rekonstruktioner av den ursprungliga byggprocessen.

Stolpverkstekniken har i äldre byggnadshistorisk litteratur behandlats knapphändigt. Sigurd Erixon har utifrån ett funktionellt perspektiv beskrivit olika typer av byggnader och tekniska benämningar, och redogjort för användningen men inte för tekniken. Detta är också fallet i Carl Werners, Erik Lundbergs och Finn Wernes framställningar, vilka beskriver vad som funnits

och hur detta sett ut men inte hur det tillkommit. Forskarna har intresserat sig mer för de övergripande frågeställningarna än för detaljerna.⁴

En som mer detaljerat gått in på de byggnadstekniska frågorna är Gunnar Henriksson i *Skiftesverk i Sverige, ett tusenårigt byggnadssätt*, från 1996, och i *Bålehus, Om skånskt skiftesverk*, från 2000. I *August Holmbergs byggnadslära*, från 2006, av Peter Sjömar och Lena Palmqvist, framkommer också en mycket detaljrik information, men i båda fallen är det skiftesverk som behandlas, inte den övergripande tekniken, stolpverk.

Eftersom man i forskningstraditionerna inte fokuserat sig på metoder och tekniker, samtidigt som det traditionella mästare-lärlingsystemet avvecklats under samma tid, har ett stort kunskapsglapp uppkommit vad gäller historisk praktisk kunskap. I dag är det fortfarande de gamla byggnadslärorna från 1800-talet och det tidiga 1900-talet, av Rothstein, Henström, Stål och Bong, som tillsammans med Hermods Korrespondensinstitutets *Byggnadskonstruktionslära (för timmermän)*, från 1922, utgör den bästa och mest utförliga svenska litteraturen om stolpverk som finns tillhands. De vanliga danska termer som till exempel, *”afbinding og tilridsning”*, finns i dag inte i det svenska språket, även om liknande metoder säkerligen har använts i Sverige.⁵ Detta är några av skälen till att stolpverkstekniken är föremål för ett forskningsprojekt vid Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet.⁶

Maglö

Maglö ligger i Norra Mellby socken i norra Skåne tre kilometer väster om Sösdala. Gården omnämns under 1500-talet, bland annat på två

FIGUR 1. Mangården omges av vatten och ett parklandskap breder ut sig åt söder med bland annat vällagda stennurar, en stensatt bäck, åldriga ekar och rester av frukt- och köksträdgårdar. Intill mangården mot dammarna finns tuktade planteringar av 1800-talskaraktär, den tidens blomsterträdgård. Foto Ulrich Lange.

gravstenar från 1580-talet vid kyrkan.⁷ Vid den svenska erövringen av Skåne 1658 ägdes gården av riksamiralen Giedde, vars son sålde den till sin svåger, och vars efterkommande ättlingar ägde den ända till senare delen av 1800-talet. År 1910 var den gamla herrgårdens tid till ända då det kom att styckas upp i 36 nya fastigheter som var för sig såldes till olika personer.⁸ Omkring 1920 köptes huvudgården av den tyske affärsmannen Kurt Arndt vars arvingar idag äger den.⁹

Bebyggelsen utgörs av en sammanbyggd trelängad U-formad mangård, omgiven av dammar och våtmarker och en likadeles trelängad U-formad ekonomigård. Huvudbyggnaden är uppförd i tegel. Över stora porten sitter en stentavla med byggherren Tomas Nolds och hans hustrus Margrete Gieddes familjevapen och med deras förtröstansfulla fråga: *Si Deus pro nobis, quis contra nos 1626* (Om Gud är med oss, vem kan då vara mot oss 1626).¹⁰ Samma årtal jämte initialerna TN finns i form av ankarjärn på gaveln. Huset var då högre med ytterligare våningsplan

och hade trappstegsgavlar, men sedan en ombyggnad på 1740-talet är det i blott en och en halv våning över en hög källarvåning och är delvis tillbyggt. För att förstå hur Maglö tedde sig under 1600-talet får tankarna leta sig mot herrgårdar som Bollerup, Glimmingehus och Örup med deras bevarade flervåninga renässanspalats med höga gavlar. Övriga längor är uppförda i samband med att huvudbyggnaden ombyggdes och är i korsvirke med fyllning av tegel. På norra längans gavel finns ett ankarjärn i form av årtalet 1746. Husen är slåtputsade i vit kulör med tak av tegel (se figur 1).

På andra sidan dammarna öster om mangården ligger ekonomigården (se figur 2). Utifrån proportioner och teknik kan åldern på dess byggnader i förstone tyckas vara lika, men så är inte fallet. Ekonomigården har, trots sin enhetlighet, förändrats under 1900-talet. En tidigare smalare ladugårdslänga har efter 1910 ersatts av den nuvarande i samma teknik och sannolikt med återanvändande av äldre virke.¹¹ Den västra

FIGUR 2. Ekonomigården mot öster. Den består av två parallella längor, koladugården i norr (till vänster på bilden) häststallet i söder (till höger på bilden) och tröskklogen i mitten. Av den senare återstår bara en tredjedel. Alla byggnaderna är i skiftesverk och strukna med faluröd färg utom stallängans västra gavel som är i korsvirke med tegel. Alla tak utgörs av korrugerad eternit. Foto Ulrich Lange.

delen av stallängan har rivits. Av en karta från 1910 framgår att den då nådde lika långt mot väster som ladugården och således nästan fram till dammen. Även en del av logen har rivits. Rivningarna, som verkar ha skett under 1940-talet, har gjort att den ursprungliga symmetrin delvis har gått förlorad.¹²

Sammantaget är gårdsformen på Maglöv ett uttryck för renässanstidens arkitektoniska strävanden mot geometriska former och är typiskt för danska herrgårdar från 1500-talets slut och 1600-talets början (se figur 3). Liknande täta anläggningar byggdes på många håll i Skåne och de kom att stå i skarp kontrast till svenska herrgårdar där man- och ekonomigårdar ofta låg hundratals meter från varandra.¹³ En ytterligare skillnad var byggnadsteknikerna, i Sverige uppfördes ekonomibyggnader nästan alltid i knuttimmer medan man i det danska Skåne byggde med korsvirke och gråsten i fullåkersbygderna, och i skiftesverk i de skogrikare trakterna. Än idag visar de

FIGUR 3. Utsnitt av karta från 1910, då logen fortfarande hade full längd. Copyright Lantmäteriet.

skånska herrgårdarna på liknande inomregionala särarter och tillsammans på stora olikheter gentemot det övriga Sverige. Om Maglö kan således sägas att den i denna kontext fortfarande har en med många andra skånska herrgårdar gemensam karaktär, om det bara inte vore för logen.

En loge av gammaldansk typ

Av trösklogen återstår bara den norra tredjedelen. Exteriören karaktäriseras av långväggarnas svarttjärade stolpar och slamfärgsröda plankor, de så kallade skiften, med ett par uthuggna små luftgluggar på västra långväggen, gårdsidan (se figur 4). Inne i logen står en fribärande stolpverkskonstruktion med dubbla stolprader som gör byggnaden treskeppig, med ett bredare mitskepp och smalare sidoskepp. På norra gaveln finns en ursprunglig tjärad port med dekorativa järnbultar och som leder in till det västra sidoskeppet. Den södra nyare gaveln har sentida dubbelportar.

Logen har stora likheter med danska herrgårdslogar på framförallt Djursland och Fyn.¹⁴ Funktionellt benämns där en sådan loge *agerumslade*. Ordagrant översatt blir detta åkrumslada men en lämpligare svensk benämning är skånsk körloge. Sådana består alltid av ett långt genomgående körrum i sidoskeppet mot gårdsidan och med portar på gavlarna, ett brett mitskepp och ett yttre sidoskepp. Funktionen var att körrummet vid skördetiden nyttjades för avlastning av spannmålskärvar och under vintern som uppställningsplats för varjehandat redskap, kärror och vagnar. I mitskeppets centrum fanns tröskplatsen medan resten, liksom det yttre sidoskeppet, användes till förvaring av kärvar.¹⁵ Dessa packades på marken men stacks också upp på slantar i stolpverkskonstruktionen ända upp inock.¹⁶ Konstruktion kan utifrån dansk terminologi klassificeras som en *højremslade* med likheter i jylländska och fynska *styrtrumshus*.¹⁷

De stora treskeppiga logarna har en västeuropeisk utbredning och har funnits i ett stråk från Bretagne i söder upp till Danmark i norr, samt i England.¹⁸ De kan vara såväl murade i sten eller tegel, som byggda i korsvirke eller skiftesverk. I England och Frankrike finns flera bevarade från medeltiden.¹⁹ Det säregna med dem är framförallt den treskeppiga planlösningen och det i förhållande till ytterväggarna fristående stolpverket som gör att detta och ytterväggarna inte behöver vara tillkomna samtidigt. I Danmark har sådana stolpverk daterats till 1500-talets mitt medan ytterväggarna i samma byggnader kan vara utbytta långt senare.²⁰ Planlösningen med ett körrum tycks dock mest hört hemma i Danmark och Skåne.

I Skåne fanns under den danska tiden körlogar på de flesta herrgårdarna och de fortsatte att byggas på samma sätt även under svensk tid och ända fram till början av 1800-talet, och då ofta i gråsten. Många finns ännu kvar men bara till sitt yttre. På grund av sin storlek har de kunnat brukas inom det moderna jordbruket som förvaringsplats för foder, redskap och maskiner, men för att kunna användas effektivt har de inre stolpverken rivits och ersatts av nya takstolar, ofta i form av snedställda stolpar. Så har skett undantagslöst, stolpverket på Maglö är sannolikt det enda som återstår i de skånska herrgårdsmiljöerna. I Danmark, däremot, har inte samma ut-

FIGUR 4. Logen sett från nordväst med den ursprungliga porten till västra sidoskeppet. Betonggrunden och den utvändiga temporära försträvningen framgår, liksom de små uthuggna luftgluggarna in mot gården. Foto Karl-Magnus Melin.

veckling skett och åtskilliga stolpverk finns ännu kvar och har i vårt arbete kunnat användas som referensmaterial.²¹

Stolpverk

Logens konstruktion kan betecknas som ett stolpverk (se figur 5).²² Denna beteckning är inte särskilt vanlig i samband med beskrivningar av svenska ekonomibyggnader. Exteriört ter sig inte dessa byggnader uppseendeväckande, först när man träder in i dem och möts av sinnrika konstruktioner av stolpar, bjälkar, sparrar och snedsträvor, uppenbaras konstruktionens kraftspel

och komplexitet. Att uppleva dessa i många fall mycket stora rum där det bärande stolpverket framstår så tydligt och ärligt måste anses som en märkvärdighet (se figur 6).

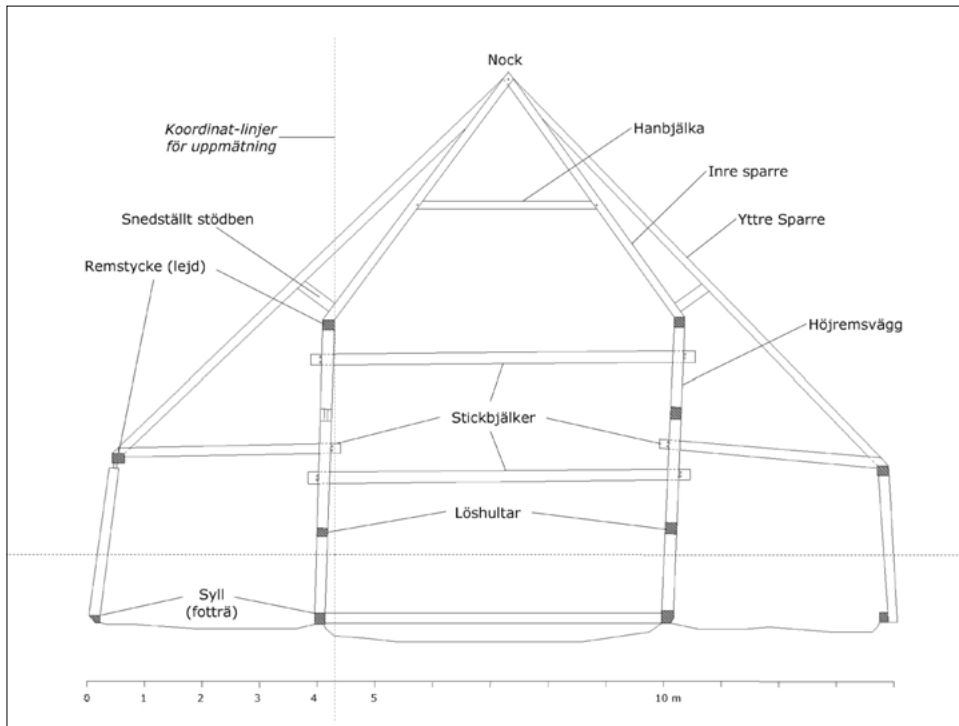
Det kan vara svårt att översiktligt jämföra och typologisera begreppet stolpverk, eftersom det finns olika typer av denna teknik med olika lokala benämningar.²³ Stolpverk användas här som övergripande term för flera tekniker som, med förbehåll för språkliga variationer i Skandinavien, brukar benämnas *bindingsværk*, *stauverk*, *grindverk*, *ramverk*, *sperreverk*, *dragerværk*, *korsvirke*, *fackverk*, *ramverk*, *skiftesverk*, *stolpkonstruktion*, *stolphus*, *bulehus* och *sulehus*. Engelskans motsvarande övergripande begrepp är *timber framing*. Det kan dock vara kontroversiellt att i Skandinavien nyttja en enda övergripande term för olika byggnadssätt, då det förs en fortlöpande diskussion bland historiker och hantverkare om hur man ska definiera de olika konstruktionerna.²⁴ Vi kommer dock inte att ytterligare fördjupa oss i terminologin, utan använda de benämningar på konstruktionsdelar som vi definierat (se figur 7).

Stolpverkskonstruktioner har använts över hela världen.²⁵ Trä är ett lätt material och i statiska strukturer verkar det genom både tryck och drag, medan till exempel sten- och murverk bara verkar genom tryck. Konstruktionstypen har utvecklats i första hand för att överbrygga stora spännvidder, till exempel i tempel, kyrkor och broar.²⁶

I Sydeuropa har brandsäkra, hållbara och kyliga sten- och murverkskonstruktioner i stort sett uteslutande använts i byggandet, om man bortser ifrån takkonstruktionen. I mellersta och östra Europa samt i Skandinavien, där det funnits stor tillgång på rakvuxet timmer av furu och gran, har byggnadsskicket varit liggtimring. I ett brett bälte genom nordvästra Europa har byggnadsmaterialet huvudsakligen utgjorts av ek och furu samt

FIGUR 5. (Övre bilden) Schematisk tredimensionell ritning av logens bevarade stolpverkskonstruktion, som den sett ut om alla konstruktionsdelar funnits kvar. Ritning Ulrik Hjort Lassen.

FIGUR 6. Logens stolpverk sett inifrån mot den södra gaveln. Foto Karl-Magnus Melin.

FIGUR 7. Tvärsektion med de i artikeln använda benämningarna av konstruktionsdelar. Regionala benämningar inom parentes. Här framgår hur konstruktionens yttrevägg lutar inåt, hur stickbjälkarna binder samman de längsgående väggarna och hur takkonstruktionen är uppbyggd. Uppmätning och renritning Ulrik Hjort Lassen.

av lera i olika former. De ofta grova och krokiga dimensionerna på ekvirke har gjort detta mindre lämpat till liggtimring. Istället har olika former av stolpverk brukats.²⁷ I de fall ett fyllnings- eller beklädningsmaterial förekommer, kan detta vara såväl i trä, flätverk, lera som sten.

I Sverige har funnits en geografisk glidande övergång mellan de olika byggnadsteknikerna, från korsvirke i söder, via ett bälte av skiftesverk, till liggtimmer i de mellersta och norra landsdelarna.²⁸ Stolpverk har efter vikingatiden i stort sett inte använts för bostadshus norr om de gammeldanska landskapen, med undantag för takkonstruktioner och i stadsbebyggelse. Däremot har tekniken flitigt nyttjats för ekonomibyggnader, inte minst från och med andra halvan av 1800-talet, och sammanföll med dels tidens strävanden att minska timmeråtgången, dels utvecklingen av sågverksindustrin som massproducerade bräder till beklädningsmaterial. Bygandet i stolpverk ökade kraftigt då man snabbt

och effektivt kunde resa ett träskelett, som där- efter kunde kläs in med bräder och täckas med takspån. Många gånger skedde det i form av så kallat "bondebygge", utifrån kunskaper från liggtimringstraditionen.²⁹ Från 1850-talet kom även arkitekter och ingenjörer att intressera sig för att sprida kunskapen om stolpverk, och fram till 1950-talet byggdes i princip alla större ekonomibyggnader i denna teknik.³⁰

Tekniken

Den använda definitionen av stolpverk är: *konstruktioner, där det bärande skelettet består av fyrkantigt, tvåskrätt eller runt timmer med dimensioner större än 4×4 tum, och där byggnadens inre och yttre belastningar överförs till grunden via samverkan mellan stående, liggande och snedställt timmer.*³¹

För att stolpverkets alla delar skall kunna samverka är det nödvändigt att allt timmer är

sammanfogat i så kallade träförbindningar som kan ha olika form och uttryck av huvudsaklig konstruktiv, men också till viss grad estetisk art. Över tiden har träförbindningarna utvecklats och effektiviserats. De enklaste formerna utgjordes av med snören eller rep hopsurrade stolpar och bjälkar. Senare kom överkamningar, bladningar, slitsar samt tappar och tapphål att användas i varierande grad i de nordvästeuropeiska byggnadstraditionerna, från vikingatiden till fram emot sekelskiftet 1900.³² Därefter kom spikade och bultade förbindningar att förkorta den tidskrävande tillhuggningsprocessen, varvid de traditionella träförbindningarna snabbt konkurrerades ut.

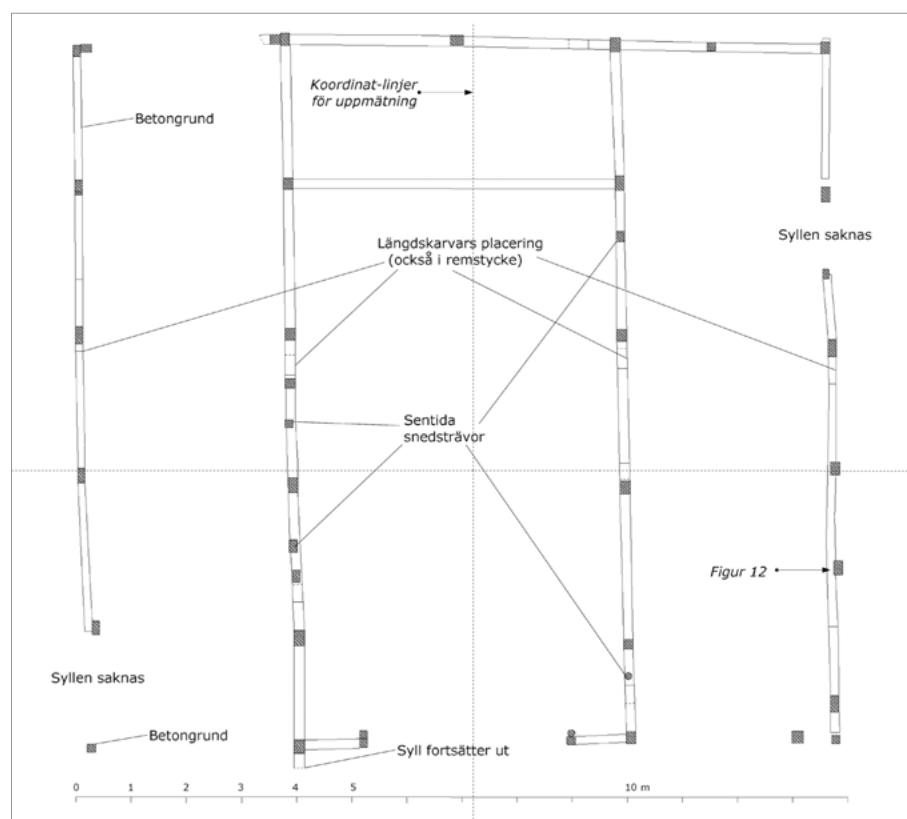
Konstruktionen kan vara självständig eller samverkande med andra byggnadselement, beroende på var byggnaden står och vad den skall användas till. Dessa med stolpverket samverkan-

de element kan till exempel vara stående eller liggande plankor eller panel.³³

Strukturmekaniskt kan man dela upp stolpverk i statiskt bestämda och statiskt obestämda konstruktioner, i avseende till deras stabilitet och styvhet respektive flexibilitet och rörlighet. Skulle man kunna lyfta en stolpverkskonstruktion med en lyftkran, skulle den antingen behålla sin form (statisk bestämd) eller deformeras, men återta sin ursprungliga form vid nedsättning (statisk obestämd). Om konstruktionen är statiskt bestämd eller obestämd kommer an på var och hur de enskilda delarna är sammankopplade.

Teknisk beskrivning och analyser av logen

Av en äldre karta och spåren av naturstensgrunden framgår att den ursprungliga längden varit

FIGUR 8. Planritningen visar att byggnaden idag har en nästan kvadratisk plan. Syllen är på flera ställen bort-rutnad och på västsidan är den delvis ersatt av gjuten betong. Utmed norra gaveln finns en syll i ek, som ursprungligen kan ha varit genomgående, men som idag är avkapad i porten. Uppmätning och renritning Ulrik Hjort Lassen.

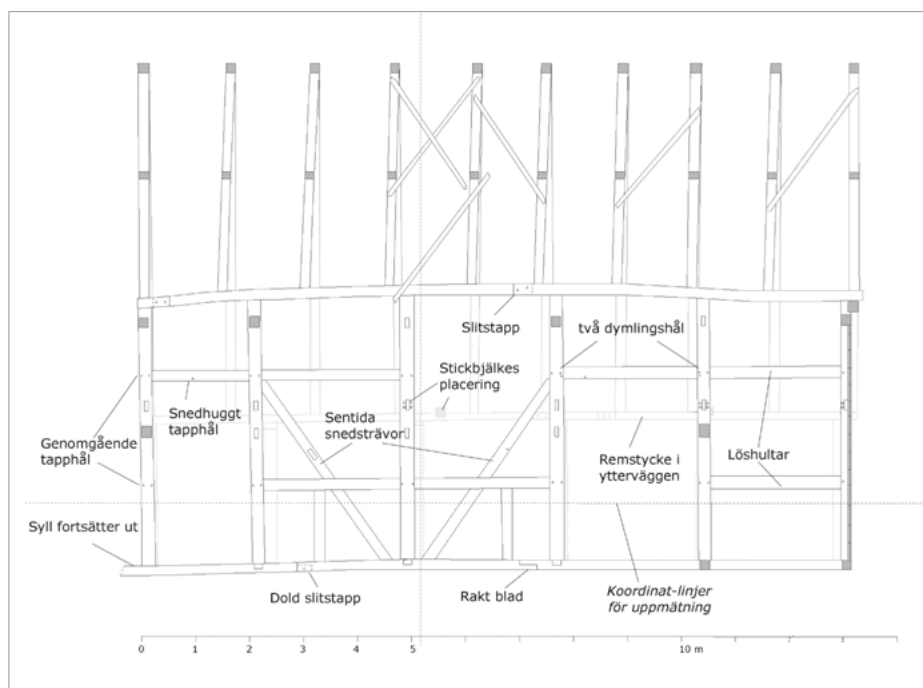
omkring 38 meter och bredden 13,6 meter. I dag är logen bara 13 meter lång (se figur 8). Det är således en stor del av konstruktionens stolpverk som saknas och som medfört att byggnaden blivit deformerad, att ytterväggarna lutar inåt och att takstolarna vridit sig. På flera ställen har därför i sen tid kompletterande virke monterats i form av snedsträvor och stolpar (se figur 9).

I beskrivningen har vi valt att bortse från dessa skador och ombyggnader för att istället, utifrån de existerande konstruktionsdelarna, beskriva logens konstruktion som den en gång tedde sig. Beskrivningen utgår från en slags rundvisning och inleds med konstruktionen som helhet, varefter de enskilda detaljerna följer. För förståelsens skull har stolpverket delats upp i tre delar, ytterväggarna, den inre fribärande konstruktionen och takkonstruktionen.³⁴

Ytterväggarna är byggda i skiftesverksteknik,

med en syll på grunden och ett avslutande remstycke buret av stolpar.³⁵ Mellan dessa är skiften fästade. Gavelväggarna är en del av ytterväggen, men är utformade i stort sett som de tvärgående ramarna i det inre stolpverket, med extra insatta stolpar för att hålla skiften på plats.

Det inre stolpverket är fribärande och dess funktion är att bära upp takkonstruktionen genom en uppdelning av spännvidden mellan ytterväggarna med hjälp av de tre skeppen. Spännvidden i mittskeppet mellan de två inre längsgående väggarna, de så kallade högremsväggarna, är omkring sex meter. Högremsväggarna var ursprungligen sammanhållna av tolv tvärgående bjälkar i tre nivåer. Av dessa återstår blott fyra (se figur 5, 6 och 9). De tvärgående bjälkarna i sidoskeppen går från stolparna i högremsväggarna till remstycket i ytterväggarna, och de är det enda som binder samman det inre och det yttre stolpverket,

FIGUR 9. Längdsektion av den västra högremsväggen, med yttre sparrar och stolpar till viss del synliga med grå ton. Här framgår vilka stickbjälkar som finns kvar och att takkonstruktionen har vridit sig. De två snedsträvorna är inte ursprungliga. Här framgår också att sparrarna inte är exakt placerade över högremsväggarnas stolpar vilket väcker misstanke om att de utgör två skilda system från olika tider. Dymlingshålen är också markerade för att visa den konsekventa användningen vid löshultar och avsaknad vid syll och remstycke. Uppmätning och renritning: Ulrik Hjort Lassen.

FIGUR IO. (övre bilden) Tapphål för löshult i en stolpe i den östliga högremsvägg med kvarsittande dymling. Alla dymlingar är av ek och formade som en kon med ett mer eller mindre fyrkantigt huvud. De är huggna med yxa, varefter timmermannen använt baksidan av yxan till att slå in dem, alla från samma sida. Detta konstaterande är av betydelse för att förstå tillverkningsprocessen. I stolparna sitter dymlingarna i full längd, man har inte ansett det nödvändigt att såga av dem. Det är möjligt att de är borrarade för så kallat drag, vilket betyder att dymlingshållet i tappen förskjuts några millimeter så att dymlingen under slagningen drar tappens längre in i tapphållet och därvid gör skarven tät. Foto Ulrik Hjort Lassen.

FIGUR II. Stickbjälkarnas genomgående tappar hålls samman med kilar av furu. Dessa går endast igenom tappens och är till tre fjärdedelar huggna ut i en trubbig spets. Man har till stor del försökt att hugga dem på bara den ena sidan för att få en jämn yta in mot stolpen. Då hålen är borrarade är de åttkantiga eller avrundade ut mot spetsen. Foto Ulrik Hjort Lassen.

utöver takstol och gavelväggar. Endast fem av de ursprungligen åtta bjälkarna återstår och på de tre i östra sidoskeppet är även tråkilarna borta.

Takkonstruktionen utgörs av tio takstolar som är fästade på både det inre och yttre stolpverket, med dymlingar genom remstycken.³⁶ Takstolen består av två inre och två yttre sparrar, som möter varandra inocken där de yttre är snett avhuggna mot de inre. De inre vilar i cirka 55 graders vinkel på remstyckena i högremsväggarna och med hjälp av hanbjälkar bildar dessa stela trianglar som stabiliserar konstruktionen. De yttre, som utgör underlag för yttertaket, vilar på remstyckena i ytterväggarna i 45 graders vinkel. Då i stort sett hela taket vilar på dessa finns ett antal korta snedställda stödben insatta. Dessa överför en stor del av vikten till de inre sparrarna och vidare till stolparna i högremsväggarna, allt för att motverka nedböjning av taket. Det finns ingen bindbjälke, och sparrarna har därför förskjutits så de inte hamnat direkt över stolparna. Det är en ovanlig konstruktion om man jämför med de andra bevarade logarna i Sverige och Danmark.³⁷

Träförbindningar

I konstruktionen har ett antal olika träförbindningar använts, några mer synliga än andra. Som tidigare omtalats är deras utformning av stor betydelse för samverkan mellan de olika konstruktionsdelar. De ger därför en bra bild av hur hantverkarna har gått till väga och om vilka delar som är ursprungliga och vilka som är tillkomna senare.

Syllar och remstycken är förbundna med hjälp av längdskarvar, varav fyra huvudtyper kunnat urskiljas, raka blad, sneda blad, raka blad med hak samt vanliga och dolda slitstappar. Det kan emellertid ursprungligen inte ha funnits anledning till alla dessa olika typer och deras placering antyder att en ombyggnad av konstruktionsdelarna skett.³⁸

I nordväggen är syllarna förbundna med ligande tappar och i nordöstra hörnet fortsätter den långsgående syllen cirka fyra tum längre, detta av konstruktionsmässiga skäl.³⁹ De nederta mittbjälkarna sitter i syllen med en hel lax-

stjärt, som till viss del motverkar dragkrafterna. Där de vertikala stolparna möter de horisontala delarna, syllar, remstycken, bjälkar och löshultar, har en form av tappning använts. Förbindningarna mellan stolpar, syllar och remstycken utgörs av tapp och tapphål utan dymlingar. Där löshultar möter stolpar är tapparna däremot fästade med en eller två dymlingar (se figur 10).⁴⁰ Där stickbjälkar möter stolpar har en lång genomgående tapp använts som hålls på plats med hjälp av kilar på stolpens motsatta sida, på sex till åtta tums avstånd från tappens ände (se figur 11). Denna typ av träförbindning återfinns ofta i danska korsvirkeskonstruktioner, men sällan i Sverige norr om Skåne.

I alla undersökta högremslador i Danmark finns genomgående tappar i de inre remstyckena, där de fungerat som hak och som bindbjälkarna sedan kammats över.⁴¹ Detta är inte fallet i Maglö, eftersom remstyckena är högre än de danska och eftersom bindbjälke saknas.⁴² Däremot är tapphålen genomgående i yttre remstycken, där de yttre tvärgående bjälkarna ursprungligen varit sammankopplade med en så kallad rak kam. Eftersom det i Maglö inte finns något tryck på dessa bjälkar är detta ingen stark förbindning. Om de yttre sparrarna varit tappade i bjälkarna hade det varit en mycket stabilare konstruktion, men det finns inga spår efter detta och eftersom det är dubbelt så många sparrar som bjälkar, är sparrarna därför bara fastdymlade i remstycken. De inre sparrarna är förbundna inock med slitstapp, där de yttre sparrarna vilar på en lång stödyta. Hanbjälken är tappad i de inre sparrarna med dymlad snedtapp medan de snedställda stödbenen mellan sparrarna är tappade utan dymlingar.

Att man i konstruktionen på Maglö använt sig av flera olika typer tappskarvar är intressant. Här verkar de vertikalt placerade tapparna inte ha varit dymlade eftersom tyngden från konstruktionen och taket kanske ansetts räcka till för att hålla konstruktionen på plats. I jämförelse med danska högremsbyggnader märks en skillnad i det att dessa i stort sett alltid har dymlade tappförbindningar i syllen, mer sällan i remstycket.⁴³ De horisontellt placerade tapparna i Maglö är däremot fästade med dymlingar och

kilar för att stabilisera konstruktionen och motverkar därmed både tryck- och dragkrafter.⁴⁴

Skiften

Benämningen skiftesverk kommer av stolpverkets fyllnad av horisontellt liggande plankor, skiften, som innebär konstruktiva fördelar. Skiften i Maglö är cirka två tum tjocka och längden är avpassad till stolparnas avstånd. Höjden varierar. De är sågade och vid tillverkningen har man blockat timmerstocken med yxa och bila efter snörslagning. Blocket har i ena ledden fått parallella sidor och i andra koniskt huggna sidor. På så vis fick man efter sågningen jämntjocka plank som i höjddled är koniska.

Fördelen med snörslagna fyrskrädda block är att skiften är kantade redan innan de sågas loss från blocket. Till uthus har denna kantning ofta varit tillräckligt god. Man har också sparat arbetstid jämfört med om planken följt stammens form som tvingat fram en långdragning av varje stock på det vis som görs vid liggtimring.⁴⁵ Ibland har man dock fogat skiftesplankorna genom att hyvla över- och undersida med rubank.

Ekdymlingarna mellan skiften är cirka fyra tum långa med en dimension av cirka trefjärdedels tum och med ett mångkantigt tvärsnitt.⁴⁶ De låser skiften i sidled, ger väggen stabilitet och skivverkan samt förklarar varför man inte behöver montera strävor i byggnadens längdriktning.⁴⁷ Skiften har monterats efter att stolparna rests och hålls fast av två tum breda och drygt två tum djupa notspår.⁴⁸

Material och verktygsspår

Både ek och furu har använts. Ek är använt i allt material som har kontakt med marken, det vill säga syllarna och de nedersta tvärgående bjälkarna. Dessutom är alla stolpar, alla dymlingar och huvuddelen av skiften i ek. Övrigt material är i furu.

Stolparnas tvärsnitt är rektangulära i byggnadens längdriktning, vilket går emot senare bygganvisningar. Rothstein förespråkar till exempel att: "alla lodräta ständare [stolpar] ... hafva en kvadratisk, rund eller månghörnig genomskär-

FIGUR 12. En anmärkningsvärd detalj är de borrade hål genom långsidornas syllar som finns i botten av tapphål. Sådana har påträffats i flera tapphål på östra långsidan där syllen är frilagd. Hålen visar att timmermännen varit medvetna om de rötangrepp som kan uppstå i tapphål om dessa blir vattenfyllda. Detta har de här löst genom särskilda dräneringshål, en metod som också används i bygghantverksprogrammet vid institutionen för Kulturvård i Mariestad, men som inte har påträffats tidigare i byggnadsundersökningar. Foto Ulrik Hjort Lassen.

ning.⁴⁹ Stolparna i det inre stolpverket är en till två tum bredare i längdriktningen, medan stolparna i ytterväggen är ungefär dubbelt så breda, vilket inte är ovanligt i skänst skiftesverk.⁵⁰ Tvärsnittet på syllar, löshultar, bjälkar och sparrar är också rektangulära och står på högkant medan remstycken ligger ned. Till allt detta har använts ganska rakvuxet virke med en del vankanter.

Allt timmer är i stort sett bilat, med undantag av skiften och stolparna i ytterväggen som är sågade på en eller två sidor. På bjälkar och stolpar finns huggspår som ser ut som stora facetter och som troligtvis utförts med asymmetriskt slipad bila. De huggspår som undersökts visar att hantverkaren använt sig av en högerbila.⁵¹ Andra huggspår visar att knivslipade huggyxor använts.

Av skiften framgår att de till stor del är sågade med långsåg, även kallad kranssåg.⁵² Man kan av spåren utläsa att den med största sannolikhet var handsmidd. En del skiften har däremot spår som inte är på skrå och som är betydligt mer

regelbundna. Dessa verkar vara sågade med en mera utvecklat ramsåg.⁵³

Den sågade sidan på de rektangulära stolparna i ytterväggen är vänd utåt. Det kommer sig av att ett kvadratisk tillhuggit timmerstock är genomsågat, varefter man konsekvent har vänt kärnsidan utåt. Formen har varit önskvärd då man haft behov av extra material till notspåren på båda sidor av stolparna. Notspåren är huggna med lönnyxa.⁵⁴

Vid tapphålerna har påträffats åtskilliga markeringar, gjorda med rits eller kniv. Vid tillverkningen av tapparna har man använt en typ av finbladig kapsåg, antagligen en ställningssåg. En del av dymlingshålerna är koniska och ger indikation på att koniska navare använts, vilket ej varit vanligt i Skåne.⁵⁵

Andra verktyg som med stor sannolikhet också har använts vid uppförandet är timmermansvinkel, lod, passare, snörslå och sveba.⁵⁶ Dessa har dock inte efterlämnat några direkta spår efter sig.

Hål i löshultar och notspår för skiften i det inre stolpverket

I stolparna på östra högremsväggen finns inhuggna notspår från syllen upp till första löshulten, vilket vittnar om en tidigare skiftesverksvägg.⁵⁷ I de två fälten mellan de ovanpå liggande löshultarna finns också borrade hål jämnt placerade på ett avstånd av 25–30 cm (se figur 13). Däremot finns inga liknande notspår eller borrhål i den västra högremsväggen.

En möjlig tolkning av detta är att en skiftesverksvägg i östra väggen ursprungligen sträckt sig, från golvet upp till löshulten och där ovan har ett trägaller rest sig. Detta har senare tagits bort i samband med att väggen monterats ned och återuppförts. Liknande arrangemang är kända från bevarade danska logar från 1600-talet där de haft praktisk betydelse för lagringen av sädeskärvar.⁵⁸

Koniska stolpar

Skiftesverkets väggstolpar på fasadernas långsidor är bredare upptill än nertill.⁵⁹ Varje stolpes

bredd skiljer sig mellan en halv och en tum. Någon praktisk funktion kan detta inte haft då skiften därmed fått lov att göras kortare ju högre upp de skulle ligga i facken. Vid kontrollmätning visade sig dock stolparna vara jämbreda på insidan. Timmermännen har således först bilat eller sågat fram stolpen med ett fyrkantigt tvärsnitt, därefter huggit notspåret och sist huggit bort en kvarts tum från nederkanten på utsidan av stolpen.

Förhållandet är anmärkningsvärt och den enda rimliga förklaringen är att detta gjorts av arkitektoniska skäl. Inom klassisk arkitektur har man använt sig av liknande åtgärder för att visuellt lura ögat och därigenom ge byggnader ett solidare uttryck. Med eller utan kunskap om klassisk arkitekturteori har byggmästaren på Maglö tveklöst använt sig av denna subtila optiska synvilla i gestaltningen av logen.

På de skånska herrgårdarna intog logarna under 1600-talet i allmänhet en särställning. De var den byggnad i ekonomigården som oftast var störst, oftast uppförd i gråsten och oftast hade arkitektoniskt utformade fasader, vanligen med trappstegs- eller volutgavlar.⁶⁰

FIGUR 13. Stolpe i östra högremsväggen med remstycke och löshultar, samt stickbjälke. Här ser man hålen efter trägallret som har använts för lagring av sädesskärvar. Här finns snedhuggna tapphål, som ger indikation av återanvändning av timmer, eftersom det inte finns motsvarande tapphål på stolpen. Man ser också att kilarna i stickbjälkens genomgående tapp har överbelastats av dragkrafter, knäckts och därvid förlorat en del av sin funktion. Foto Ulrik Hjort Lassen.

Den särskilda utformningen av de koniska stolparna får härmed en möjlig förklaring.

Märkning av timmer

Det förekommer många varianter av märkning av timmer. Generellt kan sägas att ju mer komplicerad en konstruktion är, desto mer sinnrik är märkningssystemet.⁶¹ Märkning har fungerat som en slags namngivning av timret och nyttjats när det höggs till och passades samman till en konstruktion, så att timmermännen senare kunde urskilja delarna.⁶² I de fall man senare nedmonterat en stolpverksbyggnad och byggt upp den igen har man vanligen inte använt den ursprungliga märkningen utan istället gjort en ny.

Märkning användes i de fall man byggde konstruktionen utifrån en så kallad utslagning, där varje timmerstycke tillpassades individuellt.⁶³ En sådan kunde utföras på olika sätt, men gemensamt för alla var att någon form av ritning ritats ut, "slagits ut", på marken, på vilken virket sedan lagts för tillverkning av möten och träförbindningar.⁶⁴ Märkningen gjordes då alltid på den på danska så kallade "bindige" sidan, som vid utslagningen var vänd uppåt.⁶⁵

I konstruktionen på Maglö finns många märken, tydligast på det inre stolpverket och i takkonstruktionen, men även på ytersidan av skiften och stolpar. Dessutom finns märken efter en senare nedmontering på östra sidan av det inre stolpverket.

På skiftens utsida finns romerska siffror som räknas nedifrån och upp. På det inre stolpverkets västra och östra sida finns inhuggna romerska siffror utstyrda med flaggor (se figur 14). I takkonstruktionen finns likadana märkningar men också i kombination med vanliga romerska siffror utan flaggor i samma takstol. Detta är förmodligen gjort för att kunna skilja höger och vänster sida åt. På östsidan av inre stolpverket finns slutligen en dubbel märkning i form av de ursprungliga romerska siffrorna och av senare arabiska siffror som målats med röd färg, vilket indikerar en nedtagning och ombyggnad. Märkning har däremot inte påträffats på någon av de tvärgående stickbjälkarna, vilket kan tyda på att dessa inte är individuellt tillpassade.

Romerska siffror med så kallade flaggor har dokumenterats på åtskilliga trähus i Skåne, och systemet har använts ända in i det tidiga 1900-talet. Märkningstypen är också vanlig på skånska kyrktakstolar och är även känd i Danmark och Tyskland, bland annat i korsvirkeshus från 1500-talets slut i Helsingör.⁶⁶ Hur vanlig den varit i övriga Sverige är däremot inte känt.

FIGUR 14. På det inre stolpverkets västra och östra sida finns inhuggna romerska siffror utstyrda med flaggor. Här ser man tydligt att löshulten är i furu medan stolpen är i ek, samt formen på ekdymlingen som är islagen från samma sida som märkningen. Foto Ulrik Hjort Lassen.

Tilridsningsmetoder

Det danska begreppet *tilridsning* beskriver det moment när man utifrån en ritning eller utslagning på marken påför mått, vinklar och därigenom de streck och linjer (ritsar) på timret som visar hur det sedan skall sågas och tillhuggas.⁶⁷ Det finns flera olika sätt att utföra detta moment, och de spår som avsatts kan vara svåra att urskilja.⁶⁸ Att försöka rekonstruera den historiska processen på Maglö är inte enkelt, eftersom byggnaden har varit föremål för ombyggnad. I det följande fokuseras intresset på det inre stolpverket, där det går att urskilja olika exempel på de skiftande metoder som brukats i tilridsningsprocessen.

Märkningen och dymlingarna ger en god bild

av från vilken sida högremsväggen satts samman, den *bindige* sidan. På Maglö sitter märkena utåt och alla dymlingar är inslagna från denna sida. En ytterligare indikation på att denna sida är den bindige sidan är att alla stolpar, remmar och löshultar här ligger kant i kant, och att tappar och tapphål är asymmetriskt placerade i sidled på stolparna mot denna sida (se figur 10). Så är också förhållandet på det yttre stolpverket (se figur 12), vilket stämmer väl överens med uppfattningen om att det i allmänhet är yttersidan som är väggarnas referensplan.⁶⁹

Förhållandet visar att man utgått från en utslagning med de viktigaste linjerna i skala 1:1. Man har därefter lagt timret över ritningen och överfört måtten till de enskilda stolparna med hjälp av lod och/eller timmermansvinkel, för lodrätt eller vågrätt överföring.⁷⁰ Av takstolarnas märkning framgår att man utfört utslagningen av hela takstolen i full skala, varefter man tillverkat alla utifrån samma ritning.

Tillpassningen av de tvärgående stickbjälkarna har förmodligen utförts efter en annan princip, eftersom alla stickbjälkar är centralt placerade på stolparna, att ingen märkning finns på bjälkarna, att alla tapphål har samma storlek, att längden på alla bjälkarna är samma och att ritsar finns hela vägen runt de inre stolparna.⁷¹ Det betyder att man sannolikt har använt timmermansvinkel och att man under, eller efter, tillverkningen av högremsväggarna markerat samma mått på alla stolpar för att därefter tillverkat bjälkarna utifrån det mått man avsatt mellan högremsväggarnas referensplan. Denna metod kan sägas höra till den gruppen av tilridsningsmetoder som på engelska benämns *distance transfer*, då man inte behöver göra en utläggning av timret på en utslagningsritning.⁷² Detta kan också vara fallet med ytterväggarna,

Att man använt två olika tilridsningsprinciper ger en indikation på att man haft kunskap om olika metoder och inte enbart arbetat utifrån en specifik tradition.

Strävor

En intressant företeelse med den ursprungliga konstruktionen i sin helhet är att det inte finns

spår efter några som helst strävor.⁷³ Som tidigare nämnts finns en viss skivverkan i skiftesverkets fyllningar i ytterväggarna och i de nedersta delarna i östra högremsväggen. Det finns ingen annan strävning på tvärs i byggnaden än den i takstolarna, vilka i övrigt endast står dymlade på remstyckena och som tillsammans med den norra gavelns skiftesverk fungerar stabiliserande.⁷⁴

I konstruktionens mittdel är det däremot bara styvheten i träförbindningarna som motverkar de deformationer som vindlast, snölast och sättningar orsakar. Dock kan också de tvärgående bjälkarna mellan syllarna i det inre stolpverket ha verkat stabiliserande. Sådana förekommer ej i andra kända högremslador i Danmark, Frankrike eller England där istället både längsgående och tvärgående försträvning förekommer.⁷⁵ Vid en ombyggnad av konstruktionen på Maglö har emellertid ett antal strävor satts in och spikats fast mellan syllar och stolpar i det inre stolpverket, vilket tyder på att man ansett det nödvändigt med extra stabilitet efter en senare ombyggnad.

Den danske byggnadsforskaren Hans Henrik Engqvist delar upp de nordjylländska körlogarna utifrån deras konstruktion, eller rättare sagt utifrån hur den inre stolperkonstruktionen är försträvad. Före 1550 använde man sig av långa ofta krökta strävor, medan man därefter och fram emot 1750-talet använde kortare knäliknande sådana. Senare återgick man till de längre strävorna, då de korta inte tycks ha gett tillräcklig stabilitet och styvhet. Att man i Maglö inte alls använt sig av några som helst försträvningar i det inre stolpverket är besynnerligt men kan höras samman med gränzonen mellan danskt och svenskt stolpverk, där man inom den svenska skiftesverkstraditionen inte hade behov av snedsträvor. Det måste dock betecknas som en bragd att få den stora logen stabil utan några som helst strävor, men det är säkerligen också bristen på strävning som varit en af orsakarna till logens idag dåliga skick.

Logens ålder

Ett antagande om åldern kan göras på stilistiska analyser och på de tryckta källorna. Källmaterialet till de skånska logarna under 1600- och 1700-talen utgörs beträffande form, utseende och exteriöra byggnadsmaterial av främst Gerhard von Burmans avbildningar av ett fyrtiotal herrgårdar från 1682–1684 och av Johan Lorentz Gillbergs tryckta beskrivningar av skånska herrgårdar från 1756–1767. En genomgång av von Burmans bilder visar att omkring 60 procent av logarna då var i stenmaterial. Inga var i skiftesverk. På samma gårdar fanns i mitten av 1700-talet bara en enda skiftesverksloge. Däremot var tolv procent av ekonomibyggnaderna på samtliga skånska herrgårdar i skiftesverk vid denna tid.⁷⁶

Utifrån dessa och andra skriftliga uppgifter är det möjligt att närmare bestämma åldern på

FIGUR 15. Logen på Lundegård på Fyn i Danmark, byggd 1636, är ett exempel på en fullständigt bevarad körloge. Här framgår de många snedsträvorna och de på högremsväggarna liggande bindbjälkarna som takstolens sparrar är tappade i. Foto Ulrich Lange.

logen. En loge som Gillberg 1767 beskrev som byggd i skiftesverk var den på den närbelägna gården, Norra Sandby, som finns kvar och i mångt och mycket liknar logen på Maglö.⁷⁷ Den på Norra Sandby hade då nyligen ersatt den gråstensloge som återgavs av von Burman på 1680-talet.

Kanske kan man anta att skiftesverkstekniken inte i första hand användes på herrgårdarna under 1600-talet men att den under 1700-talet spreds även dit. Det kan ha att göra med att adelns guldålder var över efter att Skåne erövrats av Sverige men visar också, beträffande Maglö och Norra Sandby, att den gamla traditionen att utnyttja arkitektoniska detaljer på logarna levde vidare, i Maglös fall i de illusionsskapande "pilastrarna" i ytterväggen mot gårdsplanen och i Norra Sandbys fall i en påtagligt dekorativ port på gaveln ut mot landsvägen.

Det kan utifrån utseendet antas att de båda logarna är samtida och således uppförda före 1767. På Maglö genomfördes, som ovan framgick, stora om- och nybyggnadsarbeten under 1740-talet. Körlogen skulle därmed hypotetiskt kunna dateras till tiden mellan 1745–1765.

Genom analyser av dendrokronologiska prov kan ett tidsfästande även göras på naturvetenskaplig grund. Åtta prover har tagits i logen. Fem av dem visar en avverkningsstid till åren 1747–1753, att furan är vinterfälld och eken sommarfälld 1753. Två prover saknade de yttersta årsringarna men härrör sannolikt från samma tidsperiod. En eksyll som är avkapad och förvaras i logen visar på en fällningstid kring 1826. Om denna syll härstammar från den raserade delen av logen kan det betyda att den vid denna tid genomgick förändringar och att det var då man tog ner och isär östra högremsväggen och flyttade om takstolarna. Sammanfattningsvis kan de dendrokronologiska resultaten tolkas som att logen uppfördes omkring 1753 och att den på 1820-talet genomgick en ombyggnad.⁷⁸

Utifrån agrarhistorien sammanfaller tolkningen med den vedertagna utvecklingen under den så kallade agrara revolutionens tid, där investeringar i nyodling och byggnader skedde med början under 1700-talets mitt och med utprovande av ny teknik kring årtiondena runt sekelskiftet

1800. Det senare gäller inte minst installation av mekaniska tröskverk drivna av hästkraft.

Resultat och avslutande diskussion

Körlogen på Maglö saknar motsvarigheter i Skåne. Logbyggnader tillhörde på 1600-talet herrgårdarnas främsta prestigebyggnader och var ofta murade i sten med arkitektoniska detaljer. Kvar från denna tradition överlevde en och annan byggnadsdetalj, som de illusoriska fasaderna på Maglö.

Utifrån den tekniska genomgången kan körlogen på Maglö definieras som en märkvärdig stolpverkskonstruktion bestående av tre från varandra skilda men till viss del samverkande delar, ytterväggarna, högremsväggarna och takstolarna. Konstruktionsmässigt befinner sig logen i en gränzon mellan de danska och de svenska byggnadstraditionerna, varav speciellt den inre stolpverkskonstruktionen har ett nära samband med det danska byggnadsskicket. Hela byggnadens funktion som körloge är mycket likt danska agerumslader och detaljer som märkningen med flaggor, stickbjälkarnas genomgående tappar, syl-larnas dolda slitstappar, hör sannolikt också mer ihop med Danmark och de gammeldanska områdena än med det övriga Sverige. Avsaknaden av försträvning och dymlingar, de inte genomgående tapphål i remstycken, de sammanbindande bjälkar i höjde med syllen och de enbart dymlade sparrarna är dock exempel på att logen också skiljer sig från de danska traditionerna.

Genomgången har gett flera inblickar i den historiska byggprocessen, som inte tidigare behandlats i bebyggelsehistoriskt sammanhang. De handlar om vilka metoder som hantverkarna använt, såsom val och bearbetning av trämaterial, tillverkningen av skiften, stolpar och dymlingar, kunskaper om statik och byggnadsskick som funnits i samband med försträvning och skiftesverk. De handlar också om de tillvägagångssätt i den så kallade tilridsningsprocessen som brukats, vilket är särskilt intressant ur en hantverksmässig synvinkel, eftersom kunskapen om hur tilridningen gått till inte längre finns kvar bland byggnadssnickare i Sverige. Utifrån genom-

gången av Maglö kan en hypotes framläggas om att en ritning av högremsväggarna slagits ut på gårdsplanen, att timret lagts på denna och blivit tilridset, bearbetat och hopsatt.⁷⁹ Högremsväggarna kan därefter ha tagits isär och tapphål för tvärgående bjälkar blivit tilridsede och uthuggna. Samma process kan ha använts för tillverkning av takstolar, medan ytterväggarnas långsidor tycks tilridsede efter samma princip som de tvärgående stickbjälkarna, det vill säga i form av så kallad distance transfer.

Genom att de enskilda delarna till högremsväggar och takstolar kunde flyttas till byggnadsplatsen och hopsättas igen med hjälp av den avancerade märkningen ter sig hela byggnadsprocessen mycket effektiv. Hur effektiva hantverkarna varit under uppbyggnaden av logen på Maglö kan man bara gissa sig till, men uppgifter från Danmark tyder på att en stor agerumslade kunnat tillverkas på ett par månader.⁸⁰ Grunden för denna effektivitet låg i så fall i det högt utvecklade byggnadsskicket där tanken bakom konstruktionen och sammanfogningarna vittnar om stor materialkunskap och kunskap om statiska förhållanden.

Det har varit en stor fördel att som hantverkare, med kunskap om användningen av historiska verktyg, ha mätt upp och dokumenterat logen. Härigenom har detaljer och spår som inte tidigare uppmärksammats kunnat tas fram. Kunskapen om hur man kan bygga kan leda fram till vetenskap om var man skall söka för att finna svar på hantverkstekniska frågor. Dessa kan sedan leda till en bredare förståelse av hur samhällsstruktur och arbetsförhållanden sett ut vid den tid då den undersökta byggnaden konstruerades.

Mycket information om hur man har byggt stolpverk kan, som artikeln visat, hämtas från en dokumentation av en enskild byggnad. För att kunna belägga vilka tilridningsmetoder som använts i Sverige i ett bredare perspektiv och kunna framställa mer kompletta och användbara processbeskrivningar behövs ett större empiriskt material och noggrannare detaljstudier. Därmed kan säkrare tolkningar och proceduranalyser tas fram.⁸¹

ULRIK HJORT LASSEN är bygghantverkare med utbildning i Danmark och vid bygghantverksprogrammet i Mariestad vid institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. För närvarande forskarstuderande med inriktning på stolpverk.

ulrik.hjort-lassen@conservation.gu.se
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet
Box 130
405 50 Göteborg

ULRICH LANGE är universitetslektor vid institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, fil. dr. i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet och docent i konsthistoria vid Uppsala universitet.

ulrich.lange@conservation.gu.se
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet
Box 130
405 50 Göteborg

KARL-MAGNUS MELIN är arkeolog från Lunds Universitet och timmerman med utbildning från Byggnadsvård Qvarnarp och verksam vid Knadriks Kulturbygg i Kristianstad.

norup125@hotmail.com
Knadriks Kulturbygg
Grängsgatan 19
291 59 Kristianstad

Arbetet med denna undersökning har skett i samarbete med Hantverkslaboratoriet i Mariestad, som också bidragit med ekonomiskt stöd.

Noter

- 1 Se Lange 2008.
- 2 Uppmätning och dokumentation utfördes av Ulrik Hjort Lassen under två dagars arbete i December 2009 med båda horisontellt och vertikalt koordinatsystem, och med efterföljande renritning i digitalt ritprogram (SketchUp). Detaljstudier gjordes samtidigt av Karl-Magnus Melin, Olov Andersson och Henrik Sundahl, samt av Ulrik Hjort Lassen och Karl-Magnus Melin vid ett senare tillfälle under en dags arbete med uppmättningsritningarna som grund.
- 3 Se Linderson 2010.
- 4 Se Sjömar 1999, s. 5
- 5 Se Madsen 2007, s. 28 och den danska läreboken "*træsamlinger og lette konstruktioner*", 2005.
- 6 Ulrik Hjort Lassen, *Praktisk stolpverksforskning - en teoretisk utmaning*. Texten är under publicering i antologin, Hantverkslaboratorium (2011).
- 7 Gravstenar i Norra Mellby kyrka över ägarparet Felix Jensen Gere och Bente Steensdatter Laxmand från 1588 respektive 1589.
- 8 LM. Ägostyckning 1910. Maglö omfattade före styckningen 1910 av 2 5/16 mantal. Ägare var då Carl Nilsson och M.N. Martell.
- 9 Lars Hylander muntligen.
- 10 Familjevapen för Tomas Nold och Margrete Giedde. Tavlan uppsattes på nuvarande plats omkring 1835-1850 efter att en längre tid legat som stenläggning på marken framför huset. Se Ljunggren 1852-1863.
- 11 Dateringar gjorde med utgångspunkt från LM, karta 1910.
- 12 Se Gustafsson 1988, s. 36 och KR, fotografi, 1954.
- 13 Se Lange 2008.
- 14 Se Engqvist 1987 och Lange 2008.
- 15 Se Lange 2008, s. 122 ff.
- 16 Jan Skovsende Hansen, muntligen.
- 17 Se Svart Kristiansen 2005, s. 290.
- 18 Se till exempel Engqvist 1987, Dolby 1988, Naud 1999 och Lassen 2007.
- 19 Timret i dessa har större dimensioner än i Danmark och Sverige, och är uppbyggda med centralt placerade köröppningar och kan på så sätt inte riktigt betecknas körlogar. Se t.ex. Cook och Smith 1954, Engqvist 1987, sid 32 och Lassen 2007.
- 20 Ett exempel är Skaføgård på Jylland vars stolpverkskonstruktion är från 1570-talet medan de murade ytterväggarna är från 1700-talet. Se Engqvist 1987, s. 11, och Lange 2008.
- 21 De undersökta logarna i Danmark är Skaføgård, Gammel Ryomgård, Lundegård och Ørbækklunde. Se Engqvist 1987.
- 22 Svenska Akademiens Ordbok: *Stolpverk* = byggnad sammanfattande om mångfald av stolpar mer eller mindre systematiskt anbragta i byggnadsverk eller konstruktion och dylikt; särskilt stomme av stolpar med sammanbindande element. *Stolpe* = jämförelsevis lång och grov, ofta tillhuggen trästock eller stång anbragt i eller avsedd att anbringas i vertikal ställning, i synnerhet såsom bärande eller stödjande del i byggnadskonstruktion.
- 23 Se Godal 2009, s. 33.
- 24 Den norska forskare och hantverkare, Jon Bojer Godal, beskrivit denna problematik och föreslår en annan övergripande term, reisverk. En svensk hantverkare, Johannes Kästel, använder ett annat begrep, ramverk. Se Godal 2009, s. 34 och Järna bjälklag AB.
- 25 Se Vellinga, Olliver och Bridge 2007, s. 30.
- 26 I de flesta fallen har det varit konstruktionens spännvidd som har bestämt byggnadens form och storlek, vilket till exempel resulterat i att de stora katedralerna är konstruerade med ett mittskepp och två sidoskepp för att uppnå ett så stort kyrkorum som möjligt. Samma förhållande finns i de stora treskeppiga logarna i Nordvästeuropa från 1100-1200-talet.
- 27 Se Henriksson 1996, s. 21.
- 28 Skiftesverk har i mellersta Sverige använts till uthus och timrade hus till bostad. Längre norrut har uthus och boningshus varit knuttimrade.
- 29 Se Granström 2009 och Lange 2009.
- 30 Se Henström 1869, Löfvenskjöld 1890 och Gramén 1922.
- 31 Det ofta använda ordet -verk refererar till denna samverkan i konstruktionen (jmf tyska -werk och engelska -work).
- 32 Se Gerner 1998.
- 33 Som i till exempel skiftesverk, stavverk- och sperreverkskonstruktioner.
- 34 En annan term för takkonstruktion är *taklag* (jmf danska tagværk). Se Engqvist 1987 och Madsen 2007.
- 35 Skiftesverk kallas regionalt i Skåne och Blekinge även *laföre*.
- 36 Dymling heter regionalt i Skåne och Blekinge *dubb*.
- 37 Det finns enbart ett liknande exempel från en dansk loge från Jensgaard vid Horsens i Danmark byggt år 1778, som emellertid blev riven efter allvarliga stormskadorna 1981. Se Engqvist 1987 och Niels Skou muntligen.
- 38 Det är stor skillnad i både funktion och tidsåtgång i tillverkningen av skarvarna, och de mer komplicerade och funktionella slitstapparna anses som ursprungliga i denna konstruktion. Dold slitstapp har använts i syllar, eftersom skarven skyddas mot påfrestningar från väder och vind. Se Gerner 1998.
- 39 Samma typ av knutförbindning av fotträ har dokumenterats i Norra Strö, Göinge härad. En snarlik förbindning med genomgående tapp förefaller ha varit vanligare. Se Henriksson 2000, s. 22.
- 40 Där två dymlingar använts har sannolikt en ombyggnad skett eftersom tappar och håll inte passar ihop.
- 41 Dessa lador är: Skaføgård, Gammel Ryomgård, Lundegård och Ørbækklunde. Se Engqvist 1987.
- 42 Bindbjälken är en sammanbindande tvärgående bjälke som håller ihop väggarna och som tillsammans med sparrarna bilda en stor stel triangel.
- 43 Se Engqvist 1987.
- 44 Generellt har dymlingar använts för att hålla samman träförbindningarna i statiskt bestämda konstruktioner, där man önskat stabilitet och styvhet. I statiskt obestämda konstruktioner, där man önskat rörlighet och flexibilitet, har sådana istället ofta undvikits.
- 45 Om dragning av timmer, se Sjömar och Palmqvist 2006.

- 46 I Skåne förefaller det i övrigt ha varit vanligare med dymlingar med fyrkantigt tvärsnitt.
- 47 Se Henriksson 1996 och 2000.
- 48 På skånska även kallat *lönningar*.
- 49 Se Rothstein 1890, sid 413. Några enskilda kvadratiske stolpar finns i logen i Maglö, vilka dock verkar enbart utgöras av återanvänt virke.
- 50 I danska högremslador är stolparnas tvärsnitt i allmänhet rektangulära, medan de inre stolparna i franska och engelska klosterlador ofta har kvadratiske tvärsnitt. Se Engqvist 1987, s. 8 och Lassen 2007, s. 39.
- 51 En bila som kan stämma överens med huggspåren finns avbildad på Christanstads timmermenslags sigill från 1730.
- 52 Användning av långsåg var vanligt i Skåne, åtminstone från 1600-talet, och i Danmark finns belägg från 1300-talet. Se Melin 2009.
- 53 Det var vanligt att återanvända skiften, och det har inte tagits dendrokronologiska borrhov och olika typer av skiften.
- 54 Även kallat kloyxa eller sylyxa. Se Henriksson 1996 och Sjömar och Palmqvist 2006.
- 55 Liknande dymlingshål har påträffats på tornet i Hovdala från början av 1600-talet.
- 56 Sveba är en läkt med rep som används för att resa stolpverk och takstolar. Se Melin 2009.
- 57 Liknande notspår finns även på båda sidor av en återanvänd stolpe i södra kortväggen (jmf de danska logarna i Engqvist 1987).
- 58 Se illustrationer i Cook, Lange och Engqvist 1987.
- 59 Detsamma har noterats på gårdarna Ballingstorp och Sporrakulla, uppförda under andra halvan av 1600-talet respektive tidigt 1800-tal i nordöstra Skåne. Se Melin 2008, 2009a.
- 60 Varken Clemmensen 1927 eller Henriksson 1996 och 2000, som ägnat åtskillig tid åt skiftesverk, nämner något liknande. Beträffande logens särställning i ekonomigården se Lange 2008.
- 61 Efter Ulrik Hjort Lassens erfarenheter från en praktikperiod hos det franska företaget, S.A.A. Desperrois i Pont L'èveque, Normandie. Sep. 2006.
- 62 Se Engqvist 1989 och Madsen 2007.
- 63 Utslagning = Efter konstruktionsritning gjord ritning i naturlig storlek av en konstruktion (ill. svensk ordbok)
- 64 Se Lassen 2007 och 2009.
- 65 Det danska ordet "bindig" har inte någon känt motsvarighet på svenska (jmf danska afbinding).
- 66 Se Engqvist 1989.
- 67 Det danska begreppet "tilridsning" har inte någon känd motsvarighet på svenska.
- 68 Se Lassen 2009.
- 69 Ett referensplan är det plan som avgör var väggen är placerat i förhållande till de andra byggnadselement och det planet från vilket al måttsättning utgår. Se Newman 2005.
- 70 Se Lassen 2009.
- 71 Det finns inte många stickbjälkar kvar i byggnaden. Det är sannolikt att dessa är borttagna för att skapa plats till större maskiner, som har varit fallet på samtliga andra herrgårdslagar i Skåne.
- 72 Se Lassen 2009.
- 73 Det finns två snedhuggna tapphål på undersidan av den översta löshulten i den östra högremsväggen och två motsvarande hål på den västra högremsväggen. För dessa hål saknas dock motsvarande märken eller tapphål i stolparna, vilket hade behövts om en sträva skulle ha funnits.
- 74 Eftersom två tredjedelar av konstruktionen är borta kan man tänka sig att exempelvis mittdelen varit något anorlunda och verkat stabiliserande.
- 75 Se Engqvist 1987.
- 76 Av 36 logar som Buhrmann återger var 22 byggda i stenmaterial (61 procent) och 13 i korsvirke. Några skiftesverksbyggnader märks inte. I Gillbergs beskrivningar av 43 herrgårdar, där materialet kunnat utläsas, anges 26 logar i sten (60 procent), 16 i korsvirke och en i skiftesverk. Sammantaget för Skånes 144 herrgårdar med sammanlagt 434 ekonomibyggnader anger Gillberg byggnadsmaterialet till 31 procent stenhus, 57 procent korsvirkeshus och 12 procent skiftesverkskhus. Se Lange 2008.
- 77 Det inre stolpverket på Norra Sandby är dock rivet och ersatt av sneda stolpar i modern tid medan själva takstolarna ännu finns kvar.
- 78 Se Linderson 2010.
- 79 Denna utslagsritning kan vara utförd med utspända snören, kritlinjer på marken eller på ett verkplan, eller enbart med mått avsatta på läkt. Se Träsamlinger og lette konstruktioner 2005, s. 79 och Lassen 2007, s. 21 ff.
- 80 Ägaren av Lundegaard, Jan Skovsende Hansen har uppgifter om att ett timmermanslag på 1600-talet byggde agerumsladen på Lundegaard på endast två månader. Detta innefattar allt arbete från skogen till dess att hela byggnadens stolpverk var rest. Samma timmermanslag byggde stolpverk på Nyborg Slott och Juelsgaard. Jan Skovsende Hansen muntligen.
- 81 Vid Institutionen för Kulturvård i Mariestad och Hantverkslaboratoriet pågår för närvarande forskning i hur komplexa hantverksmässiga processer kan förmedlas vid hjälp av bildserier och även rörlig bild. För dokumentation och analys av historiska byggprocesser se Lassen 2007, s. II.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

- Lantmäteriet (LM), Gävle
Historiska kartor. Maglö, ägostyckning 1910.
- Regionmuseet (KR), Kristianstad
Harald Olssons skåneinventering 1954.

Muntliga källor

- Hylander, Lars. Maglö. 2010-04-26.
Skou, Niels. Jensgaard, Danmark 2010-09-09.
Hansen, Jan Skovsende. Lundegaard, Danmark. 2010-09-10.

Otryckta källor

- Granström, Jonas, 2009. *Stolpverk i en timringstradition*, Examensarbete vid Institutionen för Kulturvård, Mariestad.
- Lassen, Ulrik Hjort, 2007. *Piquer au plomb – En undersøgelse af en gammel byggeteknik*, Examensarbete vid Institutionen för Kulturvård, 2007:6, Mariestad.
- Linderson, Hans, 2010. *Dendrokronologisk analys av Maglöborgens körlada*. Nationella Laboratoriet för vedanatomi och Dendrokronologi, Rapport 2010:17, Lund.
- Melin, Karl-Magnus, 2008. *Dendrokronologisk datering av Sporrakulla – Östra Göinge kommun*. Knadriks Kulturbbygg rapport 2008:2.
- Melin, Karl-Magnus, 2009. *Hantverkarskunkskap rörande Skånsk träbyggnation på landet*. Knadriks Kulturbbygg rapport 2009:3.
- Melin, Karl-Magnus, 2009a. *Dendrokronologisk datering av Ballingstorp*. Knadriks Kulturbbygg rapport 2009:4.
- Pantzar, Cecilia, 2008. *Maglö – reparation av syll och korsvirke*. Antikvarisk kontroll 2003. Rapport, 2008:47. Regionmuseet Kristianstad.
- Sjömar, Peter, 1999. *Teknikhistoria för byggare – Underlag till seminarium 1999.06.03, Program för forskning och hantverksmässigt utvecklingsarbete*, Dacapo Hantverksskola, Mariestad.

Tryckta källor och litteratur

- Burman, Gerhard von, (Faksimil 1957). *Prospecter af åtskillige mærkværdige Byggnader, Sæterier og Herre-Gårde uti Skåne som i forliden tider hafve till større delen været befæstede med Vallar, Vattugraffer og Vind-Brygger, och blifvit år 1680, afdagne, ritade och Samlade af Ingenieur Captain Burman men till det Allmännas tjenst och med Kong. Maj:ts allerdånigaste privilegio på trycket utgifne år 1765 ABRAHAM FISCHER Adjutant vid Kongl. Fortificationen*.
- Cook, Olive, Smith, Edwin, 1954. *English cottages and farm-houses*, Thames & Hudson, London.
- Dolby, Carl-Magnus (red.), 1988. *Rural constructions in timber*, Lund.
- Engqvist, Hans Henrik, 1987. Jyske og fynske Herregårdslader, *Bygningsarkæologiske Studier* 1987, s. 7–32, København.
- Engqvist, Hans Henrik, 1989. Tømmernumre og andre former for afbindingsmærker anvendt paa bindingsværk og tagværker i verdslige bygninger, *Bygningsarkæologiske Studier* 1989. København.
- Gerner, Manfred, 1998. *Handwerkliche Holzverbindungen der Zimmerer*, Stuttgart.
- Gillberg, Johan Lorentz, 1756. *Historisk, Oeconomisk och Geografisk Beskrivning Öfver Malmö Hus Låhn uti Hertigdömet Skåne*, Lund.

- Gillberg, Johan Lorentz, 1767. *Historisk, Oeconomisk och Geografisk Beskrivning Öfver Christianstads Län uti Hertigdömet Skåne*, Lund.
- Godal, Jon Bojer, 2009. *Beresystem i eldre norske hus*, Trondheim.
- Gustafsson, Margareta, 1988. *Maglö säteri trädgårdsanläggningar – Historik och framtida utveckling*, examensarbete vid SLU, 88:4, Alnarp.
- Henriksson, Gunnar, 1996. *Skiftesverk i Sverige, ett tusenårigt byggnadssätt*, Stockholm.
- Henriksson, Gunnar, 2000. *Bålehus: om skånskt skiftesverk*. Uppsala.
- Lange, Ulrich, 2008. *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar: idéhistoriska speglingar i lantbrukens arkitektur*, Nordiska museet, Stockholm.
- Lange, Ulrich, 2009. *Ladugårdsbygget på Torsö 1914 – om byggnader som som historiska källor, i Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, Stockholm.
- Lassen, Ulrik Hjort, 2009. *Craftsmen's practice of timber framing methods, Proceedings to the international symposium Timber structures from antiquity to the present*, s.101–112, Istanbul.
- Ljunggren, Gustaf, 1852–1863. *Skånska herregårdar. Tecknade af Fr. Richardt; beskrifna af Gustaf Ljunggren*, Lund.
- Madsen, Per Kristian, 2007. *Middelalderlige kirketagværker I Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie – 2003*, Det kongelige nordiske oldskriftselskab, København.
- Naud, Christiane (red.), 1999. *Sainte Vaubourg au Val de la Haye – Mille ans d'histoire*, Veneux-les Sablons.
- Newman, Rubert, 2005. *Oak-framed buildings*, Lewes, U.K.
- Rothstein, E.E. von, (faksimil 2003). *Handledning i almänna byggnadsläran med hufvudsakligt afseende på husbyggnadskonsten*, 1890, Kristianstad.
- Sjömar, Peter, Palmqvist Lena, 2006. *August Holmbergs Byggnadslära*, Nordiska museet, Stockholm.
- Kristiansen, Mette Svart (red.), 2005. *Tårnby, gård og landsby gennem 1000 år*. Jysk arkæologisk center, Højbjerg.
- Træsamlinger og lette konstruktioner, 2005, Erhvervsskolenes forlag, Odense.
- Vellinga, Marcel, Oliver, Paul, Bridge, Alexander, 2007. *Atlas of vernacular architecture of the world*, New York.

Digitala källor

- Svenska Akademiens Ordbok: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
- Järna Bjälklag AB: <http://www.ramverk.com/omRamverk.html>

The timber-framed barn of Maglö

by *Ulrik Hjort Lassen, Karl-Magnus Melin & Ulrich Lange*

Summary

The timber-framed parts of buildings and the technical aspects of how the buildings were constructed are rarely addressed in scientific papers on the history of built environments. In Scandinavia architects, art historians, archaeologists and ethnologists have the preferential right to carry out the documentation procedures concerning historic buildings.

In this study the 250-year-old barn in Maglö has been the subject of a survey on a historical and technical basis. The aim has been to describe timber framing as a traditional Swedish building method, and to put forward the barn as a unique representative of a forgotten historic building tradition in Southern Sweden. During 2009–2010 a documentation of the barn was carried out which involved measuring and analysing the structure, studying the structural details and the still-existing traces and markings from the original building process. The documentation was performed by carpenters experienced in historic building techniques. Therefore the focus has been to understand the workmanship behind the timber-frame structure, thereby creating a dialogue between the modern and the historic carpenter, which is of great value when the aim of the documentation is to reconstruct the original building process or to make deliberate judgements during restoration.

The article firstly gives a review of the history of built environments in Maglö, drawing parallels to Danish barns of the same time, since the inner structure of all similar barns of South-

ern Sweden has been removed because of the modern use of the buildings for industrialised agriculture. This states that the barn of Maglö is rather unique in Sweden, although only one-third of the building has survived.

The second part is a short description of timber framing in a technical and historical context, which states that today there are many regional terms for different timber-framed structures. The Swedish word *stolpverk* has been suggested as the Swedish parallel to timber framing, and general aspects of the building method are described shortly.

The main part of the article is a tour through the timber frames of the barn, describing and analysing structural details that are not obvious to people unfamiliar with the craft and historic working methods. This involves the joinery, the different parts and materials, the traces of the tools, the bracing of the structure and the scribing and marking of the frames. This technical description of the building has shown that a lot of information about how to build timber-framed structures can be obtained from one single building. In order to find out in a broader perspective which methods were used to build timber framing in Sweden, there is a huge amount of practical knowledge hidden in the old buildings. The documentation procedure using exact measurement and a carpenter's eye to find and analyse the interesting parts and details helps to garner this knowledge.

Keywords: Vernacular architecture, Timber framing, Working methods, Wooden joints, Traces

Med bebyggelsehistoria som medel

Om relationer mellan kunskapsbildning och uppvärdering av äldre stadsbebyggelse

av Ingrid Martins Holmberg

Beverandefrågor fick ett starkt uppsving under 1970-talet. När konferensen "Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer" arrangerades vid Umeå universitet 1974, räknade man med ett 40-tal deltagare. Förordet till den efterföljande konferensrapporten vittnar emellertid om väckelsestämning:

Vad man gett sig in på gick nog inte upp förrän den värsta väckelsestämningen lagt sig och de 110 delegaterna [...] började skingras. Ämnets stora vidd, den senaste tidens omvärderingar och alla de pågående och nyligen avslutade statliga utredningarna väckte en berättigad eftertänksamhet. Vilka möjligheter stod till buds [...]?

Detta nyvaknade intresse för byggnadsvårds- och bevarandefrågor omfattade alla slag av byggnader, men särskilt fokus låg på den äldre stadsbebyggelsen. Dessa stadsmiljöer var ofta heterogena och hyste olika byggnadstyper, olika sociala skikt och blandade funktioner och verksamheter, kort sagt: de avvek mycket från modernismens stadsideal och kunde snarast karaktäriseras som "gyttiga". Den äldre stadsbebyggelsen präglades också ofta, men inte alltid, av en långt gången underhållsbrist.

Inom ramen för tidens förhärskande stadsplaneringsideologi och stadspolitik, vilka båda kännetecknades av en långt driven funktionalism och rationalism, betraktades sådana bebyggelseområden ofta som rivningsmogna saneringsobjekt. Vid denna tid var därför den äldre bebyggelsen hotad i många av Sveriges städer, man brukar säga att det var en rivningsvåg som svepte fram i stad efter stad.² Allt fler vände sig mot en sådan förenklad lösning på städernas tillväxtproblem, och under loppet av 1970-talet började

dagspressen ge rum inte bara för presentationer av politiska visioner om moderniserade städer, utan också för en opinion som motsatte sig rivningarna. Opinionsen samlade successivt såväl privatpersoner som företrädare för offentliga organ, och täckte på så vis ett brett spektra av boende, brukare, sammanslutningar samt lokalpolitiker och tjänstemän med avvikande uppfattning, däribland antikvariska intresseorganisationer och myndigheter.³

Även om opinionen mot rivningar skilde sig åt mellan olika platser, var ett gemensamt drag att opinionen omdefinierade den hotade bebyggelsen från 'gammal-och-ful' till 'gammal-och-fin', och att detta skedde genom en kraftfull artikulering av stadsbebyggelsens *historiska dimension*. Detta var nytt. Tidigare hade den äldre stadsbebyggelsen varit obemärkt och anonym.

I denna artikel kommer skiftet i synen på den äldre stadsbebyggelsen sättas i relation till framväxten av det *kunskapsunderlag*, i vilket 1970-talets bevarandebeslut kunde hämta stöd. Inom en rad universitets- och högskoleinstitutioner hade industrialismens folkliga stadsbebyggelse sedan ett par decennier varit föremål för forskning, kurser och studentprojekt. Denna kunskap kunde sedan på olika sätt aktualiseras i försöken att få den äldre stadsbebyggelsen uppvärderad och bevarad. Genom att bebyggelsen undersöktes ur ett historiskt perspektiv, kunde den förklaras och förstås, vilket i sin tur förde med sig att dess betydelse ökade. Den bebyggelsehistoriska kunskapen kom till konkret användning.

I det följande presenteras sådan bebyggelsehistorisk forskning som direkt eller indirekt

FIGUR 1. Kunskapsbildning inom universitets- och högskoleinstitutioner om äldre stadsbebyggelsen kom till användning i opinionen mot pågående rivningar under 1970-talet. På bilden arkitekt Einar Hansson, doktorand på Chalmers tekniska högskola, hagabo och tillika aktiv i Hagagruppen som under tiotalet år verkade mot stadens planer på att totalsanera stadsdelen Haga med anor från 1600-talet och bebyggelse framförallt från 1800-talet. Foto Lars Mongs.

aktualiserades i 1970-talets omsvängning från sanering till bevarande. Utgångspunkten är mitt avhandlingsprojekt *På stadens yta. Om historiseringen av Haga* (2006), som behandlade omvärderingen av stadsdelen Haga i Göteborg. Framställningen prioriterar därmed de kunskapsmiljöer och den forskning som aktualiserades i den lokala kontexten, men behandlar också den nationella arenan.

Den akademiska kunskapsbildningens potential att få genomslag bygger bland annat på de olika lärosätenas kontaktnät, genom vilka konferensföredrag och publicerade texter kan få ett inflytande som överskrider sitt lokala och tidsmässiga sammanhang. Genom dessa kontaktnät kunde en bred saneringskritisk hållning upprättas relativt snabbt. En viktig faktor under 1970-talet är en kraftigt växande och bredare rekryterad akademikerkår. På studieorterna kom det stora antalet nya studenter, lärare och forskare att leda till att akademiker i högre utsträckning flyttade in i de billiga lägenheterna i den äldre stadsbebyggelsen.⁴

Artikelns perspektiv är inspirerat av Foucault vilket innebär att kunskapsbildning förstås som en process som formar ett objekt, och som samtidigt innebär en *möjlighet* och en *begränsning* för förståelse, definiering, tolkning, värdering och handling. Den bebyggelsehistoriska kunskapsbildningen kan därmed ses som något som å ena sidan öppnar för nya perspektiv, värderingar och handlingar, men som å andra sidan bidrar till att sätta ramar för och fixera kunskapsobjektet.⁵

I denna artikel visas hur det nya kunskaps-

objektet 'arbetarbostad i trähus' formerades ur kunskapsbildningen kring 'industrialismens folkliga stadsbebyggelse'. Framställningen utgår från de övergripande frågorna: Mot vilket slag av bebyggelse riktades intresset, på vilka grunder, med vilka metoder, av vem och inom vilka sammanhang? Vilka geografiskt och tidsmässigt avgränsade områden kom att belysas? Vilka var ämnestraktionerna, och vilka var förskjutningarna? I den första delen av artikeln visas hur kunskapsbildningen kring 'industrialismens folkliga stadsbebyggelse' framträder inom internationell urbanteori, men också hur den framträder i Sverige inom disciplinerna konsthistoria, etnologi och arkitektur. I den senare delen visas hur 'arbetarbostad i trähus' blir ett nytt centralt kunskapsobjekt. Dessutom diskuteras vilka conse-

kvenser detta får för bevarandet av bebyggelsen i stadsdelen Haga i Göteborg.

Urbanteoretiska "klassiker" om den befintliga stadsbebyggelsens kvaliteter

Sjuttioalets bevarandeintresse kan sättas i relation till 1900-talets mer eller mindre kontinuerliga internationella s.k. urbanistiska stadsplaneringstradition. Inom denna betraktas bebyggelsens heterogenitet, komplexitet och formvariation som en grundläggande positiv egenskap som främjar bland annat igenkännande och trygghet. Den svenska kritiken mot den rådande rationalistiska stadsplaneringen som gav genomplanerade, enhetliga och funktionsseparerade miljöer, stödde sig således mot en etablerad internationell tradition.

Tre ofta nämnda klassiker är Lewis Mumfords *The Culture of Cities* (1938), Kevin Lynchs *The Image of the City* (1960) och Gordon Cullens

Townscape (1961). Särskilt genomslag i Sverige fick Christopher Alexander och Jane Jacobs, vars ståndpunkter på olika sätt radikaliserade perspektivet. Jacobs kom med *The Death and Life of Great American Cities* (1961) att utöva stort inflytande över stadsplaneringsdiskursen, eftersom hon visade hur ett rikt urbant vardagsliv var beroende av dels kvartersstaden och gatan som rumslig form, dels förekomsten av bebyggelse av olika ålder och typ.⁶ Med dessa utgångspunkter kunde den urbana funktionsblandningen utnämnas till stadens främsta kvalitet och möjlighet – en egenskap som den modernistiska stadsförnyelsen under decennier hade haft som måltavla och främsta grund för sanering. Christopher Alexander betonade istället staden som organism. Hans artikel "A city is not a tree" publicerades 1967 i *Arkitekttidningen*, och här understryks oförenligheten mellan den levande organiska staden med sina komplexa, överlappande strukturer, och ett stadsplaneringssystem som var organiserat i hierarkier av rationalistiskt

snitt. I sin förlängning var Alexanders ståndpunkt ett slags anti-planeringshållning som utgjorde kraftig kritik mot den förhärskande modernistiska övertron på styrning och planering.

De här nämnda exemplen utgör alla resursperspektiv på den befintliga staden med sin blandning av gammalt och nytt. Detta öppnade för en kvalitetsdiskussion under senare delen av 1960-talet med avseende på de svenska "saneringsmogna" bebyggelsestrukturer, vilka kunde framstå som kvalitativt överlägsna moderna stadsmiljöer, utan gestaltningsmässiga förutsättningen för social täthet.

Under tidigt 1970-tal kom dessa ståndpunkter till uttryck genom mer offentliga manifestationer, såsom utställningen och boken *Staden i retur* (1970) där Bengt O.H. Johansson, Fredrik von Platen och Sören Thurell ville upprätta ett slags ny stadsbyggnadsnorm som skulle avse "beboelighet av den befintliga bebyggelsemassan". Härmed ifrågasattes uppdelningen av bebyggelsemassan mellan å ena sidan "bebyggelse med

kulturhistoriska värden", de s.k. pärlorna, och å andra sidan "bebyggelse med andra värden", dvs. det som kunde inringas av bostadsnormer såsom "Lägsta godtagbara standard". Man påtalade också att saneringsplaneringen triggade sorteringsmekanismer med konsekvenser för både bebyggelsemassan och befolkningen.

Det fanns också mer radikala anti-kapitalistiska perspektiv. Den franske filosofen och sociologen Henri Lefebvre presenterades i en svensk kontext genom *Ord & Bilds* temanummer "Staden" 1974. Huvudredaktör var Bo Bergman vid Institutionen för arkitekturens teori och historia vid Chalmers tekniska högskola, och flera artiklar hämtade exempel från Göteborg. Lefebvres analys av ojämlika former för stadsrummets produktion och reproduktion inspirerade till artikelbidrag som kritiserade nybyggda funktionsseparerade förorter, exempelvis Rosengård i Malmö, och ställde dem i kontrast till den äldre stadens rumsliga komplexitet, exempelvis Lunds stadskärna: "De långsamt framvuxna stadskärnorna

FIGUR 2-3. En källa för den växande saneringskritiken var 1960-talets urbanteori som kontrasterade nybyggda funktionsseparerade förorter med den äldre stadens rumsliga komplexitet. Flygbilden till vänster visar miljöprogramområdet Rosengård i Malmö. Nedan Lunds medeltida stadskärna med bebyggelse från olika epoker och orege bunden medeltida stadsplan. Foton Lars Mongs.

[som] visar en gyttrig och till synes slumpartad planbild [...] ger för människan som rör sig till fots eller till cykel en ständigt varierad och innehållsrik stadsmiljö”.⁷ Stadens ålder blir här inte ett problem utan en realitet – och ett motideal.

Om den urbanistiska stadsplaneringstraditionen var särskilt framträdande inom arkitekturhögskolorna, fanns det även inom flera enskilda humanistiska discipliner en rad incitament för att industrialismens folkliga stadsbebyggelse skulle få aktualitet som forskningsområde.

Från konsthistoria och arkitektur, till konstvetenskap och bebyggelse

Fram till det sena 1960-talet hade de konsthistoriska institutionerna stått för den huvudsakliga kunskapsförsörjningen inom antikvariskt inriktad byggnadsverksamhet. Med avseende på det arkitekturhistoriska området, var konsthistoriker under det tidiga 1900-talet framförallt involverade i Nordiska Museets inventeringar av högre ståndskultur som herrgårdar och prästgårdar, men i detta skede fanns inom disciplinen också ett intresse för folklig landsbygdsbebyggelse, även om det var folklivsforskningen som dominerade detta fält.⁸

I slutet av 1960-talet vidgades det disciplinära intressefältet, antalet studenter fyrdubblades, och ämnet bytte namn från ”Konsthistoria med konstteori” till ”Konstvetenskap”. Namnbytet hade sin bakgrund i 1950- och 60-talets allt större intresse för social och visuell kommunikation: med utgångspunkt i Rudolf Arnheims och Roland Barthes konstteorier kunde vilket objekt som helst analyseras, oavsett dess historiska vikt. Inom forskningen etablerades nu *bebyggelse* som ett nytt forskningsfält. Till skillnad från *arkitektur* i den klassiska bemärkelsen, studerades bebyggelsen som totalitet utifrån olika komplementära perspektiv.⁹ Studiet av högre ståndskultur och byggnaders arkitektur minskade till förmån för studier av boende och exempelvis hyreshus, arbetarbostäder, industrier.¹⁰ I samband med namnbytet inrättades i Stockholm, Göteborg, Uppsala, Lund och Umeå den nya baskursen AB2 med en alternativ kursplan som

tog utgångspunkt i de nya perspektiven på bebyggelse.

Detta betraktelsesätt – att se bebyggelsen som en helhet som kan studeras från olika komplementära disciplinära perspektiv – hade en del av sina viktigaste rötter i det tvärvetenskapliga humanistiska pionjärprojektet *Svensk stad* (1950–1953). Arbetet leddes av professor Gregor Paulsson på Institutionen för konsthistoria i Uppsala, men inbegrep en större krets av forskare, bland andra etnologen och sociologen Börje Hanssen som starkt kom att påverka arbetet. Detta var första gången som sökarljuset riktades mot 1800-talets bebyggelsemiljöer, vilket markerades av bokens undertitel *Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*. Ursprungligen var boken planerad som jubileumsskrift för Svenska slöjdföreningens 100-årsjubileum 1945. Men arbetet fördröjdes och boken rönt inte särskilt mycket uppmärksamhet då den kom ut. Först i efterhand kom den att betraktas som en av de mest inflytelserika insatserna inom 1950-talets konsthistoriska och bebyggelsehistoriska forskning. Under det sena 1960-talet ökade efterfrågan och 1972 utgavs boken i nytryck.¹¹ Det som framförallt senare gav projektet en särställning är dess integrerande grepp. Det är därför intressant att något fördjupa presentationen av projektet.

I undersökningarna kombinerades ekonomiska, sociala, estetiska, rumsliga och funktionella analyser, vilka sedan sammansmältes till en idealtypisk presentation av svensk stadsutveckling.¹² Metodiken i Paulssons stadsstudier påverkade flera arkitekturhistoriska forskningsarbeten, till exempel studier av stadsbildens förändringar och 1800- och 1900-talets institutionsbyggnader.¹³ Ett tidigt och viktigt exempel är Birgit Gejvall-Segers avhandling 1954 i konsthistoria *1800-talets Stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*. Ett senare arbete i samma tradition är Rut Liedgrens publikation för Nordiska museet och Svenska riksborgen *Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse* som 1961 för första gången gav arbetarnas bostäder en utförlig behandling. *Svensk Stad* användes också som kurslitteratur på den ovan nämnda grundkursen i konstvetenskap AB2, där den passade väl in i intresseför-

skjutningen mot "bebyggelsen snarare än arkitekturen".¹⁴

Projektet Svensk Stad har betraktats som ett första genombrott för ett integrerat angreppssätt på staden som fenomen.¹⁵ Den har också tillskrivits ett stort inflytande över saneringskritiken och uppvärderingen av industrialismens folkliga stadsbebyggelse. Vad gäller kunskapsbildningen kring denna bidrog man framförallt till att 1800-talets stadsmiljö blev systematiskt utforskad och teoretiserad, men projektet inspirerade också till ett flertal andra forskningsprojekt och olika opinionsyttringar. Som exempel kan nämnas att Paulssons adept Anders Åman skrev den sannolikt första publicerade kritiken mot Göteborgs omfattande och drastiska saneringsprogram. Det skedde i en "understreckare" i *Svenska Dagbladet* år 1963 som kritiserade totalsaneringen av stadsdelen Stigberget.¹⁶

Under ett par år i slutet av 1960-talet gav Konstvetenskapliga institutionen i Göteborg kursen "Ombyggnad och restaurering" i samverkan med arkitektursektionen på Chalmers tekniska högskola. Kursen hade en direkt tillämpande inriktning på bevarandefrågan, och lockade många engagerade studenter från olika ämnen. Kursen blev en plattform för relationer mellan tidigare avskilda akademiska sammanhang, utifrån vilka kunskapsmiljöer för bebyggelsehistoria i Göteborg kunde utvecklas. En av kursledarna, konstvetaren Jan Rosvall, drev etableringen av den professionsinriktade bebyggelseantikvariska utbildningen under egen institution vid Göteborgs universitet, medan den andre kursledaren, arkitekten Boris Schönbeck, verkade för utveckling och integrering av bevarandefrågan som en central del inom arkitektutbildningen och forskningen vid Chalmers arkitektursektion.

Från folklivsforskning och för-industriella kulturvariationer till etnologi och socialt skiktade industrisamhällen

Ämnesfokus inom folklivsforskningen rörde sig under 1960- och 1970-talen från det förindustriella samhället och regionalt baserade kulturvariatio-

ner (såsom Sigurd Erikssons arbeten), i riktning mot antropologiska studier av industrisamhällets socialt skiktade urbana landskap. Ibland anges Gösta Arvastsons avhandling 1977 *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680–1824* som en av de sista etnologiska studierna av det äldre slaget. Etnologisk bebyggelseforskning tog därefter en mer "rumslig" riktning. Belysande är Arvastsons resonemang några år senare i *Kulturell kommunikation* 1979 där han utifrån Anne-Louise Gjesdal-Christensens artikel "Bostad och kommunikation" efterfrågar en rumslig etnologi, vilket syftade på frågan om bebyggelsens kulturella ställning som produkt av eller inom en kultur.¹⁷

Vid Göteborgs universitet hade etnologin redan från ämnets etablering 1969, genom forskningsinriktningen mot arbetarkultur och samtida urbana samhällen, en tydlig orientering mot industrisamhället.¹⁸ Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet blev därmed mer än andra etnologiska institutioner i landet inriktad mot klassanalys och blev också mer empiriskt orienterad.¹⁹ Professor Sven B. Ek, innehavare av den första professuren 1980–1996, hade den svenska arbetarkulturen som sin huvudsakliga forskningsinriktning. Genom göteborgsetnologin tillkom därmed ett nytt akademiskt sammanhang inom vilket industrialismens folkliga stadsbebyggelse hade potentialen att utgöra ett centralt forskningstema, och ges en klassbaserad förståelse. Klassanalysen kombinerades ofta med livsformsbegreppet. Detta hade fått en framträdande roll inom antropologin och sociologin, de två discipliner som starkast influerade etnologin.²⁰

Inom göteborgsetnologin initierades ett flertal undersökningar av äldre stadsdelar i samband med att dessa hotades av den pågående stadssaneringen. Här är det särskilt intressant att nämna Gudrun Lönnroths uppsats "Bebyggelse, invånare och liv i Haga år 1875. Ett försök till rekonstruktion" (1970). Vid tiden för uppsatsskrivandet arbetade Lönnroth redan med frågan om det saneringsdömda Hagas framtid genom sin tjänst vid Göteborgs historiska museum, insatser som fick en avgörande betydelse. Det är intressant att dröja något vid Lönnroths uppsats om Haga för att visa hur etnologiinstitutionens

FIGUR 4. I *Ord & Bild* 1974:331 skriver Bo Bergman och Otto Mannheimer: "De långsamt framvuxna stads-kärnorna visar en gyttrig och till synes slumpartad planbild [och] ger för människan som rör sig till fots eller till cykel en ständigt varierad och innehållsrik stadsmiljö". Saneringshotade stadsområden kunde ur detta perspektiv framstå som kvalitativt överlägsna moderna bostadsområden. Fotot visar Haga Nygata. Foto Lars Mongs.

forskningsinriktning mot arbetarforskning fick genomslag i tolkningen av äldre stadsdelar och deras förflutna.

I uppsatsen lades grunden för den senare dominerande tolkningen av Haga som en arbetarstadsdel. Lönnroth skriver:

"Orsaken till att just Haga undersöks är att *det är Göteborgs äldsta bevarade arbetarstadsdel* [...]. Året 1875 har valts för ett fördjupat studium därför att Haga till dess var *stadens främsta inflyttningsområde för arbetare*, för att de traditionella tvåvåningshusen av trä fr.o.m. 1875 började ersättas av s.k. landshövdingehus [...]."²¹

Själva uppsatsens resultat belägger istället att Haga historiskt haft en stark sociogeografisk skiktning och blandning. Beträffande år 1875 beskriver uppsatsen Hagas sociala och bebyggelsemässiga karaktär som "rikt differentierad beträffande bebyggelse, befolkning och funktioner".²² Trots detta resultat ändras inte Lönn-

roths etikettering och definiering av Haga som "arbetarstadsdel".

Ett annat arbete som fick stort inflytande är Nanne Engelbrektssons skrift *Landala* (1982), baserad på en uppsats i etnologi vid Göteborgs universitet. Studien, som utgår från livsformsbegreppet och beskriver historiska och samtida livsmönster i stadsdelens landshövdingehus, argumenterar för hur viktigt det är att tillvarata den befintliga bebyggelsens kvaliteter istället för att utplåna dem genom sanering.²³ I båda dessa arbeten blir stadsdelarnas historiska dimension ett argument för dess samtida värde.

Som ovan har nämnts, etablerades en Bebyggelseantikvarisk avdelning vid Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet 1979. Dit rekryterades ett kollegium av etnologer med bebyggelseinriktning, bland andra Nanne Engelbrektsson, men också konstvetare med intresse

för arkitekturhistoria och byggnadsvård, såsom Jan Rosvall. Med denna bebyggelseantikvariska avdelning förstärktes till att börja med de etnologiskt inriktade bebyggelsestudierna. Den bebyggelseantikvariska avdelningen blev emellertid redan ett par år senare en egen och ny institution, Institutionen för kulturvård med nationellt utbildningsansvar för bebyggelseantikvarier, och därigenom minskade i praktiken bebyggelsestudierna inom göteborgsetnologin.

Konsthögskolans arkitekturskola och ”förändringsprocesserna som helhet”

Den mångåriga verksamheten vid Konsthögskolans arkitekturskola i Stockholm hade en dominerande ställning inom svensk restaureringsutbildning. Namnkunniga professorer var Sigurd Curman (i tjänst ca 1905–19), Martin Olsson (i tjänst 1919–46), Erik Lundberg (i tjänst 1946–61) och Göran Lindahl (i tjänst 1961–91). På konsthögskolan förblev arkitekturhistoria ett centralt undervisningsämne även under de decennier som dominerades av ett dogmatiskt funktionalistiskt massbyggande. Arkitekturens historia sågs som en möjlighet till inblick i olika tiders arkitektoniska lösningar på gestaltningssuppgifterna.²⁴ Under Göran Lindahl vidgades fältet mot hela miljöer: ”Forskning och undervisning kan inte längre nöja sig med att välja ut ett antal intressanta objekt. Frågan gäller över huvud inte några bestämda byggnader eller någon viss typ av miljö; den gäller förändringsprocessen som helhet.”²⁵

Av särskilt intresse är hur Göran Lindahl tidigt och ihärdigt framförde en mycket explicit kritik av saneringstänkandet inom stadsförnyelseplaneringen. Redan i *Liberal Debatt* 1953 diskuterade han Stockholms cityplaner; i samma tidskrift tog han 1957 upp frågan om värdet av att bevara Karlstads väl bibehållna stadskärna med 1800-talsbebyggelse.²⁶

Mot slutet av 1960-talet utvecklade Göran Lindahl tillsammans med John Sjöström ett kritiskt perspektiv på stadsplanering som tillämpades inom olika temastudier. Fokus var de problem som uppkommit genom stadstillväxt, stadsförnyelseplanering och stadssanering under

1950-, 60- och 70-talen.²⁷ Här togs behandlingen av befintliga miljöer i översiktliga fysiska planer mellan 1947 och 1970 upp till granskning, men det utvecklades också alternativa s.k. *användningsplaner*. I användningsplanerna utgick lösningarna alltid från befintliga fysiska strukturer och förhållanden.²⁸

Andra studier riktades mot de faktorer som hade influerat, styrt eller påverkat etableringen av en planeringsideologi baserad på sanering. En central måltavla för kritiken blev *Bostadsociala utredningen*, särskilt dess slutbetänkande från 1947. Utredningen hade inte lett till några konkreta beslut, men utgjorde en grund för saneringstänkandet så som det senare realiserades genom urskillningslös rivning och modernisering. Kritiken framfördes av Lindahl i hans översikt över saneringsfrågan 1968,²⁹ och följdes sedan upp av Gärd Folkesdotter i *Stadskärnans behandling under 20 år* (1974).

Ett led i Konsthögskolans studier av äldre stadskärnor och nutida planeringsprocesser var det samnordiska forskningsprojektet *Den nordiska trästaden*, formellt initierat av International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) och Nordens riksantikvarier 1971, men i praktiken lett av Göran Lindahl vid Konsthögskolan. Projektet hade som syfte att främja en uppvärdering av den äldre träbebyggelsen. Dess resultat publicerades rapportserie om 24 delar, i vilken ingick *Landshövdingehus och trähus i Göteborg* av Gudrun Lönnroth och Ursula Larsson, arkitekt och doktorand vid Chalmers arkitekturektion. Denna rapportdel fick avgörande betydelse för göteborgsdebatten om de s.k. landshövdingehusens bevarande. Projektet Den nordiska trästaden fick stort nationellt genomslag, exempelvis ägnade facktidsskriften *Arkitektur* 1973 ett helt nummer åt att låta arkitekter och forskare vid Chalmers granska olika delar av projektet.³⁰

För Göran Lindahl var den bebyggelsehistoriska kunskapen inte en sidoordnad fråga, utan snarast den grund som bevarandeinsatser behövde förhålla sig till. Därför blev han en av de mest drivande i frågan om ett samlande akademiskt bebyggelsehistoriskt forum i form av en ny vetenskaplig tidskrift. Detta ledde 1981 till att det första numret av *Bebyggelsehistorisk Tidskrift*

publicerades.

Inom Konsthögskolans perspektiv och under Lindahls ledning, sammanfördes således en rad centrala frågor: kännedomen om den äldre bebyggelsens kvaliteter, den kritiska analysen av samhälleliga planeringsstrukturer och politik, engagemanget för den äldre stadsbebyggelsens fortbestånd, samt den bebyggelsehistoriska kunskapen.

Chalmers arkitektursektion och Göteborgs stads sanerings- program

I bidraget "Utan historia är vi ingenting" (1982) i festskriften till Elias Cornell, professor i arkitekturhistoria vid Chalmers tekniska högskola,

formulerar arkitekten och forskaren Birgitta Andersson (senare Holmdahl) hur engagemanget mot stadssaneringen och rivningarna hade hämtat sin näring ur ny arkitekturhistorisk kunskap:

Ända sedan 1968 har [...] Avdelningen för arkitekturhistoria arbetat med att protestera mot rivningarna och visa förslag till en alternativ förnyelse, som utgår från den bebyggelse och det liv som finns. [...] Det är som om kriget gått fram över vår stad. Marknadskrafterna och planerarna, som fostrats i funktionalismens ideologi, har samverkat. Om man inte kan se och förstå hur utvecklingen lett till det samhälle vi har nu – hur kommer vi då vidare? Därför är analyser och översikter helt nödvändiga. [...] Hos varje företeelse måste vi spåra de historiska rötterna. Varje företeelse måste vi se ur ett utvecklingsperspektiv och ett klassperspektiv. Då kan vi ta tillvara det som är bra och förkasta det som är dåligt – eller kritiskt omforma och utveckla det efter nya förutsättningar.³¹

Programmet hade stora likheter med bland an-

FIGUR 5. Kunskapsbildningen medförde en omdefiniering av den hotade stadsbebyggelsen från 'gammal-och-ful' till 'gammal-och-fin'. Genom anläggandet av ett historiskt perspektiv på denna tidigare obemärkta bebyggelse, kunde dess samtida betydelse öka. Fotot visar slitna s.k. landshövdingehus och tvåvånings bostadshus i trä på Landsväggsgatan i Haga. Kring just dessa byggnadstyper och denna stadsdel publicerades en lång rad forskningsrapporter, böcker, debattinlägg och reportage. Foto Lars Mongs.

nat det som konsthögskolan hade arbetat med under Göran Lindahl, och festskriftstexten summerade därmed en ståndpunkt med bred förankring i vissa akademiska sammanhang. Verksamheten vid arkitektursektionen vid Chalmers tekniska högskola riktade emellertid sitt intresse framförallt mot västsvenska förhållanden, i synnerhet Göteborg, och kom där att få stor inverkan på stadsplaneringsdiskussionen.

Många konferenser kring stadsomvandlingens konsekvenser anordnades, vilka senare har tillmätts stor betydelse för mobiliseringen av opinionen mot kommunens saneringsprogram. Ofta nämns konferensen "Bevarande – sanering" (1968).³² Om denna skriver Boris Schönbeck följande:

År 1968 [...] arrangerade några unga entusiastiska arkitekter och forskaraspiranter [...] den konferens om stadsförnyelse och restaurering, som blev startskottet till debatten om saneringen på 1960-, 1970- och 1980-talen i Göteborg. Anledningen var det aviserade beslutet att riva Landala.³³

En annan konferens på Chalmers var "Stadsomvandling och kulturutveckling" (1973), där "många talare från departement och nämnder i Stockholm och Göteborg" deltog, och särskilt frågan om stadsdelen Hagas bevarande gick "som en röd tråd" genom hela konferensprogrammet.³⁴ Konferensen leddes av Lars Ågren, professor i arkitektur från 1971, tidigare chefsarkitekt på GAKO och en av de tongivande arkitekterna i allmännyttans bostadsbyggande i Göteborg, däribland några av de byggnader som uppfördes i Landala efter den mycket kritiserade rivningen av stadsdelens landshövdingehus.

Ågrens radikala omsvängning i saneringsfrågan kom sig av framförallt två saker. Dels hans möte med Chalmersarkitekterna och deras stora engagemang för den befintliga bebyggelsen. Dels hans uppdrag för (s) i Museinämnden (1968–1989), vilket gjorde honom alltmer kritisk mot saneringsprogrammet och det egna partiets syn på den äldre bebyggelsen och stadsdelarna. Ågren var både stridbar och initiativrik. Han kom att initiera och leda Svenska föreningen för byggnadsvård, han satt i Riksantikvarieämbetets styrelse åren 1975–1985. Under åren 1965–1975 skrev han cirka 200 artiklar om stadsbyggnadsfrågor i

bl.a. *Göteborgs-Posten*.³⁵ Hans ståndpunkt var att "kulturhistorien på stadsbyggnadsområdet gäller allt vårt byggande, även vardagskulturen. Det är de hela miljöerna och inte de enskilda objekten som är värdefulla".³⁶

Ofta nämns Elias Cornell, professor i arkitekturhistoria åren 1965–1982, som en av de viktigaste personerna på Chalmers arkitektursektion.³⁷ Cornell hade varit elev till Gregor Paulsson, och utvecklade på Chalmers de arkitekturhistoriska studierna "från stilhistorisk bildning till ett verkamt instrument för förståelse av nutidsproblemen".³⁸ Han var öppet kritisk mot de hänsynslösa rivningarna i Sveriges städer och hur de ledde till folkomflyttningar, men han kritiserade också den funktionsuppdelningsidé som genomsyrade den samtida stadsplaneringen då den resulterade i utarmning och splittring av befintliga miljöer. Utifrån dessa ståndpunkter och med en betoning på arkitektens ansvar, skapade Cornell en livskraftig humanistisk arkitekturforskning, där åtskillnaden mellan det förflutna och samtiden var nedtonad.³⁹

Successivt kom stadsdelen Haga att få en särskild ställning inom den verksamhet som bedrevs på Chalmers arkitektursektion. Ett tidigt exempel är Britt Garpenfeldt och Helena Jacobssons examensarbete "Upprustning av Haga. Ett saneringsalternativ" (1971) som är det första större arbete där Hagas sanering ifrågasätts och alternativa planförslag presenteras. Också Cornell hade tidigt ägnat uppmärksamhet åt Haga. Redan ett par år innan han tillträdde sin tjänst på Chalmers beskrev han Haga som en "tyvärr förslummad [...] stadsdel, illa behandlad med byggnadsförbudens smyggift".⁴⁰ Han vände sig också mot det generalistiska sätt på vilket landshövdingehusen avfärdades som saneringsmogna. I artikeln framskymtar en uppskattning av åtminstone vissa av landshövdingehusen: Cornell menar att de äldre landshövdingehusen "dug[a] mycket väl att bygga om till fullgoda moderna bostäder".⁴¹ Ett annat exempel på Hagaintresset är projektet *Tre kvarter i Haga* (1975) som presenterade ett alternativförslag till kommunens Hagaprogram från 1974 utifrån tekniska, sociala, kulturhistoriska och arkitektoniska studier. Vidare utredde Lennart Assmundsons examensar-

bete *Haga som helhet, planering för en bevarad stadsdel* (1977) alternativa planeringslösningar för Haga med befintliga fysiska och sociala strukturer som utgångspunkt för Hagas utveckling. Också Lars Ågren arbetade med ett projekt i Haga (1979), nämligen kvarteret Furiren.

Inom flera av arkitektursektionens projekt låg frågeställningarnas tyngdpunkt i en social dimension av byggnadsvården. Till denna kategori hör Eva Hurtigs *En vill bo där en é känd. Varsam ombyggnad efter gamla människors* (1981), Birgitta Holmdahls (tidigare Andersson) *Att förnya på Lindholmens villkor. Ett experiment med självbyggeri vid ombyggnad* (1988) samt Solveig Schulz *Med hänsyn till bostädernas värden. Ett arkitekturideal utvecklas och prövas vid ombyggnad – Göteborg 1968–1984* (1989).

En viktig händelse vid Chalmers arkitektursektion var att Lars Ågrens engagemang för bevarande av den äldre stadsbebyggelsen ledde till etableringen av Centrum för byggnadskultur 1975, samma år som det nationella byggnadsvårdsåret. En av de allra första sammankomsterna hade Haga som särskilt tema. På detta möte behandlades samtidigt frågan om hur man skulle kunna få genomslag i media, vilket antyder den aktivistiska profil som verksamheten antog. Att Centrum för byggnadskultur i samtiden ansågs som en stark maktfaktor belyses av att centrumbildningen vid en stadspolitisk debatt blev JO-anmälad för "partisk behandling av en stadspolitisk fråga" med hjälp av statliga medel. Man hade nämligen i en kallelse bilagt Lennart Assmundsons examensarbete om Haga. JO-anmälan avslogs med motiveringen att en sammanslutning av detta slag (med begränsade medel) inte kan åläggas annat än att spegla en aspekt åt gången.⁴²

Kunskapsbildningens karaktär och betydelse

Bebyggelsehistorisk kunskapsbildning kring 'industrialismens folkliga stadsbebyggelse' kunde genom sin akademiska hemvist kunde få ett stort genomslag. Universiteten stod för kontinuitet, och var samtidigt i detta skede en expanderande miljö med en kraftigt växande student- och akademikerkår. Genomgången av aktiviteter, såsom

forskning, studier, utbildning, visar att det fanns uppenbara likheter mellan de olika disciplinernas och lärosätenas perspektiv, men framförallt också hur dessa aktiviteter, trots att de inte var samordnade, sammantaget hade potential att stärka uppvärderingen av den äldre stadsbebyggelsen.

Analysen av kunskapsbildningen ger vid handen att det fanns flera olika och delvis disparata incitament för uppvärdering av 'industrialismens folkliga stadsbebyggelse'. För det första visas hur en s.k. urbanistisk traditionen inom internationell stadsplaneringsteori hyste stadsideal som omfattade den heterogena befintliga staden. För det andra visas att förskjutningen från ett arkitektur- till ett bebyggelsebegrepp kunde medföra att problemställningarna formades på en större geografisk skala samt hur detta ledde till forskning om stadsmiljöer som helheter.⁴³ För det tredje visas att livsformsbegreppet medgav en ökad uppmärksamhet på relationen mellan materiella och sociala dimensioner. För det fjärde visas att den akademiska kunskapsbildningen i allt högre utsträckning kom att riktas mot dagsaktuella frågor, och att många akademiker gav sig in i den stadspolitiska debatten. Detta gav den bebyggelsehistoriska kunskapsbildningen en nyckelroll i om- och uppvärdering av 'industrialismens folkliga stadsbebyggelse'. Den utgjorde ett slags resursbank av perspektiv, metoder, fakta och föreställningar, som i olika lokala sammanhang kunde främja synliggöranden av ditintills ignorerad och föraktad bebyggelse. Den bebyggelsehistoriska kunskapen gav nya argument och kunde underminera den saneringsinriktade stadspolitiken på dess egen spelplan.

'Industrialismens folkliga stadsbebyggelse' blir 'arbetarbostad i trähus'

Avslutningsvis ska jag diskutera hur den bebyggelsehistoriska kunskapsbildningen snävades in mot en mer begränsad förståelse när den spelades ut i lokala sammanhang. Diskussionen bygger på iakttagelser kring den segdragna bevaradekampen kring stadsdelen Haga i Göteborg, Sveriges genom tiderna mest omdebatterade och omfat-

tande bevarandeprojekt.⁴⁴ Vi har redan sett att stadsdelen Haga var föremål för en rad studier, och att stadsdelen i ett av de refererade arbetena inmutades som "arbetarstadsdel", dvs. som mer eller mindre socialt och fysiskt homogen, trots att källmaterialet visade på en socialt och fysiskt heterogen karaktär. Denna inmutning och begränsning av förståelsen blev både accepterad och framgångsrik inom bevarandearbetet. Det är därför angeläget att fördjupa förståelsen kring vad för slags kunskapsincitament som begränsade 'industrialismens folkliga stadsbebyggelse' till 'arbetarbostad i trähus'. Det handlar om tre bebyggelseaspekter som över disciplingränserna tillmättes särskild betydelse: bebyggelsens *bostadsfunktion*, bebyggelse *ägnad åt arbetarklassen*, samt bebyggelse i konstruktionsmaterialet *trä*.

Första gången som intresset för bostadsfunktion och arbetarklass förenas i akademiska arbeten, är i Rut Liedgrens avhandling om arbetarbostaden 1961. Avhandlingens källmaterial valdes med Stockholm och Göteborg som de två fasta polerna, eftersom dessa sades erbjuda de väsentliga dragen i utvecklingen av arbetarbostaden. Härmed kläddes Göteborgs bebyggelse i klassterminologi, samtidigt som också stadens bostadsförhållanden för mindre bemedlade blev belysta.

Liedgrens forskningsarbete kom att utgöra basen för fortsatta studier om arbetarbostaden. Detta skedde inte minst inom göteborgsetnologin som utifrån sin inriktning mot arbetarforskning, förlade många studier till de för staden Göteborg unika landshövdingehusområdena.⁴⁵ Många av landshövdingehusområdena var vid denna tidpunkt hotade av totalsanering, och bland dessa kom särskilt Haga, Landala, Majorna, Masthugget och Annedal att hamna i särskilt fokus. Att Haga var den bebyggelsemässigt minst homogena av dessa områden med avseende på byggnadstypen av landshövdingehus, var här av underordnad betydelse.

Även på Chalmers arkitekturskola förekom studier som förstärkte kunskapsobjektet 'arbetarbostad i trähus'. Arkitekt Ursula Larsson disputerade 1973 på en avhandling om landshövdingehusens ursprung och framväxt. I Larssons arbete definierades landshövdingehusen framfö-

rallt i klasstermer,⁴⁶ vilket lyftes fram redan i titeln *Landshövdingehusen i Göteborg. En studie i klassbosättning*. Larssons handledare Elias Cornell hade själv ofta betonat att Göteborg var en särskilt klassegregerad stad.⁴⁷ Ett annat exempel är Birgitta Anderssons avhandling *Idealbostad eller nödbostad? Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling, studerad i Göteborg* från 1975, där flerfamiljshusbebyggelsens organisation och utförande knyts till bostadsbyggande ur ett uttalat klassperspektiv. Genom dessa och andra arbeten sammankopplades alltså stadens äldre bebyggelse, särskilt landshövdingehusen, med en klassbaserad berättelse. På nästa nivå följde sedan en artikulering av vissa mer specifika estetiska och materialmässiga uttryck: här blev konstruktionsmaterialet trä särskilt framträdande.

Ett av de tidiga akademiska arbetena om Sveriges träbebyggelse är Sten Rentzhogs avhandling 1967 i konsthistoria med konstteori *Stad i trä*, som behandlar framväxten av den förindustriella svenska trästaden. Syftet var primärt att "visa att även trästaden rymmer en arkitektur av god halt". Detta var ett eftersatt kunskapsområde och den urbana trähusbebyggelsen hade inte uppmärksamats i någon större omfattning tidigare. Men Rentzhog avhandlade inte enklare trähus eller industrialismens byggnader, utan "de stora handelsgårdarna i trästädernas centrala delar".⁴⁸ Avhandlingens undersökning inriktade sig på klassiskt konsthistoriskt vis framförallt på fasader och arkitekturuttryck. Det som är intressant i detta sammanhang, är att Rentzhog i den andra upplagan av *Stad i trä* formulerar syftet lite annorlunda: "i första hand ett försök att samla det vetande som behövdes för att debatten om trästädernas kulturhistoriska värde skulle få verklighetsunderlag."⁴⁹

Inom det redan omnämnda tvärvetenskapliga projektet "Den nordiska trästaden" blev just träbebyggelsen en angelägenhet inom flera discipliner. De många delprojekten och rapporterna behandlade olika aspekter av träkonstruktioner, bebyggelsehistoria och tolkningsfrågor. Projektet gav således också publicitet kring de saneringsdömda landshövdingehusområdena i Göteborg, däribland stadsdelen Haga. Rapporten *Förfall och återanvändning. Om sekelskiftets arbe-*

tarbostäder av plankonstruktion av Torbjörn Almquist, Jan Lisinski och Lena Simonsson, behandlade särskilt arbetarbostäder. I denna görs några intressanta omedvetna språng och sammankopplingar. Författarna beklagar först den saneringsvåg som har drabbat framförallt "den stora massan 'grå', kulturhistoriskt ointressanta, bostadshus som hyst människor av under- och medelklass [...]"⁵⁰, ett faktum som länkas vidare till påståendet att "intresset för arbetarkulturen [...] hittills varit praktiskt taget obefintlig hos planerare, kommunalmän och kulturhistoriker."⁵¹ Från att ha uppgivit hur den "grå" bebyggelsemassan hyste "människor av *under- och medelklass*" övergår framställningen alltså till att benämna densamma såsom enbart relaterad till "*arbetarkulturen*".⁵² Med denna glidning länkas således arbetaren just till "den stora massan 'grå', kulturhistoriskt ointressanta, bostadshus", men också – och inom ramen för det övergripande projektets tema – till konstruktionsmaterialet trä.

Denna översiktliga genomgång kan illustrera hur 'arbetarbostad i trähus' kom att framstå som en allt mer självklar förståelse av industrialismens folkliga stadsbebyggelse. Detta åstadkoms genom flera olika diskursiva förskjutningar, av vilka inte alla behöver betraktas som avsiktliga. Iakttagelser och noteringar av detta slag, av hur utsagor mutar in ett kunskapsobjekt, utgör inom ramen för en foucauldiansk diskursanalys den grundläggande metoden för att ringa in hur verkligheten förstås, hanteras och konstrueras – och hur den förändras. Här finns inga på förhand givna strukturer eller hierarkier utifrån vilka utsagans vikt kan mätas. Detta perspektiv för då med sig ett visst mått av dekonstruktion för att centrala utsagor skall kunna identifieras.

Ytterligare en reflektion kan göras. Denna artikel har kunnat presentera vissa av de av mönster som kunskapsbildningen antog under ett drygt decennium under 1900-talet. Inom ramen för ett praktiskt bevarandebesök kunde dessa kunskapsmönster styra tolkningen av bebyggelsens historiska dimension, och därigenom påverka det konkreta bevarandearbetets överväganden och beslut. Tolkningen av Haga som 'Göteborgs äldsta arbetarstadsdel' utgjorde inte bara en problematisk homogenisering av

stadsdelens socialt och fysiskt brokiga förflutna, utan medverkade till att en stor del av Hagas samtida heterogenitet försvann, såsom exempelvis industrier, verksamhetslokaler och höga bostadshus i sten. Istället prioriterade bevarandearbetet Hagas två- och trevånings bostadshus i trä, och landshövdingehus. Detta blev dagens Haga: lyckligen räddat undan grävskeporna och idag en vital del av Göteborgs innerstad, men bevarat utifrån 1970-talets föreställning om Haga som en plats för 'arbetarbostäder i trähus'.

INGRID MARTINS HOLMBERG, Fil.dr, disputerade 2006 med avhandlingen *På stadens yta: Om historiseringen av Haga*. Är sedan 2007 lektor i Byggd miljö vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. Hennes forskning är inriktad på *byggd miljö som kulturarv*, och då särskilt de epistemologiska villkoren för en utökad bebyggelsehistoria och *kulturarvsprocesser*.

ingrid.holmberg@conservation.gu.se
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet
Box 130
405 30 Göteborg

Noter

- 1 Brunnström 1976.
- 2 Johansson 1997.
- 3 Schönbeck 1994, Johansson 1997, Stahre 1999, Dunér 2000, Zintchenko 2003.
- 4 Detta fenomen har uppmärksamrats inom urbanforskningen i termer av gentrifiering, se Holmberg 1992, Smith & Williams 1986.
- 5 I Foucaults termer skulle den typ av undersökning som här företas kunna betecknas som en "arkeologi" som blottlägger hur kunskapsobjekt etableras efter specifika kunskaps- och bildningsregler. Foucault 1972.
- 6 Jfr Stahre 1992:2, Dunér 2000:126. Se vidare Mats Franzéns förord till den svenska översättningen 2005.
- 7 Bergman & Mannheimer 1974:331.
- 8 Ulväng 2004:37, Åman 2000:204–207f., jfr Wadell 1996:12. Redogörelsen bygger på Åman 2000 där inget annat anges.
- 9 Åman 2000:210f.
- 10 Ulväng 2004:40.
- 11 Stahre 1999:225; Hammarström & Hall 1981:5.
- 12 Metod och perspektiv var inspirerat av den s.k. Chicagoskolans urbanekologi (och delvis biologiska metaforik)

vilket märks i den modell enligt vilken den svenska stadens successiva utvecklingssteg ordnades som weberianska idealtyper: varje stadstyp, t. ex "handelskapitalismens stad", beskrevs som anpassad efter näringsmässiga förhållanden och som grundad en organisk och funktionsbaserad urban balans.

- 13 Åman 2000:212.
- 14 Åman 2000:213.
- 15 Se t. ex. Nilsson 1994.
- 16 Åman 1963.
- 17 Arvastson 1979, jfr Ulväng 2004:40.
- 18 Se Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet (digital källa).
- 19 Ek u.å.
- 20 Se Gustavsson 1982.
- 21 Lönnroth 1970:2, min kursiv.
- 22 Lönnroth 1970:23
- 23 Engelbrektssons skrift bygger på en egen trebetygsuppsats i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Lunds universitet, fyra uppsatser med olika författare i etnologi vid Göteborgs universitet, samt en uppsats i sociologi vid Göteborgs universitet.
- 24 Lindahl 1986.
- 25 Lindahl 1968.
- 26 För en översikt över Lindahls rika och mångfacetterade produktion, se Kristensson 2000.
- 27 Åman 2000:212 menar att Konsthögskolan fortsatte det perspektiv som hade etablerats av professor Gregor Paulsson i Uppsala. Jfr Lindahl 1986:274.
- 28 Gardien 1974:20.
- 29 Lindahl 1968.
- 30 *Arkitektur* 1973:5.
- 31 Andersson 1982:75-76.
- 32 Se till exempel Blomé 1978.
- 33 Schönbeck 1994:347.
- 34 *Hagabladet* 1/1973.
- 35 Stycket bygger på muntliga uppgifter av Lars Ågren.
- 36 Ågren 1975:9. Tre kvarter i Haga
- 37 Karlsson 1993a: 284.
- 38 Werne 1982:6.
- 39 Jfr Cornell 1984: 158ff.
- 40 Cornell 1963:46.
- 41 Ibid.
- 42 Muntlig uppgift Schulz 2005.
- 43 Wetterberg 1992:10; Schönbeck 1994. För en översikt, se också Åman 2000.
- 44 Holmberg 2006.
- 45 Det speciella med de s.k. landshövdingehusen var att de var tillkomna ur ett undantag från den lokala byggnadsstadgan som föreskrev att trähusen endast fick byggas upp till två våningars höjd. Namnet kommer av att landshövdingen själv lär ha medgivit att två våningars trähus fick byggas ovanpå en bottenvåning i sten.
- 46 Se t.ex. Larsson & Schulz 1972:128.
- 47 Cornell 1984:158f.
- 48 Rentzhog 1967: 8.
- 49 Rentzhog 1986:II.
- 50 Almquist, Lisinski & Simonsson 1972:3.
- 51 Ibid.
- 52 Ibid., min kursiv.

Käll- och litteraturförteckning

Muntliga källor

- Schulz, Solweig, professor, Chalmers tekniska högskola: 2002-12-17; 2005-02-15.
 Ågren, Lars, professor em., Chalmers tekniska högskola: 2000-03-II.

Otryckta källor

- Assmundson, Lennart, 1977, "Haga som helhet, planering för en bevarad stadsdel", examensarbete, Göteborg, Chalmers tekniska högskola.
 Ek, Sven B., u.å, "The Department of Ethnology Göteborgs Universitet" (opubl.).
 Garpenfeldt, Britt & Helena Jacobsson, 1970, "Upprustning av Haga. Ett saneringsalternativ", examensarbete, Göteborg: Chalmers tekniska högskola, Institutionen för stadsbyggnad.
 Hagabladet 1973:1, Hagagruppen
 Lönnroth, Gudrun, 1970, "Bebyggelse, invånare och liv i Haga år 1875. Ett försök till rekonstruktion", uppsats i folklivsforskning, Göteborgs universitet.

Digital källa

- Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet, Internet: <http://hum.gu.se/institutioner/etnologi/forskning/> (2005-05-23).

Tryckta källor och litteratur

- Alexander, Christopher, 1967, "A city is not a tree", *Arkitekt-tidningen*, 3.
 Almquist, Torbjörn, Jan Lisinski & Lena Simonsson, 1972, *Förfall och återanvändning. Om sekelskiftets arbetarbostäder av plankonstruktion* (Den Nordiska Trästadens, 13), Stockholm.
 Andersson, Birgitta, 1975, *Idealbostad eller nödbostad? Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling, studerad i Göteborg*, diss., Göteborg, Chalmers tekniska högskola.
 Andersson, Birgitta, 1982, "Utan historia är vi ingenting", *Människan står i tur. Sjutton uppsatser, en dikt och en bibliografi tillägnade Elias Cornell*, utg. Finn Werne, Göteborg, Chalmers tekniska högskola.
Arkitektur 1973:5.
Arkitektur 1977:8, temanummer "Haga".
 Arvastson, Gösta, 1977, *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*, Lund, Liber.
 Arvastson, Gösta, 1979, "Kommentar", *Kulturell kommunikation. Föreläsningar och diskussionsinlägg vid 21: a Nordiska etnologkonferensen i Hemse, Gotland 12-15 juni 1978*, utg. Nils-Arvid Bringéus & Göran Rosander, Lund, Signum.
 Bergman, Bo & Otto Mannheim, 1974, "Det samhälleliga rummet. Ett samtal med Henri Lefebvre", *Ord & Bild* 1974:6.

- Blomé, Börje, 1978, "Svar", *Arkitektur* 1978:5.
- Bostadssociala utredningen, SOU 1947:26, se *Slutbetänkande*.
- Brunnström, Lars (red.), 1976, *Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer. En bok om ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer med utgångspunkt från en konferens med samma namn hållen i Umeå 7-9 februari 1974*. Uppsala, Studieförlaget.
- Cornell, Elias, 1963, "Arkitekturpromenad", *En bok om Göteborg*, utg. Kjell Hjern. Stockholm, Gebers.
- Cornell, Elias, 1984, *Rivningsraseriets rötter*, Stockholm, Nordstedts.
- Cullen, Gordon, 1961, *Townscape*, London, Architectural Press.
- Dunér, Mårten, 2000, *När man bevarade Lund: Bevarande och modernitet i 1970-talets stadsbyggnadsdebatt*, Lund, Lunds tekniska högskola, Inst. för arkitektur.
- Engelbrektsson, Nanne, 1982, *Landala. Stadsdel och livsform som försvann*, Göteborg, Etnologiska föreningen för Västsverige.
- Folkesdotter, Gärd, 1974, *Stadskärnans behandling under 20 år*, Stockholm, Statens råd för byggnadsforskning.
- Franzén, Mats, 2005, "Inledning av Mats Franzén", Jane Jacobs, *Den amerikanska storstadens liv och förfall*, Göteborg, Daidalos.
- Foucault, Michel, 1972, *Vetandets arkeologi*, Staffanstorps, Cavefors.
- Gejvall-Seger, Birgit, 1954, *1800-talets Stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, diss., Stockholm, Stockholms högskola.
- Grandien, Bo, 1974, "Svensk monumentvård under 100 år. Några anteckningar", *Fataburen* 1974, Nordiska museets och Skansens Årsbok.
- Gustavsson, Anders, 1982, *Några forskningstrender inom nordisk etnologi och folkloristik under 1970-talet*, Lund, Signum.
- Hammarström Ingrid & Thomas Hall, 1981, *Perspektiv på svensk Stad. Staden som forskningsobjekt 1950-1980, En skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*, Stockholm, Akademilitteratur.
- Holmberg, Ingrid, 1992, "Städernas förvandling. Om gentrifieringens teori och praktik", *Tvärnsnitt* 1992:2, s. 64-76.
- Holmberg, Ingrid Martins, 2006, *På stadens yta. Om historiseringen av Haga*, diss., Göteborg, Makadam förlag.
- Holmdahl, Birgitta, 1988, *Att förnya på Lindholmens villkor. Ett experiment med självbyggeri vid ombyggnad*, Göteborg, Chalmers tekniska högskola.
- Hurtig, Eva, 1981, *En vill bo där en é känd. Varsam ombyggnad efter gamla människors behov*, medarbetare Jan Paulsson & Solveig Schulz, Stockholm, Statens råd för byggnadsforskning.
- Jacobs, Jane, 1961, *The death and life of great American cities*, New York, Random House.
- Johansson, Bengt O.H., 1997, *Den stora stadsomvandlingen. Erfarenheter från ett kulturmord*, Stockholm, Fritze.
- Johansson, Bengt O.H., Fredrik von Platen & Sören Thurell, 1970, *Staden i retur. Om stenstadens förfall och återanvändning*, Stockholm, Geber.
- Karlsson, Sten O., 1993, *Arbetsfamiljen och Det Nya Hemmet. Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*, diss., Symposion Graduale, Stockholm/Stehag, Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Kristensson, Hjärdís (red.), 2000, *Bibliografi Göran Lindahl. Böcker, tidskrifter och dagspress 1947-2000 samt fotografier*, Stockholm, Byggförlaget.
- Larsson, Ursula & Solveig Schultz, 1972, "Befolkningen vänder sig snabbt vid nya lägenheter", *Ord & Bild* 1972.
- Larsson, Ursula & Gudrun Lönnroth, 1972, *Landshövdingehuset och trähus i Göteborg (Den nordiska trästaden 28)*, Stockholm.
- Larsson, Ursula, 1973, *Landshövdingehuset i Göteborg. En studie i klassboställning*, diss., Göteborg, Chalmers Tekniska Högskola.
- Liedgren, Rut, 1961, *Så bodde vi*, Stockholm, Nordiska museet.
- Lindahl, Göran, 1968, "Svar till Börje Blomé", *Arkitektur* 1968:5.
- Lindahl, Göran, 1968, "Saneringsfrågan. En kritisk översikt", *Stadsvård. Föredrag hållna vid Svenska kommunaltekniska föreningens kurs i Stockholm den 8-9 oktober 1968*, Stockholm.
- Lindahl, Göran, 1986, "Konstakademins byggnadsskola", *De sköna konsternas akademi. Konstakademien 250 år*, utg. Karin Lindegren, Göran Söderström & Rolf Söderberg, Stockholm, Allmänna förlaget.
- Lundgren, M., 1975, "Tre Hagakvarter i AMS-bekostad undersökning. Hur vill ni bo i Haga?", *Arbetet* 1975-02-10.
- Lynch, Kevin, 1960, *The image of the city*, Cambridge, Mass., M.I.T. Press. & Harvard Univ. Press.
- Mumford, Lewis, 1938, *The culture of cities*, London, Secker & Warburg.
- Nilsson, Lars (red.), 1994 *Swedish bibliography of urban history. A selection of books and articles published up to 1992*, Stockholm, Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Ord & Bild* 1974:6, temanummer "Staden".
- Paulsson, Gregor, 1950, *Svensk Stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet, del 1*, Stockholm, Bonnier.
- Rentzhog, Sten, 1967, andra upplagan 1986, *Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria*, diss., Stockholm, Nordiska museet.
- Schultz, Solveig, 1988, "Argument i den Göteborgska stadsförnyelsedebatten", *Arkitekturmuseets Årsbok 1988*, Stockholm, Arkitekturmuseet.
- Schönbeck, Boris, 1994, *Stad i förvandling. Uppbyggnads-epoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till idag*, Stockholm, Statens råd för byggnadsforskning.
- Slutbetänkande, del 2. Saneringen av stadssambällenas bebyggelse. Organisationen av läne- och bidragsverksamheten för bostadsändamål (SOU 1947:26)*, Stockholm.
- Smith, Neil & Williams, Peter (red.), 1986, *Gentrification of the city*, London, Routledge.
- Stahre, Ulf, 1999, *Den alternativa staden. Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen*, diss., Stockholm, Stockholmia.
- Tre kvarter i Haga: Ett projekt utfört vid Sektionen för arkitektur*, Göteborg, Chalmers tekniska högskola, Sektionen för arkitektur, 1975.
- Ulväng, Göran, 2004, *Hus och gård i förändring: Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700-*

- och 1800-talens agrara revolution, diss., Uppsala universitet, Hedemora, Gidlund.
- Wadell, Maj-Britt, 1996, "Det konstvetenskapliga ämnets bakgrund vid Göteborgs universitet fram till 1996", Konst- och bildvetenskap, Göteborgs universitet, Institutionen för arkitektur.
- Werne, Finn (red.), 1982, *Människan står i tur: Sjutton uppsatser, en dikt och en bibliografi tillägnade Elias Cornell*, Göteborg, Chalmers tekniska högskola, Sektionen för arkitektur.
- Wetterberg, Ola, 1992, *Monument och miljö: Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*, diss., Göteborg, Chalmers tekniska högskola, Institutionen för arkitekturhistoria.
- Zintchenko, Lennart, 2003, *Stadens tidsbilder. Om minnen, erfarenheter och förväntningar utifrån stadens omvandlingar i Sverige 1880–1990*, diss., Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Ågren, Lars, 1975, "Vad gäller frågan", *Tre kvarter i Haga. Ett projekt utfört vid Sektionen för arkitektur*.
- Åman, Anders, 1963, "Den skymda utsikten", *Svenska Dagbladet* 1963-02-21.
- Åman, Anders, 2000, "Före och efter 1970. Från konsthistoria till konstvetenskap", 8 kapitel om *konsthistoriens historia i Sverige*, utg. Britt-Inger Johansson & Hans Pettersson, Stockholm, Raster.

History of built environments as a means to an end

Relations between knowledge production and revaluation of urban historic centres

by Ingrid Martins Holmberg

Summary

Preservation issues became truly airborne in Sweden during the 1970s, with special emphasis on historic towns and cities. A broad-based opposition emerged against the ongoing demolitions. Whereas the prevailing modernist ideology of urban planning had looked on historic urban centres as candidates for renewal, the new body of opinion redefined them from "old and ugly" to "old and nice". The article relates this value shift to the emergence of the scientific basis from which preservation interests could derive support, and accordingly it examines the knowledge production of higher education establishments concerning history of built environments. It was the academic abode of this knowledge production which enabled it to achieve such a tremendous impact, fuelled by rapidly swelling numbers of students and academics.

The first part of the article plots the emergence within several fields at Swedish universi-

ties and colleges of interest in the urban vernacular built environments of the industrial period: in the reception of international urban planning theory, in the disciplines of art history and ethnology and in the professional education of architects. The review of research and teaching indicates manifest similarities between different disciplines and educational establishments, but also partly disparate incentives for upgrading the urban vernacular built environments of the industrial period. The article ends by discussing how knowledge production on the one hand made possible new perspectives, values and actions, but on the other helped to define frames for and ossify a new object of knowledge, this latter point being instanced with the way in which revaluation of the Haga district of Göteborg (Gothenburg) confined the object of knowledge to "worker housing in wooden buildings".

Keywords: Preservation movement, 1970's, History of built environments, Discursive formation, Urban vernacular built environments of the industrial period

Sveriges äldre geometriska kartor

Ett världsarv görs tillgängligt

CLAS TOLLIN & OLOF KARSVALL

Sverige äger åtminstone tre världsunika skriftliga källmaterial till landets och folkets historia. Från 1540 och framåt finns Kammarmarkens landskapshandlingar som systematiskt antecknar varje hemmans jordnatur och ordinarie grundskatt.¹ Den svenska folkbokföringen från 1700-talets mitt och framåt utgör ett annat sådant källmaterial. Det tredje är 1600-talets äldre geometriska kartor som är unika genom sitt antal och sin systematik.

Kartmaterialet skiljer ut sig genom att det förutom kamerala och ekonomiska uppgifter beskriver agrarlandskapet på bynivå. Inget annat land har en tillnärmelsevis så omfattande, enhetlig och systematisk kartering av det agrara landskapet från 1600-talets första hälft. Totalt rör det sig om 12 500 akter. Det innebär att drygt 12 000 bebyggelseenheter bestående av cirka 30 000 hemman (gårdar) i det egentliga Sverige, före freden i Brömsebro 1645, är avbildade på en geometrisk karta från tiden 1630–1655. Kartorna visar i detalj den agrara bebyggelsen, samspelet mellan olika markslag och därmed hur produktionen var rumsligt organiserad före frälsedonationerna, skatteavsköndringarna och säteribildningen under Drottning Kristinas regeringstid (1644–54). Skalan är vanligen 1:5000 men även 1:3333

och 1:1700 förekommer. Innehållet i kartorna är värdefullt för ett brett spektrum av ämnen som vegetationshistoria, agrarhistoria, historia, kulturgeografi, arkeologi, etnologi och språkvetenskap.

Den landsomfattande geometriska karteringen kan sägas ha sin startpunkt i Gustav II Adolfs instruktion till generalmatematikern Anders Bure 1628. Enligt denna skulle Bure bland mycket annat mäta upp byarna och deras förhållande till varandra. Han skulle även lära upp unga män i lantmäteriteknik och antog därför sex auskultanter som de närmaste åren bildade kärnan i den svenska lantmäterikåren.² År 1633 levererades den första så kallade geometriska jordeboken till Kammaren på Stockholms slott. Arbetet reglerades i en rad instruktioner och memorial från Kammaren till lantmätarna mellan 1633 och 1643.³

Under barmarkstiden framställde lantmätarna konceptkartor över de aktuella byarna. Uppmätningen skedde med en geometrisk metod med enkla redskap som måtbord, diopterlinjal, rits och mätkedja. Själva kartan utfördes på linnelumppapper med brunt tusch och blyerts. Från konceptkartan gjordes sedan en renritad och färglagd kopia i form av en prydlig *renovation*. Dessa samlades topo-

grafiskt efter by, socken och härad i så kallade geometriska jordeböcker som från 1640-talet förvarades i ett särskilt rum i Kammaren på slottet Tre kronor.

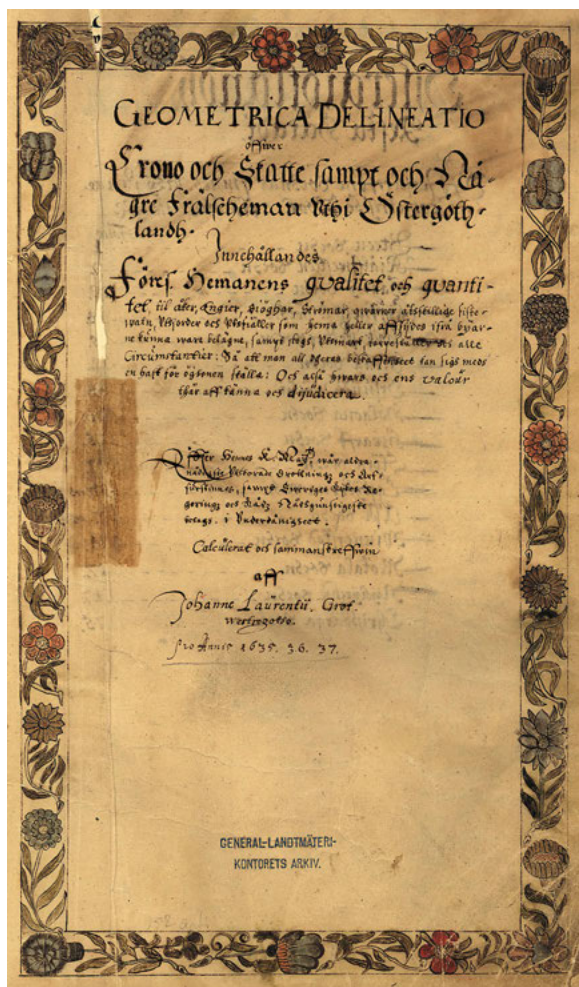
Inte främst skattningskartor

Orsaken till karteringen är omdiskuterad. Mot teorin att det skulle ha rört sig om en landsomfattande ny skattningskartor talar att en revidering av jordskatterna inte krävde några kartor och att parallellt med karteringen pågick en justering av skatten genom landskapsvisa så kallade jordrevningar.⁴ Förmodligen ingick den i stället i kronans önskan om en fullständig kontroll och överblick av landets ekonomiska resurser. Vidare ansåg de styrande att en noggrann kartering skulle medföra att kostsamma och onödiga konflikter kunde undvikas i framtiden.⁵

Orsaken till att projektet avveck-

Omstående sida:

FIGUR 1. Till vänster titelbladet till jordebok D5 (Aska härad) 1635–37 ”så att man all deras (krono- och skattehemman) beskaffenhet kan sigh medh en hast för öghonen ställa: Och alså hwars och ens valour thär att känna och dijudicera ...” Till höger titelbladet till jordebok ÅI (Luleå socken) 1645 med en liknande skrivning.

lades i förtid berodde på en övergripande ändrad ekonomisk politik och att kronan omkring 1655 hade avhänt sig praktiskt taget alla kronohemman till adeln, liksom inkomsterna från nästan alla skattegårdar. Det fanns därför inget statligt intresse för att fortsätta verksamheten.

Källmaterialet

Den största samlingen av geometriska kartor finns i Lantmäteristyrelsens

arkiv (LSA).⁶ Sammantaget rör det sig om 66 kartsamlingar (Geometriska jordeböcker) varav en, D10a är en konceptsamling. Ett hundratal kartor ingår dessutom i de så kallade sockenpärmarna.

De äldre geometriska kartorna utgör ett homogent källmaterial, även om vissa skillnader i manér och noggrannhet råder mellan olika landsdelar, karteringsår och lantmätare.⁷ Kartbilden omfattar inägomarken med dess bebyggelse, åker, äng,

backar och beteshagar samt specialodlingar som humle, fruktträdgårdar och kålgårdar.

Dessutom är hägnaderna utritade vilket gör att fredningssystem och trädssystem och den funktionella användningen av landskapet kan analyseras och förstås. Även byarnas gränser, en del vägar och en rad tematiska objekt är utmärkta, som kyrkor, kvarnar, broar, dämmen och avrättningsplatser. Det förekommer även att mer ovanliga företeelser redovisas till ex-

empel hamnar, tullstationer, varggropar, fornlämningar och industrier. På själva kartbilden finns upplysningstext om jordmån, vegetation med mera. I några fall är även utmarken karterad.

Till varje kartbild finns dessutom en förklarande text, *Notarum Explicatio*, med ekonomiska, kamerala, kvantitativa och kvalitativa uppgifter. Textbeskrivningarna är uppbyggda enligt mönster från betydligt äldre statliga och enskilda jordeböcker och många uppgifter liknar de som finns i sammanställningar från 1500-talets slut från Hertig Karls hertigdöme. Systematiken och innehållet uppställning gör att uppgifterna är väl lämpade för statistiska och andra beräkningar och jämförelser mellan olika landsdelar. För bebyggelsen anges antal hemman och jordnatur och i förekommande fall byamål och örestal. Åkerarealen anges i tunnor utsäde d.v.s. ytmåttet *tunnland* som 1634 fastställdes till 14 000 kvadratalnar (motsvarande cirka 4 900 kvadratmeter). Ängens storlek noteras inte. Däremot den uppskattade genomsnittliga avkastningen från slåttermarken – vanligen redovisad som antal *lass* hö (ett sommarlass är cirka 212 kilo). På kartorna finns också uppgifter om åkerns jordmån och även förekomst av ödesåker, det vill säga obrukad åker. För ången skiljs mellan hårdvall (torr), sidvall (fuktig), starrvall eller mossvall och om det fanns träd och buskvegetation. Kvalitativa uppgifter om bete, fiske, timmer, gärdsel och

FIGUR 2. (Övre bilden) Louis de Geers kran och kvarn i Motala ström mitt emot Ringstaholmen med sin medeltida borgruin (D2:361)

(Under) Den inhägnade marknadsplatsen i Hova i norra Västergötland (P1:33).

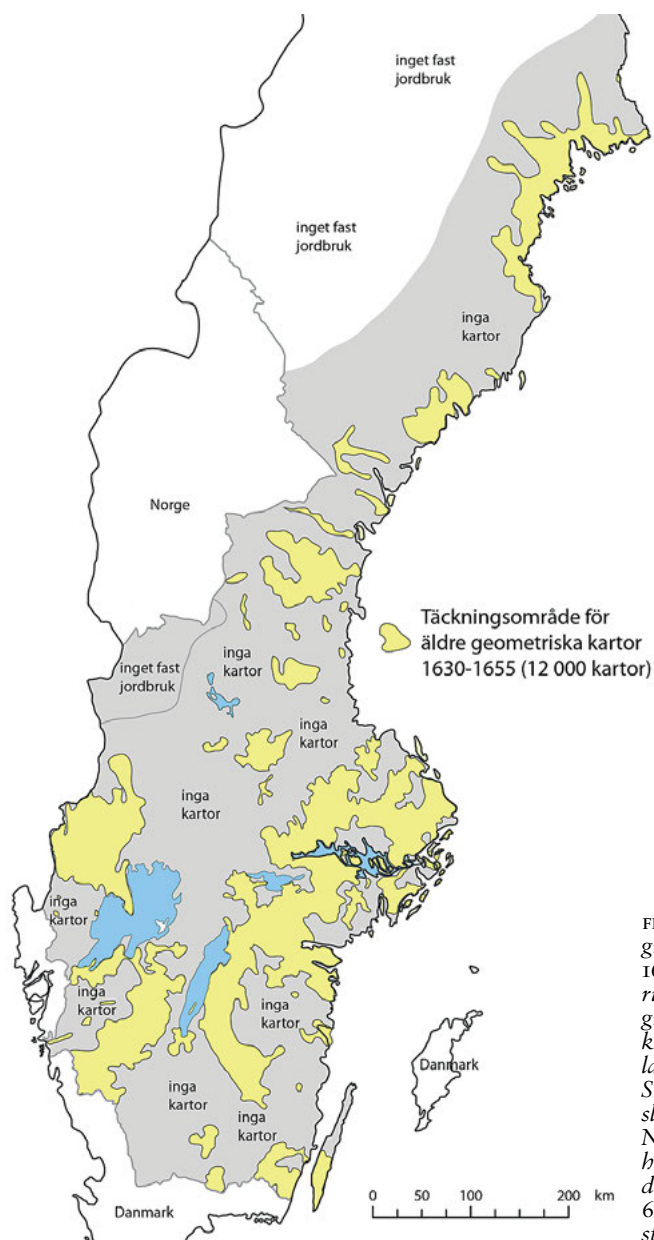
vedbrand ingår vanligen. Utmarksnyttigheterna anges i en vanligen kvalitativ fyrgradig skala med uttryck som; *saknas, skarp, till nödtorften, skön* eller liknande.⁸ Även i detta fall anknyter uttrycken till Vasatidens jordeböcker.

Tillförlitligheten hos kartorna

Tillförlitligheten i materialet har diskuterats i olika sammanhang, bland annat om tekniken i sig tillät exakta

kartor, om särskilt vissa lantmätarna var slarviga eller om de blev lurade av bönderna att uppge för låga avkastningar och liknande.⁹ Så var dock inte fallet. Den geometriska metoden tillåter exakta avmätningar ner på meternivå om så krävs. Men lantmätarna arbetade under tidspress och mätningarna präglades av detta. Viktiga rumsliga förhållanden som bebyggelsens belägenhet och åkrarnas avgränsning är mycket exakta. Andra företeelser återges mer schematiskt, t.ex. hur strandlinjen går eller hur åarna kröker. Hägnaderna runt åkergränderna har ägnats stor omsorg medan avgränsning av utängar och beteshagar kan vara starkt förenklade. Kartorna innehåller således osystematiska fel vilket gör dem olämpliga för automatiska rektifieringar och transformationer. Kartskalen och tidspressen innebar vidare att en hel del detaljer utelämnades till exempel åkerimpediment, vissa vägar samt en del mindre hagar och vretar.

Några "slarviga" lantmätare fanns förmodligen inte. Utbildningen skedde inom skräet och varje utbildad lantmätare hade under flera år en auktoritet som lärde yrket från grunden. Varje ny "landskapslantmätare" skulle godkännas av de övriga lantmätarna innan han fick arbeta på eget ansvar inom ett län eller landskap. Orsaken till att vissa kartor är "sämre" än andra beror sannolikt på tidsbrist, dåligt väder eller andra yttre faktorer. Lantmätarna bodde i sina landskap

FIGUR 3. Täckningsgraden för det tidiga 1600-talets karteringsprojekt. De grå områdena har kartor. De viktigaste lakunerna finns i Småland, Bergslagen och Södra Norrland. Totalt har cirka hälften av dåvarande Sveriges 60 000 gårdar en storskalig karta.

och erhöll efter några år en ingående kunskap om de agrara och bebyggelsemässiga förhållandena. Det är inte troligt att de kunde luras att misstolka de rådande förhållandena.¹⁰

Täckningsgrad

Den geometriska karteringen var omfattande men slutfördes aldrig. Uppskattningsvis har cirka hälften av 1600-talets svenska agrara bebyggelse äldre geometriska kartor. Men fördelningen är ojämn. Vissa häradar har en mycket god täckning medan andra helt saknar kartor.¹¹ Kronans lantmätare koncentrerade sig på skatte- och kronohemman men även på frälsehemman i den mån de låg blandade med andra jordnaturer. Efter hand som avsöndringar av kronojord och skatteinkomsterna ökade minskade kronans intresse för karteringarna och 1650 upphörde de nästan helt. I någon mån kompenseras detta av att flera grev- och friherreskap erhöll geometriska jordeböcker på herreskapsinnehavarnas initiativ till exempel Torpa och Bogesund (Ulrichehamn) i södra Västergötland, riks-kansler Axel Oxenstiernas grevskap Södra Møre i Småland och Stureforsgodset i Östergötland. Det finns även ett par enskilda kartsamlingar. Axel Oxenstierna lät 1639 kartera underliggande hemman till sina sätesgårdar Fiholm och Tidö och hans kusin Gabriel Bengtsson Oxenstierna hade två år tidigare låtit avmätta alla gårdar och

byar som låg under Mörby sätesgård i Sjuhundra härad.¹²

Norra delen av dåvarande landskapet Västerbotten det vill säga kusten från Skellefteå till Tornedalen har en god täckning.¹³ Området mellan Skellefteå och Umeå saknar kartor med undantag för prästgårdarna. I södra Norrland finns gått om kartor i norra Ångermanland och norra Hälsingland medan södra Ångermanland och Medelpad har sämre täckning.

Södra Hälsingland, Gästrikland, Siljansbygden och östra Värmland har få eller inga kartor. Västra Värmland och Falu tingslag med Stora Tuna med flera socknar har en mycket god täckning.

I Uppland är täckningsgraden god förutom sydvästra delen med häraderna runt Enköping och nordligaste Roslag. Slätt- och mellanbygderna i Västmanland och Närke har god täckning medan bergslagsdelarna har få eller inga kartor. I Sörmland saknas kartor nästan helt i Rönö, Öknebo och Daga härader medan Mälarbygden och Södertörn är väl täckta.

Södra Östergötland och Linköpingsområdet har få kartor med resten av landskapet är väl karterat.¹⁴ Centrala Västergötland det vill säga området runt Falköping är välkarterat med tegskifteskartor i skala 1:3 333, liksom den södra delen av landskapet. Tegskifteskarorna visar i detalj hur åkerinnehavet är fördelat mellan de olika gårdarna genom att varje åkerteg har en siffra som över-

ensstämmer med hemmanets numrering. Det finns även relativt många kartor i Vänerområdet medan västra Vätterstranden och häraderna öster om Göta älv har få kartor. Norra och Södra Vedbo, Tveta och Östra härd i Njudung har god täckning liksom Kinnevalds härad och Södra Möre. Större delen av Småland i övrigt saknar eller har få kartor. På Öland är Södra Motet fullständigt karterat medan Norra Motet saknar kartor.¹⁵

Ett lite utnyttjat källmaterial med stor potential

Kartorna är en rik källa till förståelsen av 1600-talets markanvändning och vegetation. Redan i den äldsta jordeboken från 1633 över Dals härad i Östergötland finns till exempel detaljerade uppgifter om ängarnas och hagarnas busk- och trädskikt både som karttext och symboler. Ett exempel från Öreberga lyder: "Öreberga Hage full mz Skogh. Skoghig Hårdwals Eng något sank. Eng hage ful mz skogh. Skogz hage. Pastoris hage ful mz skog. Öreberga Eng full mz (E)ke Hassle och Ale skog".¹⁶ Dessa och liknande uppgifter har än så länge inte utnyttjats i forskningen.

Stora skillnader även bland skattebönder

Adelsväldet och den exempellösa förmögensöverföringen från kro-

nan och bondeståndet till särskilt högadeln under drottning Kristinas tid är välkända företeelser. Ett förhållande som inte har uppmärksammats i samma grad är de stora ekonomiska skillnader som fanns inom det självägande bondeståndet. Detta framgår klart av kartorna över skattegårdarna från övre Norrland där ett kameralt hemman kunde variera betydligt i storlek.¹⁷

En av de största byarna i Luleå socken var Alvik med 28 hemman.¹⁸ Den sammanlagda åkern var 65 ½ tunnland medan höskörden uppgick till 939 lass, "undantagandes hwadh som the kunne fåå på skogen i kärr och myrer". Detta gör i genomsnitt 2,3 tunnland åker och 33,5 lass hö per hemman. Men verkligheten var mer komplicerad med stora och små enheter. På Per Clemenssons gård (nr 12) skördades inte mindre än 114 lass hö och på Knut Hanssons gård (nr 20) 64,5 lass. På nio av Alviks gårdar skördades däremot mindre än tio lass hö. En fortsatt genomgång av jordeboken visar att Alvik inte var något undantag. Överlag rådde en mycket stor skillnad mellan de västerbottniska skattehemmanen.¹⁹ Frågan är hur brukarna till gårdar med obetydlig åker och liten höslåtter kunde överleva. Fanns det dolda binärningar eller var de mer att jämföra med södra Sveriges torpare?

Under senare år har de geometriska originalkartorna varit svåråtkomliga för forskarna. Orsaken har

FIGUR 4. Lantmätaren Johan Larsson noterar 1633 både upplysningstexten "Eng hage ful m3 skogh" och träd-symboler. Sandbacken söder om ängen saknar trädssymboler och var sannolikt skoglös (Örberga D6:39-40). Till höger noterar lantmätare Johan Åkesson i Västmanland på 1640-talet: "eng full med skog och måssa, Eng med skog och måssa, swed" (T4:180).

varit att kartorna har fått omfattande mekaniska och kemiska skador genom mänsklig hantering och frätande tusch. De har också varit mycket tidskrävande att utifrån de detaljerade kartorna behandla större landskapsavsnitt eller att göra regionala jämförelser. Kretsen av forskare med kännedom om de äldre geometriska kartornas möjligheter har därför varit liten.²⁰ Detta har bidragit till att materialets forskningspotential har utnyttjats i ringa grad. För att råda bot mot ovanstående har under perioden 2003–2010 ett projekt pågått på Riksarkivet under namn: *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna*.²¹

Projekt Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna

Syftet med projektet var att göra det tidiga 1600-talets storskaliga eller geometriska kartor och deras innehåll tillgängliga för forskning.

Arbetsgång och delmoment

Efter ett pilotprojekt, där ambitionsnivå i förhållande till kostnad och vetenskaplig nytta prövades, gjordes en ansökan till Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond och Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets akademien. Projektet beviljades 2003 medel för sex år fördelade på tre tvåårsperioder

för att göra materialet tillgängligt för forskningen. Under Nationalutgåvans gång har uppskattningsvis 600–700 icke tidigare registrerade geometriska kartor påträffats.²²

Projektet har bestått av flera moment. För det första har samtliga storskaliga kartor från perioden 1633–1655 lånats in till Riksarkivet och skannats av Riksarkivets bildenheter. I arbetet ingick vidare att framställa en arkivbeständig papperskopia i färg i skala 1:1 över samtliga akter.²³ För det andra har all text på kartbild och i tillhörande textbeskrivning (*Notarum Explicatio*) transkriberats och renskrivits. För det tredje har alla bebyggelseenheter i form av

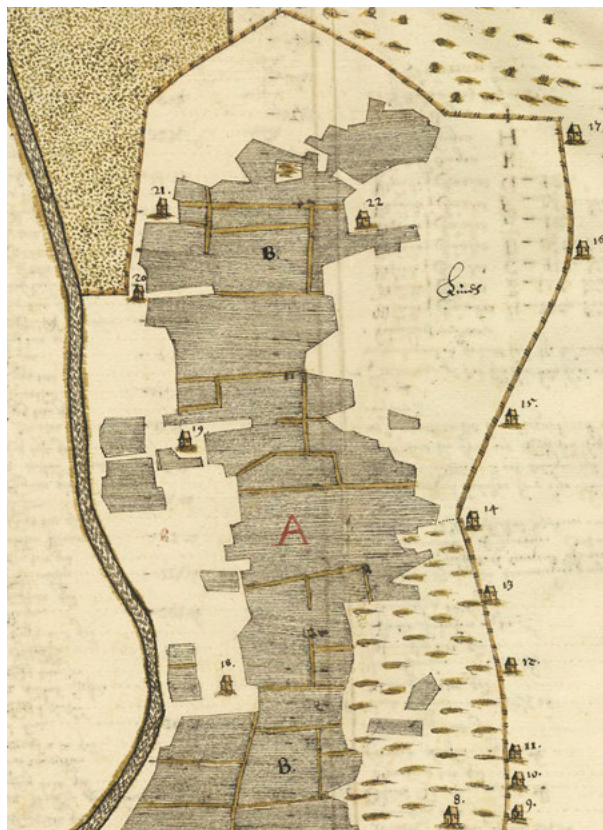
byar, enstaka hemman, storgårdar med mera identifierats rumsligt och koordinatsatts på ungefär kilometer-nivå i en GIS-applikation. Hemman, kyrkor, kvarnar, broar, humlegårdar, trädgårdar har dels knutits till en viss primärbebyggelse dels fått egna koordinater på tio-metersnivån. Genom att koordinatsätta all bebyggelse står databasen fri från kyrkliga eller världsliga administrativa indelningar som socknar, församlingar, häradar, kommuner och län. För det fjärde har kvantitativ och kvalitativ information under rubriken *Notarum Explicatio* systematiserats och registrerats i en databas (GEORG).²⁴

Databasen GEORG

Den nyupprättade koordinatbundna historiska databasen GEORG har fyra olika sökingångar; ett register (*Historisk-Geografisk BasTabell*, HGBT, en *kartfunktion* (Google Maps), en *fritextsökning* och ett *namnregister*. Det sistnämnde består av de bebyggelsenamn, ägonamn, naturnamn och personnamn som förekommer i kartorna. Dessa har registrerats av Institutet för språk och folkminnen (SOFI).²⁵

Kartfunktionen är integrerad med Google Maps. Härifrån går det att zooma in och klicka på varje enskilt objekt. Utöver byar och ensamgårdar har över 30 000 tematiska objekt identifierats utifrån originalkartorna. Exempel på sådana objekt är gårdar

FIGUR 5. Lantmätare Erik Ericsson har 1645 gjort alla hemmanssymboler Alviks by likadana trots att de rådde väldiga skillnader i storlek. Per Clemenssons gård (nr 12) skördade t.ex. 114 lass hö medan Påvel Larssons gård (nr 11) bara skördade 13 lass. Bebyggelsen liksom åkermarken ligger väster om Alån (År:23-24).

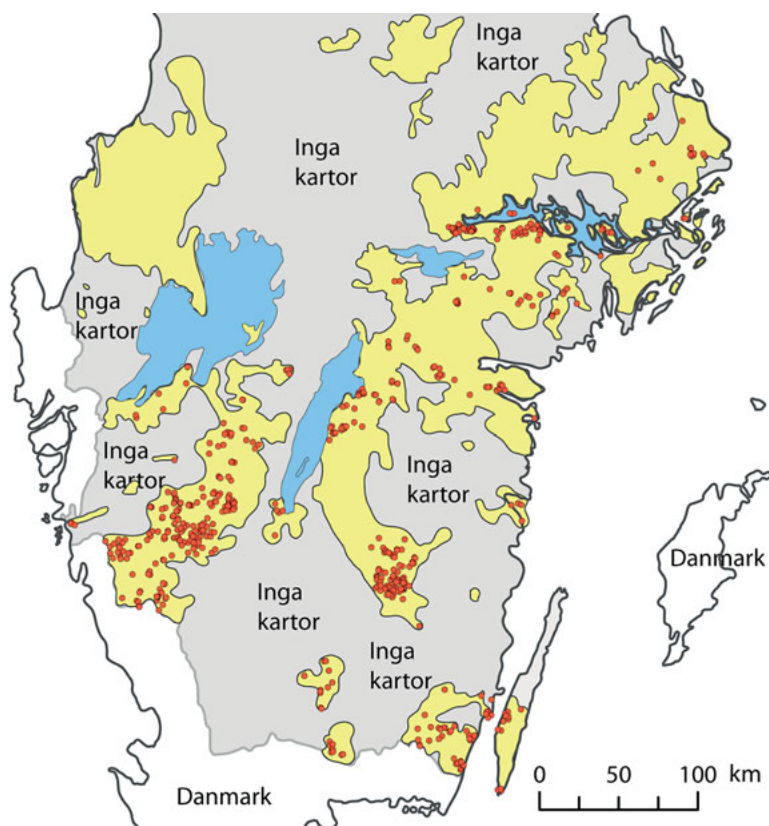
(hemman), kvarnar, broar, trädgårdar och humlegårdar. Varje tematiskt objekt har som regel en geografisk precision på 10 meters när.²⁶

Historisk-Geografisk Bas Tabell

Statistiska analyser och egna rumsliga (geografiska) sammanställningar kan göras utifrån databasens register HGBT. Registret innehåller cirka

11 600 koordinatsatta bebyggelseenheter (i regel motsvarande en by, en ensamgård eller en storgård). Registret följer 1640-talets (jordeböckernas) gränser och indelning efter socken, härad och landskap. Stavningen är normaliserad utifrån i första hand moderna topografiska kartan och i andra hand den fotobaserade ekonomiska kartan. Koordinaterna anger bebyggelseenheterens läge inom en kilometerruta.²⁷

FIGUR 6. Varje kartsamling med sina akter är knutna till koordinater via bebyggelseenheter. Fritextsökning efter orden 'eek', 'eke', 'eekeskog' och 'ekeskog' i originalkartorna ger följande spridningsbild. Bebyggelseenheter visas med svarta symboler och sökresultatet med röda symboler.

Hittills har det varit möjligt att utan allt för stor tidsåtgång beskriva t.ex. markanvändning och vegetation för enstaka bebyggelseenheter. Att däremot undersöka en vidare frågeställning som till exempel vilka enheter som hade ekeskog eller vegetation av ek och hassel omkring 1640, hade förmodligen varit svårt att genomföra under ett forskarliv på grund av den tidskrävande genomgången av källmaterialet. Med hjälp av den ny-

upprättade databasen GEORG och en fritextsökning går det lättare. Genom att söka på olika stavningar av ord, till exempel *eke*, *eekeskog* eller liknande, så erhålles omkring fyra hundra träffar med hänvisning till respektive karta.²⁸ Det går också att få resultatet visat direkt på Google Maps.

Databasen är också utformad för att kunna göra kvantitativa jämförelser med variabler som åker och äng för valfria geografiska områden. Hur

ser till exempel relationen ut mellan åkerarealen i Gudhems härad i Västergötland och Lysings härad i Östergötland? Med databasen som hjälp ges svar inom ett par minuter.²⁹ Det visar sig att Gudhems 68 byar och enstaka hemman hade en sammanlagd åkerareal på 4950 tunnland. Störst var Segerstads by med 438 tunnland och minst det enstaka hemmanet Pinan med 2,8 tunnland. Den genomsnittliga åkerarealen var nära 80 tunnland. Lysings härads 271 byar och enstaka hemman hade en sammanlagd åkerareal på 6 700 tunnland. Störst var Ödeshögs by med 242 tunnland och minst Bränneryd med 0,25 tunnland. Den genomsnittliga åkerarealen var drygt 25 tunnland. Gudhems härad hade således betydligt mer åker per bebyggelseenhet än Lysing. Den största enheten i Gudhem var dessutom nära dubbelt så stor som den största byn i Lysing.

Nationalutgåva på internet

Under hösten 2010 publicerades databasen GEORG och alla skannade kartfiler samt den transkriberade texten på Riksarkivets hemsida.³⁰ Alla kartsamlingar kan nu bläddras igenom blad för blad i sin helhet via datorn. Den transkriberade texten visas parallellt med den skannade bilden.³¹

Det oerhört omfattande men tills nu mycket svårbearbetade källmaterialet kan nu användas för att öka vår

kunskap om det svenska agrarlandskapet före de moderna jordskiftena, inte bara ett eller ett par härader.³² För första gången finns nu möjlighet till att genomföra nationella synteser av landskapshistoriskt slag med olika ingångar och vinklingar.

Noter

- 1 Gårdarna var uppställda efter by, socken, härad och landskap. Den effektiva statliga byråkratin och arkivhållningen innebär att det går att teckna en närmast fullständig kameral och bebyggelsemässig bild av 1500-talets Sverige, trots att stora delar av Kammararkivets handlingar förstördes eller skadades vid slottet Tre Kronors brand 1697.
- 2 Någon egen lantmäterimyndighet fanns ännu inte utan verksamheten var en del i Kammarens arbete. Först med Karl Gripenhielm som den förste egentlige chefen för lantmäteriet på 1680-talet och de nya lokalerna vid Jacobs kyrka frigjordes lantmäteriet i praktiken från Kammararen (Ekstrand 1896–1903, s. xxix f.)
- 3 Tollin 2008 samt där anförda källor.
- 4 Westin 1942, Helmfrid 1959 m.fl.
- 5 Tollin 2007, s. 52 ff.
- 6 Arkivet flyttade hösten 2008 från Lantmäteriet i Gävle till Riksarkivet i Arninge.
- 7 Nilsson 2010.
- 8 Helmfrid 1962, s.24, Nilsson 2010.
- 9 T.ex. Vestbö-Franzén 2004 och Nilsson 2010.
- 10 Tollin 2008.
- 11 Luckor finns i alla äldre källmaterial t.ex. Älvsborgs lösen 1571 och landskapshandlingarna. I dessa fall beror luckorna på slottsbranden 1697. Detta har dock inte hindrat att materialet har använts för nationella översikter (Myrdal & Söderberg 1991).
- 12 Jordebok för Smedbygodset, Fiholms jordebok.
- 13 Området motsvaras i stort sätt av nuvarande landskapet Norrbotten som bildades 1810 i samband med att Norrbottens län bröts ut ur Västerbotten. Kartorna för den del av landskapet Västerbotten som låg öster om Torne älv överlämnades till Ryssland efter freden i Fredrikshamn 1809.
- 14 Detta gäller t.ex. Vadstena län med häraderna Aska, Dal, Lysing och Göstring som totalt räknade 1458 mantal 1654. (Almquist III:1 1946, s. 526). Detta kan jämföras med att det finns äldre geometriska kartor över 1427 hemman. Endast några äldre sätesgårdar och storgården Hov saknar geometriska kartor.
- 15 Södra Motet hade 1562 cirka 620 mantal (Almquist IV:1 1976, s. 21) detta ska jämföras med att nära 660 hemman har äldre geometriska kartor.
- 16 D6:39–40
- 17 Z1, Å1, Å2
- 18 Å1:23–24
- 19 Gerd Enequist (1937) har uppmärksammat förhållandet i sina 17 byar i Nedre Luledalen och tar det som ett uttryck för hemmansklyvning.
- 20 En kortare presentation av de äldre geometriska kartorna som källor har 2010 gjorts av agrarhistorikerna Pia Nilsson och Olof Karsvall
- 21 Nationalutgåvan har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond, Vitterhetsakademien, samt Vetenskapsrådet. Projektet har haft fasta medarbetare i form av Clas Tollin projektledare, Mats Höglund biträdande projektledare, Johanna Olsson, Kristofer Jupiter, Mats Pettersson och Olof Karsvall forskningsassistenter. Olof Karsvall har också byggt upp databasen och dess GIS-applikation. Därutöver har Håkan Eriksson, Magnus Karlsson, Gunvor Gustafsson och Dan Johansson anlitats som texttranskriptörer. Arbetet har skett i samarbete med Lantmäteriet, Riksarkivet och Språk och folkminnesarkivet i Uppsala (SOFI). Per Vikstrand, Elin Phiel och Kristina Neumüller från SOFI har gått igenom förekommande ortnamn och personnamn. Denna registrering är ännu inte helt slutförd.
- 22 En säriling i sammanhanget utgör jordeboken över Suistamo och Salmis pogoster (socknar) norr om Ladoga i nuvarande Ryssland. Området utgjorde Karl Gustav Wrangels grevskap och kartsamlingen påträffades i Skoklosters bibliotek (Suistamo).
- 23 Dessa papperskopior förvaras i Riksarkivet och utgör i sig ett värdefullt arkiv som är tillgängligt för forskare som t.ex. har behov av att jämföra olika kartor med varandra eller på annat sätt arbeta vill arbeta utan dataskärm.
- 24 Ett tillkommande delprojekt finansierat av Vitterhetsakademien var en bearbetning för internet av Eliz Lundins arbete över Rasmus Ludvigssons kartor från 1550-talet. Skannade versioner av dessa kartor med transkriberad text och Eliz Lundins kommentarer, bilder och geografiska identifieringar finns tillgängliga på internet via Riksarkivet.
- 25 Under 2010 har namnexcerpering av ungefär hälften av kartmaterialet genomförts och dessa blir successivt sökbara under året.
- 26 Omkring 42 000 punktojekt har registrerats utifrån de äldre geometriska kartorna. Dessa kan visas via Google Maps. Genom att zooma in i på Googlekartan blir varje koordinat ett klickbart objekt som länkar till respektive originalkarta via sitt aktsignum.
- 27 Möjligheten att identifiera en enhet styrs dels av vilka objekt- och linjeelement som finns kvar i landskapet idag, samt av yngre referenskartor t.ex. skifteskartor som har använts som "mellangeneration" under registreringsarbetet. Historisk-Geografisk BasTabell är ett register med i 12 076 bebyggelseenheter (2010-08-14). Registret är alfabetiskt ordnat efter bebyggelseenhet, socken, härad och landskap. Varje lokaliserad enhet är länkad till sin koordinat på Google Maps (kolumnen till höger). Omkring 400 bebyggelseenheter har inte

kunnat identifieras, ofta p.g.a. att byn eller ensamgården inte längre finns kvar. Materialet övergick i sin helhet till Riksarkivet 1 juli 2010 och kommer från och med hösten 2010 att finnas fritt tillgängligt på internet (Open Access). Möjlighet finns att rapportera felaktigheter eller ge kommentarer till Kart- och ritningsenheten på Riksarkivet. På så vis ökas precisionen och databasen hålls levande.

- 28 Fritextsökning efter ordet "eke" ger 144 resultat i texten till originalkartorna. Texten har transkriberats bokstav för bokstav vilket gör att sökningen måste anpassas till 1600-talets stavning. Flera sökord med olika stavningsvarianter kan användas samtidigt. Med hjälp av s.k. jokertecken kan frågetecken [?] utesluta en bokstav och asterisk [*] utesluta en del av ett ord.
- 29 Färdiga Excelfiler kan exporteras från databasen. De kvantitativa uppgifterna följer lantmätarens redovisning med åkerareal angivet i tunnland och ängsavkastning räknat i antal lass hö.
- 30 www.riksarkivet.se/geometriska
- 31 Den transkriberade texten visar först kartans rubrik följt av Notarum Explicatio, den förklarande texten till kartan. Slutligen redovisas övrig text som finns på kartbilden. Varje uppslag har skannats, även pärmens framsida, register och titelblad. Bilderna är komprimerade i DjVu-format med hög upplösning. Bildstorleken ligger mellan 2–4 MB per fil. Det innebär en viss fördröjning när kartan laddas in, men gör å andra sidan att såväl text som kartans detaljer inte förlorar märkbart i kvalitet.
- 32 Jansson 1993, 1998. I många avseenden representerar fortfarande verken från 1940-, 1950- och 1960-talen forskningsfronten (t.ex. Enequist 1937, Lindgren 1939, Lagerstedt 1942, Helmfrid 1962). Den viktiga agrarlandskapsforskningen om äldre tider är därmed i stora delar okänd för senare generationer.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Hänvisningarna till de äldre geometriska kartornas akt nummer är uppbyggda i två led. Signum D6:39-40, betyder kartsamling/jordebok D6 och nummer/sida: 39-40. I samtliga fall är akt numren hämtade från Riksarkivets digitala databas GEORG. Riksarkivet. Databasen GEORG. Nättupplaga augusti 2010. www.riksarkivet.se

Tryckta källor och litteratur

- Almquist Johan Axel, 1976, Frälsegodsens under Storhetstiden IV:1. Småland
- Enequist, Gerd, 1937, *Nedre Luledalens byar*. Geographica nr 4. Uppsala.
- Ekstrand, Viktor, 1896–1903, *Svenska Lantmätare*. Umeå & Uppsala.
- Ekstrand, Viktor, 1901, *Samlingar i Lantmäteri. Första samlingen. Instruktioner och Bref 1628–1699*. Stockholm.
- Helmfrid, Staffan, 1959, De geometriska jordeböckerna – "skattläggningskartor"? *Ymer* 1959:3.
- Helmfrid, Staffan, 1962, *Östergötland. Västans tång. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Geografiska Analer XLIV, 1962. Stockholm.
- Jansson, Ulf, 1993, *Odling och ödeläggelse i Nordmarks härad. En studie utifrån 1640-talets kartor*. Kulturgeografiskt seminarium 1/93. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Jansson, Ulf, 1998, *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Meddelande från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Lagerstedt, Torsten, 1941, "Hur bondebygd blev herrgård", i Årsboken *Sörmlandsbygden 1941*, utg. av Södermanlands hembygdsförbund.
- Lagerstedt, Torsten, 1942, *Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut*. Geographica nr 14. Uppsala.

Lindgren, Gunnar. 1939. *Fallbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*. Uppsala.

Myrdal, Janken & Söderberg, Johan, 1991, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm.

Nilsson, Pia, 2010, *Bortom åker och äng. Förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630–1650)*. Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala.

Nilsson, Pia & Karsvall, Olof, 2010, "Bortom åker och äng – de äldsta lantmäterikartorna berättar", i *Nycklar till kunskap. Om människans bruk av naturen*. Red. Håkan Tunon & Anna Dahlström. Centrum för biologisk mångfald i samarbete med Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Tollin, Clas, 2007, "När Sverige sattes på kartan", i *Kartlagt land*. Red. Ulf Jansson. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 40.

Tollin, Clas, 2008, "De första lantmätarna", i *Kartan i våra hjärtan. Kartografiska sällskapet 100 år*. Red. Mats Hallin. Kartografiska sällskapet.

Vestbö-Franzén, Aadel, 2004. *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550–1700*. Jönköpings läns museum.

Westin, Josef, 1942, "Jordmätning och kartläggning i Ångermanland under 1600-talet", *Svensk geografisk årsbok*. Årg 18. Lund.

CLAS TOLLIN är docent, lektor i agrarhistoria vid Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet, SLU, Ultuna. Projektledare för Nationalutgåvan av äldre geometriska kartor, Riksarkivet. clas.tollin@slu.se

OLOF KARSVALL är kulturgeograf och systemvetare, doktorand i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet, SLU, Ultuna. olof.karsvall@slu.se

Göran Gudmundsson, *Stora boken om byggnadsvård – inspiration, tradition, praktiska råd*.

Bonnier Fakta 2010, 360 s.

ISBN 978-91-7424-048-1

För mer än trettio år sedan manifesterades det byggda kulturarvet i det sk byggnadsvårdsåret 1975. Bakgrunden i Sverige såväl som i övriga Europa var en stark opinion för fördjupad, genomtänkt byggnadsvård både i kommunernas planeringsarbete och i vården av enskilda byggnader. Mottot för kampanjen 1975 var "Låt husen leva" och det handlade om att slå vakt om traditioner, samtida arkitektinsatser i nyproduktionen och inte minst om hantverksskicklighet i gången tid. En rad handböcker har sedan dess givits ut som stöd och hjälp för det praktiska arbetet med att vårda äldre hus. Det var också huvudsyftet med byggnadsvårdsåret, att rikta uppmärksamheten mot det byggda kulturarvet och dess värden; vad skulle bevaras, hur skulle det bäst bevaras och vilka metoder skulle man arbeta utifrån? Intresset för att vårda äldre byggnader har varit starkt alltsedan byggnadsvårdsåret, men under senare tid har en genre av inspirationsprogram för den händige snarast bottnat i en slit-och-släng-kultur med kortlivade trendkänsliga lösningar. Men god byggnadsvård handlar om långsiktighet, att ta vara på och förvalta för kommande tider. Byggnader liksom alla materiella ting speglar en historia och vi har alla relationer till byggnader, långt tillbaka i minnet eller högst påtagligt i nuet.

I *Stora boken om byggnadsvård* får läsaren inte enbart praktiska råd i bygghantverk, boken ger samtidigt en bred och djup kulturhistorisk bakgrund till husens

utformning och materialval. Författaren skriver i inledningskapitlet *Välkommen till byggnadsvården* att byggnadsvård handlar om att ge ägaren/hyresgästen förmånen att få bo sunt i en miljö med "själ" och att det handlar om att använda material så att huset kan åldras med värdighet och skönhet.

Museimannen och byggnadsvårdaren Göran Gudmundsson talar utifrån lång erfarenhet och gedigen kunskap. Efter att under flera år ha arbetat med byggnadsvårdsfrågor vid läns museet i Gävle var han en av initiativtagarna till Gysinge Centrum för byggnadsvård som startade 1990 i den före detta sulfittfabrikens arbetarbostäder i Gysinge. Verksamheten drivs under motot att bevara och leva i gamla byggnader. Idag ingår ett trettio-tal byggnader i anläggningen, med försäljning av allt tänkbart material för byggnadsrestaurering. I katalogerna *Reservdelar för gamla hus* kan man beställa tidstypiska byggnadsdetaljer från olika perioder; gångjärn, äldre typer av lås, nyckelskyltar etc.

Göran Gudmundsson har skrivit en rad artiklar och böcker i ämnet. I serien *Byggnadsvårdarens bibliotek – fem böcker om byggnadsvård i praktiken* gav han tillsammans med tecknaren Peter Wennberg under 2006 ut handböckerna *Flyttning av gamla hus*, *Värmen i gamla hus*, *Utvändig renovering*, *Invändig renovering* och *Målade golv*. I dessa handböcker som tar upp antikvariska och praktiska frågor beskrivs hur man bäst bevarar gamla hus och samtidigt anpassar dem till ett modernt boende. Tidsmässig fokus har i dessa skrifter legat på 1700- och 1800-talens bebyggelse.

I *Stora boken om byggnadsvård* ger Gudmundsson både en bredare och djupare ingång till byggnadsvårdsarbetet.

Tidsmässigt går beskrivningarna fram till mitten av 1950-talet. Bokens undertitel är "inspiration, tradition och praktiska råd". Detta är också genomgående teman i den drygt 350 sidor omfattande volymen. Texten presenteras i fyra huvudavsnitt som behandlar byggnadens interiör, exteriör, uppvärmning och målning utomhus och inomhus.

I det inledande kapitlet om byggnadsvård ger Göran Gudmundsson en översikt över de frågor och överväganden man ställs inför och hur man som ägare eller brukare av ett hus eller en lägenhet i ett flerbostadshus förhåller sig till byggnaden/bostaden och dess historia. Han lyfter fram vikten av att ha en handlingsplan som sträcker sig på kortare eller längre sikt, men att först ta ställning till vad som är mest akut att åtgärda.

I varje avsnitt finns faktarutor med tekniska, stilhistoriska eller praktiska upplysningar och sammanställningar. I interiöravsnittet beskrivs inredningssnickerier, vad som är typiskt under olika tidsepoker, vad man särskilt bör tänka på innan man börjar arbeta med den befintliga inredningen och de karaktäristiska detaljerna. I avsnittet om trägolv finns även en beskrivning av rengöringen av ett obehandlat trägolv och att ett dylikt golvmaterial har tydliga fördelar, inte bara estetiska, utan att denna typ av golv förutom att skapa karaktär också är varma, billiga och miljövänliga att underhålla.

Beskrivningarna går vidare till husets övriga rum, med början i köket. Intressanta och inspirerande kolorerade teckningar ger läsaren en god överblick över kökets förändring från 1700-talet och fram till sent 1960-tal. Beskrivningarna av interiörens olika delar med golv, kök, toalett och badrum ger såväl grundläggande kunskaper

per i konstruktion som konkreta exempel på goda förebilder, illustrerade med teckningar. För att anpassa ett äldre hus till en modern bostad innebär ingrepp, stora som små, men det är angeläget att de genomförs på ett varsamt och kunnigt sätt. Elektriska ledningsdragningar är ett talande exempel, där det gäller att hitta speciallösningar för den äldre byggnaden. Här ges tydliga exempel i en faktaruta.

När det gäller byggnadens exteriör framhålls hur viktigt det är att tänka på att den ingår i en miljö, i ett sammanhang tillsammans med andra byggnader, som man måste ta hänsyn till vid exteriöra förändringar. Här finns goda exempel på renovering av grund, stomme, fasad och tak. Bokens texter har genomgående karaktären av handbokstexter, men med den stora skillnaden att läsaren samtidigt får en mycket god kunskap i den kulturhistoriska bakgrunden. I ett hus som byggs idag finns exempelvis knappast något material som hämtats från platsen, vilket är en avgörande skillnad jämfört med den äldre bebyggelsen. Först genom industrins utveckling blev byggandet oberoende av lokala materialtillgångar och det klassiska sambandet mellan byggnadens material, form och konstruktion, som präglar landsbygdens äldre bebyggelse försvann. Det är intressant att notera, vilket författaren tydligt påpekar, att den äldre bebyggelsen var ekologisk långt innan begreppet skapades. Trä var det naturliga byggnadsmaterialet i barrskogs- och lövskogsområden, stenarna till grunden fanns kring byggsplatsen, huset placerades om möjligt på en höjd för att förbättra dräneringen, tätningsmaterial togs från platsen, mossor från skogen och lin från åkern. Det äldre byggandet hade med andra ord en mycket stark ekologisk

anpassning, vilket man måste vara medveten om i samband med renoveringsarbeten. Författaren beskriver vidare vad som är karakteristiskt under olika epoker och de regionala variationerna i olika delar av landet.

I en av faktarutorna får läsaren steg för steg lära sig tekniken att renovera äldre fönster. I en bildkavalkad presenteras skorstenar från olika typer av byggnader, från olika delar av landet och från olika epoker. Material, detaljer och dekorationer ges en ingående beskrivning.

Läsaren påminns om att det inte finns några snabba genvägar till god byggnadsvård, vilket de flesta husägare säkert är medvetna om men inte alltid vill inse. Byggnadsantikvarierna förde redan under 1970-talet en ojämn kamp mot tillverkarna av fasadfärg med budskapet att underhållsfritt oftast innebär uppenbara svårigheter den dag det var dags för förnyat underhåll. Med dagens kunskap och starka miljöengagemang är dock medvetenheten om att långsiktiga åtgärder, som får ta lite längre tid att genomföra, ger ett både bättre och på sikt ett arbets- och tidsbesparande resultat. I bokens text om val av fasadfärg blir det självklart i beskrivningen av samspelet mellan färg och underlagsmaterial, trä och slamfärg eller trä och linolja, samtliga produkter från växtriket borde kunna samverka bäst. För det är knappast någon som funderat på att måla sitt hus med billack, den starkaste färg man kan tänka sig, men alltför stark för det svagare underlaget trä! Kedjan bryts på grund av att en länk är alltför stark. Göran Gudmundsson skriver på ett mycket levande och entusiastiska sätt. Precis som den erfarna timmermannen, finsnickaren och målaren fördömer han material och tekniker som inte leder

till långsiktig hållbarhet. Det är denna erfarenhet, kombinerad med en bred och djup kulturhistorisk kunskap och respekt för äldre hantverk och material som präglar bokens innehåll och gör den trovärdig och inspirerande.

I kapitlet om målning, interiört, men framförallt exteriört får läsaren en exposé över den faluröda slamfärgens användning från 1500-talet och fram till 1900-talets egnahem och småbruk och 1950-talets villor. Falu koppargruva blev redan under medeltiden Sveriges viktigaste industriföretag och rödfärgen blev tidigt en biprodukt till kopparframställningen. De första spåren av rödfärgade hus i skriftligt källmaterial går tillbaka till slutet av 1500-talet och Johan III:s tid. Först användes färgen till stora tegelbyggnader. Man kunde inte bränna tegel i stora kvantiteter till samma nyans, därför målades tegelväggen röd, så att den fick en jämn kulör. De stora timmerhusen målades röda för att efterlikna stenhusen. I stenarkitekturen blev den röda färgen omodern redan under 1600-talet, men trähusen fortsatte att målas röda; herrgårdar, militära boställen, tingshus, prästgårdar, städernas hantverks- och handelsgårdar och under senare delen av 1800-talet och tidigt 1900-tal blev den faluröda färgen vanlig i hela landet. Den ljusa linoljefärgen slog igenom under 1700-talet på herrgårdsbyggnader och i städerna, där den till en början användes sparsamt endast på gatufasaderna. Oljefärgen blev vanlig i samband med att man

började klä in husfasaderna med träpanel, vilket i sin tur hängde samman med sågverksindustrins produkter, med början i mitten av 1800-talet.

I bokens kapitel om fasadfärger presenteras en arkitektonisk och stilhistorisk översikt över den faluröda slamfärgens byggnader genom tiderna och på samma sätt den ljusa linolefärgens arkitektur från 1750-talet fram till 1950-talet. Avsnittet "Målarboken" som behandlar såväl exteriör- som interiörmåleri innehåller liksom boken i övrigt rika illustrationer i form av foton och teckningar samt faktarutor med praktiska beskrivningar av olika arbetsmoment och recept på färger. Det är sakliga beskrivningar som inspirerar och lockar till att pröva själv. Boken är en praktisk lärobok i kulturhistoria och byggnadsvård som förespråkar att man måste ta reda på och förstå varför ett gammalt hus ser ut på ett speciellt sätt. Med författarens egna ord: att knäcka koderna, att förstå tankegångarna. När man har förstått logiken och hemligheterna, då öppnas möjligheterna att utveckla sin egen stil på traditionens grund. Den fysiska miljön ger alla förutsättningar för att knyta det förflutna till framtiden, som också är en länk till vårt sökande efter identitet.

Boken präglas av författarens gedigna kunskaper och analytiska syn på det traditionella hantverket. Det levande immateriella kulturarvet, som de sk "tysta" eller "handlingsburna" kunskaperna står för är idag ett vetenskapsområde med de traditionella hantverken i centrum.

Dräneringen av den praktiska kunskapen inom detta område har varit omfattande under 1900-talets andra hälft. Det är hög tid att rädda och föra vidare de kunskaper som alltjämt finns. Hantverk för framtiden är ett vetenskapsområde under

utveckling för professionella hantverkare på universitets- och forskarnivå. Kunskaper om material och hantverkstekniker är avgörande för våra möjligheter att på rätt sätt ta hand om det materiella kulturarvet, dess byggnader och föremål. Det gäller såväl för den professionelle hantverkaren som för den intresserade fastighetsägaren/hyresgästen. *Stora boken om byggnadsvård* är en inspirationskälla och ett stöd för bevarandearbete med tradition, kvalitet och miljömedvetenhet i fokus.

Lena Palmqvist

Avd. chef

Nordiska museet

lena.palmqvist@nordiskamuseet.se

Gunvor Gustafson & Jan Lundell, *Lador, logar och längor. Om Hälsingeböndernas uthus.*

Förlag Helsingiana, Hälsinglands museum, 2008, 160 s.

ISBN 978-91-976185-3-3

Tipplador, härbren, bakstugor, smedjor, skvaltkvarnar, torkstugor och badhus står i centrum i Gunvor Gustafssons och Jan Lundells bok från 2008 om Hälsingeböndernas uthus. Det är en rik variation av byggnader som presenteras i boken, som ger en fyllig inblick i Hälsinglands byggnadsskick från medeltid fram till 1900-talets början.

Författarnas ambition har varit att kartlägga samtliga uthustyper som hörde

till bondgårdarna i Hälsingland. Det var en ambition som snart fick överges och i boken har författarna valt att koncentrera sig på omkring ett 30-tal olika hustyper, som de menar är representativa för de mest typiska uthusen vid en hälsingegård. Även denna nedbantade ambition är dock mer än tillräcklig. Författarna ursäktar sig i förordet att kartläggningen inte är heltäckande, men den dokumentation de gjort av de utvalda byggnadstyperna är noggrann, ingående och uttömmande, få detaljer passerar dem obemärkt förbi. Som exempel kan nämnas de utmärkta planritningarna av byggnaderna där minsta detalj vad gäller byggnadens funktion finns angiven. Det gör det lätt för läsaren att följa med i diskussionerna om husens funktionalitet och deras koppling till marktypen.

Syftet med boken är att visa på den stora mängd av lador, logar och längor – bondgårdarnas ekonomibyggnader – som fanns och fortfarande finns i anslutning till de ståtliga mangårdsbyggnaderna. Att fokus hittills främst varit på själva mangården med manbyggnaden är inte en större nyhet, och därför är det lovvärt att författarna valt att fylla det tomrum som faktiskt existerar i kunskapen om uthusen och deras funktion i gårdsekonomin.

Det är utan tvekan en skatt som författarna Gunvor Gustafson och Jan Lundell visar upp i sin bok. En hälsingegård hade ungefär ett 30-tal olika uthus med olika funktioner som baserade på de arbetsuppgifter som skulle utföras vid gården. En del bondgårdar kunde ha ännu fler uthus, kanske upp mot ett 50-tal. Alla dessa byggnader fanns inte i direkt anslutning till mangården med dess hus, utan en del var placerade i anslutning till de platser där arbetet skulle utföras.

I bokens inledning tecknar författarna en bakgrundsbild till den hälsingska gården med dess uthus och bebyggelsemiljöer. Här var marktyperna centrala för vilken typ av hus och därmed uthus som fanns vid bondgårdarna. De äldsta gårdarna var belägna på den bördigaste jorden med mer traditionellt jordbruk som huvudsysselsättning, medan bosättningar i skogsbygderna, där marken vanligtvis var mer stenig och svårbrukad, var tvungna att överleva på en kombination av kolning, jakt, fiske och odling. Dessa sysslor krävde sina speciella hustyper som i vissa fall skilde sig från de uthus som fanns vid gårdarna belägna på de mer bördiga markerna. Husen var i första hand mycket funktionella och uthusen som fanns i anslutning till de olika marktyperna var starkt bundna av de verksamheter som förekom på platsen. Vid större sjöar kunde man finna sjöbodnar och båthus och vid vattendrag återfanns kvarnar, sågar och linberedningsverk. Byggnaderna var vanligen placerade i skogsbryn, på steniga backar eller liknande för att inte inkräkta på den dyrbara odlingsjorden. Byarna var länge, i alla fall en bra bit in på 1800-talet, små och bestod av tre eller fyra gårdar. Dock var det totala antalet byggnader stort, och de var ofta tätt placerade.

Mycket metodiskt arbetar sig författarna igenom de olika typerna av hälsingeböndernas uthus. I olika kapitel redovisas byggnader för djur, förvaring, bearbetning och förädling. Mot slutet av boken berörs även andra typer av ekonomibyggnader, som till exempel badhus, källhus och spruthus. Texten är mycket beskrivande och informativ och går in på djupet när det gäller byggnadernas funktion i gårdsökonomi och deras utseende. Varje kapitel är försett med en stor mängd fotogra-

fier, kartor, plan- och situationsritningar. Fotografierna är samtida och visar byggnaderna så som de ser ut idag. Många av byggnaderna är anmärkningsvärt välbevarade och fotografierna ger läsaren chansen att se byggnaderna i den miljö man kan finna dem idag. Tillsammans med kartorna, både äldre och nyare, blir det möjligt att se hur byggnaderna var placerade i förhållande till varandra, till markbyggnaderna och till det omgivande landskapet. Utöver detta har författarna även lagt till planritningar av husen. De rika illustrationerna gör att boken kan läsas på flera sätt. Mycket information går att utläsa ur bildtexterna och en trevlig synergieffekt är att läsaren får insikt om de olika typer av arbeten som var nödvändiga vid bondgårdarna. Illustrationerna av bakugnar, städ, drivaxlar och kvarnhjul ger en fördjupad insikt om människornas levnadsvillkor och vardagsliv.

Det breda angreppssätt som författarna har i sin dokumentation av uthusen i Hälsingland gör att byggnaderna sätts in i sitt historiska och näringsmässiga sammanhang. Deras funktionalitet står helt klart i fokus, men det betyder inte att även det kulturella sammanhanget saknas. Det är tydligt att författarna letar efter det typiskt och unikt hälsingska i byggnaderna. Strävan är att förklara och förstå dess "egenart och dess samband med det varierande landskapets olika marktyper" (s. 10). Det är en självklar ambition i en bok om uthus i det aktuella landskapet, men ibland försvinner denna ambition i själva texten. För mig som läsare hade det varit särskilt intressant att få veta vad det var i byggnaderna som gjorde dem till just typiskt hälsingska och hur detta skiljer sig från den byggnadskultur som man kan se i andra delar av landet.

Gunvor Gustafson och Jan Lundells bok *Lador, logar och längor. Om Hälsingeböndernas uthus* innehåller en diger dokumentation av ekonomibyggnaderna kring bondgårdarna. Kanske är det en bok som i första hand vänder sig till de med ett redan existerande intresse av byggnadskultur och Hälsingland. Detta betyder dock inte att även en intresserad allmänhet inte skulle ha behållning av att läsa boken. Inte minst den stora mängden illustrationer gör att man får en fördjupad inblick i både byggnadernas utseende och funktion. Det är svårt att inte bläddra fram och tillbaka i boken för att studera bilderna och läsa bildtexterna. Författarna har även bifogat sammanställningar och ordförklaringar i boken, vilket gör texten mer lättillgänglig även för de som inte besitter specialkunskaper. Genomgående dokumenteras Hälsinglands byggnadsrikedom i boken på ett mycket förtjänstfullt sätt och det är särskilt roligt att just ekonomibyggnaderna har fått ett uppsving inom forskningen, i synnerhet som deras plats i gårdsekonomin på många sätt var avgörande för gårdens fortlevnad.

Marie Steinrud

Fil. dr. post doc., Etnologiska avd.,
Inst. för etnologi, religionshistoria &
genusvetenskap, Stockholms universitet
marie.steinrud@etnologi.su.se

Ulrich Lange, *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar. Idéhistoriska speglingar i lantbrukets arkitektur*. Nordiska museets förlag, 2008, 206 s. ISBN 978-91-7108-524-5

Den 26 februari 1658 är på många sätt ett magiskt datum i historien om de svensk-danska relationerna. Det var då fred slöts i den danska staden Roskilde mellan å ena sidan Sverige och å andra sidan Danmark-Norge, en händelse som följde på den svenska kungen Karl X Gustavs berömda tåg på isen över Stora Bält mot Köpenhamn. Detta år påverkar även Ulrich Lange, som 350 år efter freden i sin bok åter vänder uppmärksamheten mot de skånska herrgårdarna. Men den här gången är det med ett något annorlunda perspektiv. Det är nämligen herrgårdarnas ekonomibyggnader som är författarens huvudintresse. Syftet med boken är att "öka kunskapen om dessa byggnader och om deras rumsliga, tidsmässiga och sociala kontexter" (s. 16). Anledningen till detta är enligt författaren avsaknaden av tidigare forskning inom ämnet. Han vill i sin studie lyfta fram byggnadernas potential som historiska källor och visar att de skånska herrgårdarna inte bara bestod av borgar och vattengravar. Att fokus tidigare främst legat på huvudbyggnaderna är lätt att förstå, de var (och i de flesta fall är fortfarande) stora och imponerande byggnader, symboler för det ekonomiska, sociala och kulturella nav som herrgårdarna utgjorde i bygden. Dock pekar Lange på att lantbruksbyggnaderna borde analyseras som en självklar del i detta för att vidga perspektiven och förståelsen av herrgårdens symbolmiljö. I de arkitektoniska formerna menar Lange kan både

samhällsstrukturer och samhällsliv utläsas och belysas.

Att det är just tiden mellan 1560 och 1658 som intresserar menar Lange beror på att det traditionellt sett är det skånska adelsväldets guldålder, men vid den här tiden tillhörde Skåne Danmark, vilket gör att även de danska herrgårdarna kommer i fokus som ett jämförelsematerial. Under den här tiden uppfördes också stora herrgårdsbyggnader med ansenliga ekonomibyggnader. Dock ska påpekas, att även om det är 1500- och 1600-talet som är författarens centrala intresse, behandlas även ekonomibyggnadernas historia bitvis fram till omkring 1800-talets mitt.

I sex kapitel arbetar sig författaren igenom en rad olika perspektiv på renässansherrgårdarnas ekonomibyggnader. Med avstamp i inledningen, där bakgrunden till studien redogörs för, via beskrivningar av källmaterial och olika forskningsperspektiv på herrgårdar genomför Lange sin studie av ekonomibyggnaderna vid en rad olika skånska herrgårdar, som han också jämför med både en dansk och en "uppsvensk" kontext. Själva undersökningen av ekonomibyggnaderna redovisas i kapitel 3, där byggnadernas form och funktion studeras och redovisas. Här kommer även Langes strävan att analysera en skånsk särart inom herrgårdsarkitekturen fram. Genom tre delundersökningar vill han analysera byggnadernas stilarkitektur, byggnadsmaterial och deras agrara funktioner.

Det källmaterial Lange använder sig av kan delas in i tre olika grupper: det byggda, det avbildade och det skrivna. Värt att nämna särskilt här är de så kallade vedutor, en typ av verklighetstrogna tecknade eller målade avbildningar av landskapet. Här har Lange använt sig av tre större

samlingar av bilder som innehåller avbildningar av herrgårdar. Dessa avbildningar är inte okända, men möjligen undervärderade som källmaterial. Trots bildernas skiftande karaktärer och kvaliteter är det dock möjligt, menar Lange, att utläsa de för honom betydelsebärande delarna i bilderna, till exempel byggnadernas placering och byggnadssätt, trädgårdarnas placering och förekomsten av vattengravar. Utöver dessa vedutor har Lange även inkorporerat kartor och uppteckningar från Lantmäteriet i sin undersökning. Det är särskilt spännande att se hur olika typer av källor kombineras, vävs in i och stärker varandra.

Langes studie visar att den stora majoriteten av de herrgårdskomplex han studerat i Skåne var planerade och uppförda enligt ett mycket enhetligt schema där symmetri var väldigt viktigt. Ett av de intressanta resultaten av Langes studie visar, att det knappast sker något magiskt brott i byggnadsstilen efter freden i Roskilde 1658, utan att en likartad byggtidition fortsätter under den större delen av 1700-talet. Det är tydligt att lantbrukets byggnader och deras arkitektur syns och de ger även landskapet en mycket speciell karaktär. Här är Lange skicklig på att lyfta fram den idéhistoria han menar ligger bakom lantbrukets ekonomibyggnader i Skåne och som också återspeglar herrgårdarnas sociala och kulturella kontext.

Finns det då en skånsk särart när det gäller ekonomibyggnaderna vid de skån-

ska herrgårdarna? Både ja och nej, menar Lange. Hans studie visar snarare på att det finns likheter mellan det skånska och det danska men också skillnader. En skillnad värd att nämnas i sammanhanget är de så vanligt förekommande vattengravar- na vid de skånska herrgårdarna, som inte alls förekommer i samma utsträckning i Danmark.

Langes studie av de skånska herrgårdarnas ekonomibyggnader är synnerligen gedigen. Jämförelser med Danmark och det dåvarande Sverige blandas med europeiska utblickar. Detta är i grunden en tillgång för läsaren, i synnerhet när de skånska herrgårdarnas arkitektur sätts in i ett större sammanhang och kopplas till idéströmningar som återfanns på kontinenten. Emellertid blir det tillsammans med författarens vilja att göra upp med äldre forskning och forskningstraditioner kring herrgårdar ibland lite tungt för läsaren och ibland känns det som om författaren tappat målet ur sikte och syftet med undersökningen hamnar i skymundan. Redovisningen av den faktiska undersökningen av ekonomibyggnaderna omfattar i realiteten färre sidor i boken än kapitlet om herrgården ur olika forskningsperspektiv. Detta är synd, jag hade gärna sett mer av Langes utmärkta analyser i samband med just byggnaderna i herrgårdskomplexet.

Väl värda att notera är de illustrationer som återges i Langes bok. Exempelen är väl valda för att illustrera både källmaterialet och för att belysa och förklara innehållet i texten. Utöver de tidigare nämnda vedutorna återger Lange även kartor och flera fotografier, både nytaga och äldre. För de redan byggnadshistoriskt intresserade är säkerligen mycket av detta inte nytt, men för en bredare publik

kan Langes sätt att använda sig av källmaterialet verka inspirerande.

Ulrich Langes bok *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar. Idéhistoriska speglingar i lantbrukets arkitektur* är på många sätt en lättillgänglig bok, trots att det i huvudsak är en akademisk framställning. Emellertid görs Langes resultat mer tillgängliga även för en bredare publik, främst genom hans lätta och lediga språk som tillsammans med de många exemplen gör studien levande och trovärdig. Det gedigna källmaterialet är utan tvekan författarens stora styrka och det är helt klart att Langes studie fyller en kunskapslucka när det gäller de skånska herrgårdsmiljöerna.

Marie Steinrud

Fil. dr. post doc., Etnologiska avd.,
Inst. för etnologi, religionshistoria &
genusvetenskap, Stockholms universitet
marie.steinrud@etnologi.su.se

Victor Edman, *Sjuttonhundratalet som svenskt ideal. Moderna rekonstruktioner av historiska miljöer*.

Nordiska museets förlag, 2008, 240 s.
ISBN 978-91-7108-525-2

På utställningen *Vita lögner* (Medelhavsmuseet, Stockholm) visar bemålade kopior av antika marmorstatyer föremålens ursprungliga färgprakt, och samtidigt belyses den europeiska konstpublikens ovilja att acceptera fakta som strider mot vedertagna kunskaper och värderingar.

Skulpturernas bemålning har varit känd sedan 1700-talet, men föreställningen om antikens rena, upphöjda vita marmorskulpturer har varit för fast rotad, för central i den västerländska konstuppfattningen, för att det verkliga förhållandet skulle kunna accepteras.

Roms och Greklands vita marmor är inte den enda missuppfattningen om eller förvanskningen av gångna epokers visuella uttryck, som blivit grundläggande i en kulturell självuppfattning. För Sveriges del har lögnen några nyanser utöver vitt: blekblått, ljusgrått, några stänk puderosa och halmgult – så ser föreställningen om det svenska 1700-talet ut. Idag sprids berättelsen om den avskavda och bleka *Gustavian Style* över världen med hjälp av inredningsmagasin och diverse internationellt verkssamma designers och möbeltillverkare.

Detta konstruerade 1700-tal har en framträdande plats i föreställningarna om det svenska kulturarvet. Som Victor Edman visar i sin viktiga och klargörande bok *Sjuttonhundratalet som svenskt ideal. Moderna rekonstruktioner av historiska miljöer* har konstruktionen dock vuxit ur ett svenskt 1930-tal, snarare än 1700-talet.

Sjuttonhundratalet som svenskt ideal bygger på forskning som utförts inom ramen för ett större arkitekturhistoriskt projekt benämnt *Historismer i det moderna*, som genomförts vid Kungliga tekniska högskolan. I bokens avslutning sam-

manfattar författaren på ett klagörande sätt sitt syfte och de slutsatser han drar:

Syftet med denna studie har varit att undersöka hur bilden av det svenska 1700-talets byggda miljöer formades på ett målmedvetet sätt under 1900-talets första årtionden. De fragmentariska miljöer som fanns vid seklets början rekonstruerades metodiskt, inte minst med den akademiska forskningens hjälp, och vandrade sedan tillbaka in i historieskrivningen utan att skillnaden mellan fakta och fiktion klargjordes /.../ historieskrivning, kulturminnesvård och musealisering samverkade till att skapa ett mycket uppmärksammat svenskt kulturarv. Kunskapen om denna skapelseprocess är betydelsefull för att förstå och värdera det i hög grad restaurerade 1700-tal som vi möter idag.

Edmans ämne är således 1930-talets långtgående rekonstruktioner av svenska 1700-talsmiljöer, som han undersöker utifrån Skogaholms herrgård på Skansen, Carl von Linnés bostad i Uppsala samt Gustav III:s paviljong på Haga. Den övergripande målsättningen för dessa restaureringsprojekt var att skapa till synes autentiska helheter av byggnader med omgivning samt fast och lös inredning. Därmed var projekten också museala – det rörde sig inte bara om att restaurera byggnaderna, utan också om att använda dem för att ställa ut lämpliga föremål. För besökaren skulle dock (i viss mån med undantag för Linnés hem i Uppsala) denna museala funktion vara ”osynlig” – miljön skulle upplevas som autentisk.

Edmans detaljrika redogörelser för debatter, beslutsgång och restaureringsförlopp bygger på studier av själva byggnaderna samt arkivaliska dokument rörande restaureringarna och samtida texter som belyser hur miljöerna och restaurering-

arna betraktades. Författaren lyfter också fram de institutioner och individer som framstår som särskilt betydelsefulla för målsättningar och genomförande, och visar hur tidens sakkunskap representerad av forskare, museimän och arkitekter samverkade för att återskapa 1700-talsmiljöerna så korrekt som möjligt, om än med varierande utgångspunkter. Ålderdom och patina betonades särskilt i fråga om Skogaholms herrgård och Linnés hus, medan Gustav III:s paviljong fick bli ”som ny”. De omsorgsfullt rekonstruerade helheterna var dock samtidigt medvetet osanna, såtillvida att besökarna inte informerades om i vilken utsträckning de betraktade ett ursprungligt respektive ett reproducerat 1700-tal. Som författaren framhåller suddades gränserna också snabbt ut i det allmänna medvetandet, och även inom konsthistorieämnets historieskrivning.

De tre miljöerna som undersökts har som författaren framhåller en kronologisk, geografisk och social spridning, även om de alla är högre ståndsmiljöer. Förutsättningarna och målsättningarna för restaureringarna var inte heller identiska, utan belyser skiftningar i det tidiga 1900-talets uppfattningar om begrepp som nationalitet, social tillhörighet, konstnärligt värde och kvalitet. Gemensamt representerar dock projekten en ideologisk omsvängning i kulturminnesvården. Efter den intensiva debatten om restaureringar som bröt ut vid sekelskiftet, hade det dröjt flera decennier innan man åter kunde se ett värde i att skapa miljöer där helhetsintrycket snarare än autenticiteten var avgörande. Förändringen skedde inte utan motstånd från representanter för den tidigare ståndpunkten, vilket klart framgår. Edman analyserar också de drivkrafter som kunde ligga bakom restaure-

ringsbesluten. Vad gäller Gustav III:s paviljong, för att nämna ett exempel, bidrog en uppvärdering av byggnaden och den gustavianska epoken som stegrades under 1920-talet. Det blev till slut en ”alltför stor skillnad mellan det ideella värdet och den på många sätt bristfälliga byggnad som existerade i verkligheten.”

Edman visar också hur utvecklings- tanken – föreställningen om stilarna som avlöser varandra – präglade den tidens syn på de kulturhistoriska miljöerna och konsthistorieskrivningen. De rekonstruerade miljöerna blev ett sätt att uttrycka detta, och på ett annat plan samhällets utveckling från det gamla till det moderna. Därmed väcks också frågor om tidens syn på kontinuitet – uppfattade man en förbindelse mellan den enkla, rena historiska stil man skapade och den enkla rena funktionalismen som fick sitt genombrott under samma epok? En sådan tendens tycks ha funnits, inte minst i tidens upplevelse av den rekonstruerade paviljongen på Haga, men samtidigt var attityden ambivalent. Det gamla var gammalt och hade sitt värde, men skulle inte påverka det nya. Hur tydligt det nya påverkade det gamla har av naturliga skäl uppfattats först av senare generationer.

Finns också förklaringen till varför vi idag så varmt omhuldar *the Gustavian Style* i samspelet mellan nutid och dåtid i 1930-talets restaureringar? Om den internationella ”gustavianska stilen” utgör de vita designsoffornas och nyfunktionalismens stilhistoriska motsvarighet är det följdriktigt att *the Gustavian Style*, precis som funktionalismen, i själva verket är ett barn av 1930-talet.

Sjuttonhundratalet som svenskt ideal är en mycket välskriven och välformulerad bok, full av klagörande fakta och in-

sikter. Den väcker frågor om mångtydiga och laddade begrepp som autenticitet, äkthet, upplevelse, fiktion, och borde vara angelägen läsning för såväl museimän som 1700-talslajvare – och många andra.

Merit Laine

Docent i konsthvetenskap
merit.laine@telia.com

Gunilla Linde Bjur (text), Krister Engström (foto), *Stationshus. Järnvägsarkitektur i Sverige*. Balkong förlag 2010, 512 s. ISBN 978-91-85581-16-0

En gång var järnvägsstationen den svenska landsbygdens viktigaste samlingsplats, den verkliga kontakten med den stora världen. Det var en plats för rörelse och frihet, men också för avsked och vemod. En motsägelsefull miljö, som inspirerat många från författare och konstnärer till filmregissörer och fotografer. Stillheten efter det sista kvällståget, perrongens ödslighet och spåren som försvinner i fjärran. Den tysta väntsalen, som nyss sjöd av liv, de bruna bänkarna, panelerna med de urblekta affischerna. Och naturligtvis den obligatoriska vågen, som nästan aldrig någon vägde sig på men som ändå alltid fanns där. Allt detta hör numera till en svunnen tid, en tid då järnvägen fortfarande dominerade transporterna till lands och där det ännu var möjligt att lösa en tur och retur.

Nu är det andra tider. Järnvägssta-

tionen har blivit resecentrum med olika servicefunktioner, i den mån den inte lagts ned eller blivit ersatt av ett enkelt, prosaiskt vindskydd. Här och var står kanske det gamla stationshuset kvar, tomt och igenbommat eller också ombyggt till privatbostad. I bästa fall finns stationsnamnet kvar på fasaden, där man med viss möda kanske också kan läsa sig till höjden över havet och avståndet till Stockholm.

Kring det förra sekelskiftet nådde järnvägsbyggandet sin höjdpunkt i Sverige. Stationer och andra till järnvägen knutna byggnader uppfördes i rask takt över ett väldigt geografiskt område, från Lappland i norr till Skåne i söder. Och nu var det inte enbart trä som användes som byggnadsmaterial – vilket varit det dominerande alltsedan järnvägens barndom på 1850-talet – utan också sten. Statens järnvägar hade ett eget arkitektkontor, där ingenjörsofficeren Adolf Wilhelm Edelsvärd, den förste chefsarkitekten, tidigt stakat ut vägen. Han följdes av Folke Zettervall, som kom att förvalta arvet från pionjärtiden väl, samtidigt som han utvecklade och också förändrade järnvägsarkitekturen med Krylbos magnifika stationshus med sina hörntorn, taksprång och ornamentala murverk som det kanske mest berömda exemplet. Till de betydelsefulla arkitekterna hörde också den funktionalistiskt skolade Birger Jonson som förde in nya strömningar i järnvägsarkitekturen, där Falköpings central från 1935 bildade utgångspunkt.

Men tjugo år senare hade bilden blivit en annan. Från 1950-talet hade bilar och bussar tagit över mycket av transporterna och investeringarna styrdes allt mer över till vägbyggen. Statens järnvägar avvecklade sitt arkitektkontor, och sedan staten

hade tagit över nästan hela järnvägsnätet upphörde tågtrafiken på allt fler linjer. Mellan 1950 och 1971 lades omkring 130 bandelar ned liksom ett stort antal stationer. Många av dessa bomrades igen och förföll och stationshusen blev för många nu istället en symbol för den tid som varit. Det skulle dröja till oljekrisen på 1970-talet innan man sakta åter började inse tågets fördelar. Men det är egentligen först nu på 2000-talet som vi glädjande nog har kommit dithän att nya järnvägar byggs och nya stationer invigs, låt vara i en betydligt mindre omfattning än vid förra sekelskiftet.

Under närmare hundra år var järnvägen också en viktig uppdragsgivare för arkitekterna. Oavsett om det gällde en liten landsortstation – sedan 1800-talet ofta uppförda efter särskilda typritningar – eller en större centralstation, lades alltid ned stor omsorg på dessa byggnader och miljöer. Få är väl de kategoribyggnader där 1800-talets och 1900-talets alla arkitekturströmningar sammanfattas så väl som just i järnvägsstationerna, från de pittoreska, närmast villalikhande husen med sina sirliga träutsmyckningar via den nationalromantiska borgarkitekturen och den fornnordiska träbyggnadstraditionen till funktionalismens sparsmakade formspråk och 1950-talets enkla envåningshus i putsat tegel.

Samma omsorgsfulla engagemang kännetecknade också de arkitekter som var engagerade för de olika järnvägar som drevs i privat regi. Hit hörde till exempel de exceptionellt produktiva bröderna Axel och Hjalmar Kumlien, som engagerades för Bergslagens järnvägar, Erik Lallerstedt, som ritade stationshus i jugendstil vid linjen Ängelsberg–Vansbro och Yngve Rasmussen, som var verksam vid ett flertal banor i Dalarna, Västergötland, Värmland, Småland och Halland.

Men trots den centrala rollen och den stora utbredningen var stationshusen som forskningsobjekt däremot ingen som egentligen hade brytt sig om, annat än punktvis, förrän i slutet på 1980-talet. Då gav Gunilla Linde Bjur, numera professor i arkitekturens teori och historia vid Chalmers i Göteborg, ut en bok om Edelsvärd och hans 297 stationshus, *Stationshus 1855–1895. A.W. Edelsvärd som järnvägsarkitekt* (1989). Det var början på en forskarinsats som fortsatte med avhandlingen *Arkitekt vid industrialismens genombrott Adolf Edelsvärd en yrkesbiografi* (1999), där hon också tog upp hans mera okända insatser som arkitekt och som nu kan sägas ha nått sin kulmen med den magnifika volymen *Stationshus. Järnvägsarkitektur i Sverige* med storartade fotografier av arkitekturfotografen Krister Engström. På drygt 480 sidor får vi här i kronologisk ordning läsa om nästan allt som har haft med svensk järnvägsarkitektur att göra, från de första järnvägsarkitekterna och landsbygdens och städernas stationshus och banhallar till stationshuset som resecentrum och det nya millenniets järnvägsarkitektur, där järnvägsstationen inte nödvändigtvis behöver ligga centralt. Så är till exempel fallet i Laholm där den nya stationen ligger tre kilometer öster

om staden, betecknande kallad ”det lilla huset på prärien”.

Det är inte svårt att bli imponerad av Lindes och Engströms bok och den forskningsinsats som ligger bakom den. Även om författaren sedan tidigare är väl förtrogen med ämnet har mycket nytt förts till, nya frågeställningar och framför allt ett helhetsgrepp om stationshusen, sedda i ett långt perspektiv. Allt detta presenteras på en enkel sakprosa, tacksamt befriad från tyngande vetenskapliga modeord och märkvärdiseringar vilket gör att även de som saknar fackkunskaper i arkitektur- och järnvägshistoria med god behållning kan ta del av innehållet. De många bilderna – ofta så fint komponerade, att själen i byggnaderna verkligen märks utan att den sakliga dokumentationen därför reduceras – bidrar också till det positiva intrycket. När boken sedan är läst och bildmaterialet studerat har man fått en så långt det är möjligt heltäckande bild av den svenska järnvägsstationens utveckling, satt i förhållande till det samhälle som en gång lät uppföra och så måningom också avveckla många av dem.

En del av bokens fotografier är gamla, men de flesta är nytaga. Här blandas stort och smått, hela byggnader och detaljer, nedlagda stationer och sådana som är i bruk liksom helt nya stationsmiljöer. Däremot finns det mindre av ritningar och planer, annars reguljära inslag i en framställning av detta slag. Kanske kan detta upplevas som en brist, men eftersom boken i övrigt är så slösande rikt illustrerad har man fördrag med detta. Till fördelarna med boken hör vidare de biografiska skisser över järnvägsarkitekterna, inte bara de som var engagerade i Statens järnvägar utan också de vilka var knutna till privata järnvägsbolag. Kända arkitekt-

namn blandas med mindre kända, där också deras övriga produktion kortfattat nämns.

Finns det då ingenting att anmärka på i denna bok? Omfånget kan kanske avskräcka en och annan, men det hade knappast varit möjligt att med den ambition och inriktning som författaren och fotografen förelagt sig göra boken mindre. Lite synd kan det dock kännas att så många andra till järnvägen knutna byggnader inte finns med, lokstallar, ställverk, godsmagasin. Men av utrymmesskäl har detta naturligtvis inte varit möjligt, och det är ju järnvägsstationen som står i centrum för författarens intresse, inte hela järnvägsmiljöer. Däremot borde boken ha formgivits på ett annat sätt, ty på många ställen har bilderna tyvärr placerats rakt över mittvecket. Detta är irriterande och förstör lite av upplevelsen av de eljest så välkomponerade fotografierna. Hade boken istället fått ett liggande format hade detta inte behövt ske.

Det är alltså ett sant nöje att ta del av Linde-Bjurs och Engströms bok. Ett viktigt kulturarv som de allra flesta har eller har haft någon relation till presenteras på ett mycket tilltalande sätt. Så varför inte – trots att boken väger en hel del – ändå ta med den på nästa järnvägsresa. Det är onekligen ett angenämt sätt att både lära sig något och få en visuell känsla för de stationer som tåget obönhörligen far förbi.

Bo Lundström

Fil. dr, i. arkivarie i Krigsarkivet
bo.lundstrom@riksarkivet.se

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga tidskrift inom det bebyggelsehistoriska området. Tidskriften utges med två nummer per år av Föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift och stöds av Vetenskapsrådet. Se också www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till
red@bebyggelsehistoria.org
 Författarinstruktioner finns på <http://www.ssp.nu/bht/forfattare.pdf>
 Information om utkomna nummer av BHT finns på <http://www.ssp.nu/bht.htm>

OMSLAGSBILDEN:

Interiör av trösklogen på Maglö gård i Skåne. Den treskeppiga så kallade körlogen uppfördes vid 1700-talets mitt i stolpverksteknik med ytterväggar i skiftesverk och med två invändiga högremsväggar. Foto Ulrik Hjort Lassen.

BAKSIDESBILDEN:

Detalj av äldre geometrisk karta över byn Åby i Svedevi socken, Västmanland, karterad av lantmätare Johan Åkesson på 1640-talet (T4:180).